

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Political Life

4 – 2020

Редакційна політика

«Політичне життя» – загальнополітичний, навчальний, науковий, науково-популярний журнал, присвячений дослідженням у сфері соціально-політичного та соціогуманітарного наукового знання. Тематика поданих статей має відповідати актуальним проблемам соціально-політичної реальності та сучасного політичного дискурсу. Практичне значення авторських статей має бути спрямоване на дослідження та рекомендації, які розкривають – світові, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси; актуальні проблеми міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій; шляхи вдосконалення державного управління та місцевого самоврядування.

Публікація статей в межах зареєстрованого обсягу журналу є безкоштовною.

Журнал «Політичне життя» включено до категорії «Б» переліку фахових видань з політичних наук згідно наказу МОН України № 886 від 02.07.2020 р.

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus:
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46655>.

*Журнал «Політичне життя» №4, 2020 р. публікується за рішенням Вченої Ради
Донецького національного університету імені Василя Стуса.
Протокол № 7 від 29.12.2020 р.*

Редакційна колегія:

Нагорняк Т. Л., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Польовий М. А., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*заступник головного редактора*)

Скопова О. І., к. і. н.,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*технічний секретар*)

Брусиловська О. І., д. політ. н., професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Іваницька О. П., д. і. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Лендєл М. О., д. політ. н., професор, Ужгородський національний університет

Мацишина І. В., к. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мелеганіч Г. І., к. політ. н., доцент, Ужгородський національний університет

Осін В. В., к. політ. н., доцент, Університет митної справи та фінансів

Примуш М. В., д. політ. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Синовець П. А., к. політ. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Чальцева О. М., д. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Andrei Taranu, Prof., dr., v-ce dean of the Faculty of Political Science, National School of Political Science and Administration in Bucharest (Romania)

Arkadiusz Modrzejewski, Prof. UG, dr hab., Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Daniela La Foresta, Prof., dr., Department of Political Science, Naples Federico II University (Italy)

Lucia Mokra, doc. JUDr., PhDr., PhD., dean of Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius University in Bratislava (Slovakia)

Rafał Raczyński, dr., assistant professor at the Department of History and Political Science, Pomeranian University in Slupsk (Poland)

Tatiana Papiashvili, dr hab., International Black Sea University in Tbilisi (Georgia)

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017

З М І С Т

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<i>Бусленко В. В.</i> ДИНАМІКА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: МІЖ ДИВЕРГЕНЦІЄЮ ТА КОНВЕРГЕНЦІЄЮ	4
<i>Венка-Вєдєнкіна П. Д.</i> ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОРХУСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ НА МАЛЬТІ ТА В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ЗЕЛЕНОЇ ДЕМОКРАТІЇ	14
<i>Войнова Е. О.</i> ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСМИСЛЕННЯ	21
<i>Милосердна І. М.</i> АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ДОСВІД КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ	30
<i>Наумкіна С. М., Кольцов В. М.</i> ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ЯК СУЧАСНОГО ФЕНОМЕНУ	39
<i>Ягунов Д. В.</i> ТОРТУРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ	46

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Бондар Я. А.</i> ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ПРАЦЯХ НАСТУПНИКІВ С. БАНДЕРИ	55
<i>Мелеганіч Г. І.</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ	60
<i>Новицький О. О.</i> КОНЦЕПТИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАЙМІНГУ ТА ТРИГЕРУ ЗМІ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ	69
<i>Пехник А. В.</i> ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПИТАННЯ ТА ОЦІНКА РІВНЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.	74

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Артеменко Р. О.</i> ПАНДЕМІЯ COVID-19 ЯК ВИКЛИК ЄДНОСТІ ТА СТАБІЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОШУК ШЛЯХІВ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ	79
<i>Геба Г. І.</i> ВПЛИВ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПІ НА БРЕКЗИТ	87
<i>Левитська-Доба Є. О.</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ХХІ СТ.	93
<i>Тихоненко І. В.</i> ПРОТИДІЯ COVID-19 У РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ КИТАЮ (НА ПРИКЛАДІ РЕГІОНУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ)	101
<i>Turchyn Ya. B., Ivasechko O. Ya.</i> COUNTRIES OF THE SOUTH CAUCASUS IN THE FOCUS OF EASTERN POLICY OF THE EUROPEAN UNION	108
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	115

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.1

УДК 323(437.3):321.7

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8280-7104>

Бусленко В. В., Волинський національний університет імені Лесі Українки

ДИНАМІКА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: МІЖ ДИВЕРГЕНЦІЄЮ ТА КОНВЕРГЕНЦІЄЮ

Визначено динаміку демократизації в Чеській Республіці в контексті взаємовідносин влади та опозиції. При моделюванні процесу демократизації застосовано засадничий принцип синергетики – принцип підпорядкування. Простежено взаємозалежність стану демократизації та її параметрів. Для відтвореної за допомогою індикаторів у модельному вигляді трендової динаміки демократизації політичної системи держави характерні періоди флуктуації та її основні фази – дивергенції та конвергенції. З'ясовано, що типовими точками флуктуації були парламентські вибори. Вони давали агентам змогу легітимно реалізовувати передвиборчу стратегію, змінювати в конституційний спосіб вектор демократизації; визначати коротко- або довгостроковість реалізації стратегії правлячої партії чи лідера, які за умов більшого об'єму сукупного суспільного капіталу сприяли приходу до влади сил стримування або стратифікації, що й зумовлювало дисипативність демократизації політичної системи.

На основі аналізу тренду демократизації визначено реперні точки, котрі фіксували зупинення процесу демократизації й входження у фазу флуктуації. Такий стан системи визначався як результат досягнення певної рівноваги між владою й опозицією, пролонгація встановлених «правил гри», за якими сторони несли мінімальні трансакційні витрати, що супроводжувалося зниженням рівня міжпартійної конкуренції, інституційною стабільністю. Доведено, що після певної стабілізації наставав етап зниження рівня демократичності політичної системи до нової точки насичення (конвергенція). Простежено незавершений цикл флуктуації, що проявлявся в тренді до конвергенції демократизації політичної системи Чеської Республіки. На основі аналізу індикаторів та сучасного політичного процесу в державі з'ясовано, що демократизація відбувалася на фоні перманентного формування та збереження в політичному полі двох протилежних полюсів.

Ключові слова: Чеська Республіка, демократизація, влада, опозиція, політичні партії, дивергенція, конвергенція.

Актуальність і постановка проблеми. Демократизація Центрально-Східної Європи, що розгорнулася після 1989 р., актуалізує питання визначення ендогенних та екзогенних чинників, що впливають на її стабільність, ефективність та динаміку. Досвід держав регіону переконливо вказує на те, що сама по собі інституціоналізація формальних демократичних інституцій та декларування прав та свобод громадян не забезпечують від переходу політичного режиму в розряд гібридних. Наявність реальної опозиції в цьому контексті виступає важливою ознакою міжпартійної конкуренції та дієвим соціальним агентом в дихотомії сил вирівнювання та стратифікації. Динаміка демократизації Чеської Республіки є реальним кейсом з динамічною емпіричною базою, що є важливим для теоретичних узагальнень та верифікації процесів демократизації на постсоціалістичному просторі.

Мета наукового дослідження – з'ясувати динаміку демократизації в Чеській Республіці в другій половині 1990-их – 2000-их рр. в контексті взаємовідносин влади та опозиції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Автор спирається на роботи чеських науковців З. Мансфелдової, П. Ракушанової, в яких обґрунтовано теоретико-методологічні підходи до визначення якості демократії в державі [1]. Порівняльні аспекти демократизації в країнах Центрально-Східної Європи знаходимо в роботі В. Банс [2]. Проблема визначення ролі опозиції як чинника внутрішньополітичних змін в Чеській Республіці фрагментарно досліджено в монографії

М. Вахудової [3]. Політична конкуренція та змагальність в політичній системі стали предметом наукових пошуків А. Гжимали-Бусе [4]. В статті також використано теорію флуктуації П. Сорокіна [5]. Джерельну базу дослідження становлять аналітичні звіти Фонду Бертельсманна, Фрідом Хауз [6; 7]. В роботі автор спирався на аналіз міжнародного моніторингу Світового банку (*Worldwide Governance Indicators*), який здійснили Д. Кауфман, А. Крей, М. Мастрозі [8]. Загалом, зібрані емпіричні дані та теоретичні узагальнення дозволяють обґрунтувати нелінійність динаміки демократизації в Чеській республіці, фокусуючись на теоремі флуктуації та патерних взаємовідносинах основних гравців – влади та опозиції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чеська Республіка належить до категорії країн з успішною політичною трансформацією та консолідованою ринковою економікою. Можна стверджувати, що процес демократизації в країні мав чіткі цілі і проходив досить послідовно. Проте він не був лінійним. Помітними коливання низки індикаторів, що не є істотними для порівняльних досліджень, проте мали вагомий вплив на внутрішню політику. Так, у другій половині 1990-их рр. в державі простежувалося зниження рівня демократизації. Див. табл. 1. У ній подано порівняльні характеристики низки базових індикаторів у країнах Вишеградської групи, розроблені *Freedom House*. 1997 р. розглянуто як нижню межу оцінки рівня демократизації країни, оскільки за попередні роки є дані лише щодо окремих індикаторів. Проте вони використовувалися задля врахування ендогенних та екзогенних чинників, що впливали на цей процес загалом, суб'єктності політичних акторів та специфіки їхньої взаємодії в контексті перебігу суспільно-політичних процесів, що цьому передували.

Таблиця 1

Демократизація країн Вишеградської групи в 1997 – 2003 рр. [7]

Індикатори	Рік	Польща	Угорщина	Чехія	Словаччина
Виборчий процес	1997	1,50	1,25	1,25	3,75
	2003	1,50	1,25	2,00	1,50
Громадянське суспільство	1997	1,25	1,25	1,50	3,25
	2003	1,25	1,25	1,50	1,50
Незалежні медіа	1997	1,50	1,50	1,25	4,25
	2003	1,75	2,25	2,25	2,00
Уряд	1997	1,75	1,75	2,00	3,75
	2003	2,00	2,50	2,25	2,25
Зведений індекс демократизації	1997	1,50	1,50	1,50	3,80
	2003	1,63	1,81	2,00	1,81

Примітка: на шкалі 1 позначено найвищий рівень демократизації, а 7 – найнижчий.

На фоні позитивної динаміки процесів демократизації в інших країнах, випадок Чехії розглянуто як гібридний. Помітним було зниження показників у таких категоріях, як «виборчий процес», «незалежні медіа», «ефективність уряду». При цьому рівень розвитку громадянського суспільства залишився незмінним і становив 1,5. Відповідно зведений індекс демократизації в країні опустився з показника 1,5 до 2.

Якщо взяти до уваги дані Світового Банку в проєкті *Worldwide Governance Indicators* [9], то реперною точкою флуктуації в фазі конвергенції був 2000 р. При цьому з 1996 р. до 2000 р. простежувалося поступове зниження чотирьох з шести індикаторів, у тому числі таких, як «право голосу та підзвітність», «верховенство права», «контроль корупції», «політична стабільність та відсутність насильства». Після цієї точки насичення потенціал зниження вичерпав себе і помітним стали незначні неритмічні коливання системи при домінуванні позитивної динаміки демократизації. Зазначимо, що амплітуда коливань вищеназваних показників істотно зменшилася після вступу країни до ЄС. Див. рис.1.

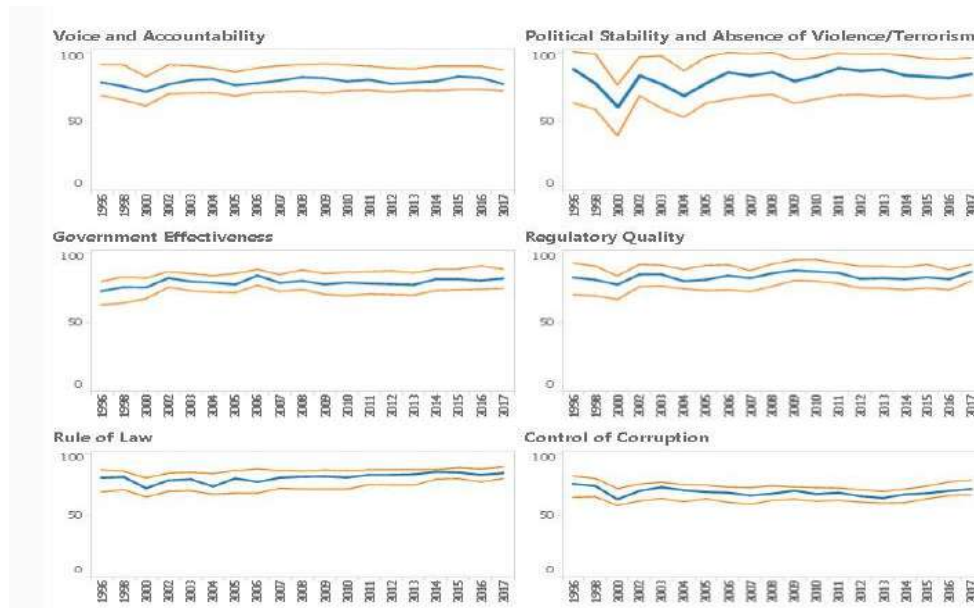

Рис. 1. Динаміка змін базових індикаторів демократизації в Чеській Республіці за період 1996 – 2017 рр. (за даними WGI) [8]

Важливо з'ясувати, чи пов'язане досягнення точки насичення зі змінами, що відбувалися за інерцією, в примусовому порядку, чи це результат дії сил вирівнювання, зокрема опозиції. Чехія демонструвала результативний старт. Однак у 1992 – 2000 рр. виявився характерний для нових демократій розрив між формальними інститутами, що відповідали демократичним стандартам, та неформальною практикою, яка цим стандартам не відповідала. На думку А. Гжимали-Бусе, Чехія нагадувала Словаччину, оскільки жодна з них не мала на початку 1990-их ефективною опозиції: «Там, де одна партія домінувала в політичному змаганні, слабкі (або взагалі відсутні) правила вможлилювали неформальне витискання ресурсів із державних фірм, проведення зискових приватизаційних оборудок і концентрацію посад у державній адміністрації» [4, с. 1133]. Організаційна та ідеологічна слабкість опозиції мала наслідком те, що в 1992 – 1997 рр. фактично не відбулося ротації влади. Основною політичною силою до 1997 р. залишалася Громадянська демократична партія (далі ГДП). У той же час у Польщі та Угорщині репозиціонування партій здійснювалося систематично, завдяки чому рівень підзвітності та прозорості влади залишався дещо вищим.

У дослідженні нових демократій варто звернути увагу на міцність і дієздатність режиму та державних інституцій. Особливо важливим є аналіз спроможності правничих систем захищати права та свободи людини. Скориставшись сприятливою політичною ситуацією, два уряди прем'єр-міністра В. Клауса (1992 – 1996 та 1996 – 1997 рр.) із ГДП нехтували створенням незалежної державної публічної служби та піддавали такі джерела суспільної думки за межами уряду, як-от університети, неурядові організації та групи за інтересами [3, с. 223]. Зокрема, ГДП шляхом ухилення від діалогу та затягування прийняття відповідної законодавчої бази, намагалася мінімізувати вплив діяльності неурядових організацій. Як наслідок, за даними WGI, в 1997 – 2000 рр. відбулося зниження показників, що діагностували верховенство права. Див. рис. 2. В означений період простежувалася обмеженість політичного змагання, концентрація влади в руках ГДП, брак прозорості влади та відкрита корупція в політичній системі. Характерно, що всі негативні в демократичному розвитку країни моменти не викликали активізацію протестної участі населення. Дався взнаки стабільно невисокий рівень розвитку громадянського суспільства.

З появою в 1998 р. уряду постопозиційної Чеської соціал-демократичної партії (далі ЧСДП) ситуація істотним чином не змінилася. Силою вирівнювання позиціонувала ГДП з її досвідом неліберального правління та впровадження неефективних економічних та політичних реформ. Партія все ж залишалася потужним гравцем на політичному полі. Замість конкуренції, як суттєвої ознаки ліберальної демократії, помітним стало встановлення нових правил політичної гри, вигідних насамперед для ЧСДП та ГДП. Формальна сторона питання полягала в укладеній між сторонами т. зв. «опозиційній угоді». У результаті соціал-демократичний уряд меншості М. Земана заручився

підтримкою ГДП, що передбачало встановлення та фіксацію балансу сил та певну розмитість меж між владою та опозицією. Лояльність ГДП ускладнювала викорінювання корупційних практик накопичення економічного капіталу, що характерні для уряду В. Клауса та ЧСДП у попередній період урядування. Таким чином, неформальні практики, що послаблювали демократію, розвивалися шляхом інкрементних змін, а їх розвиток стимулювався формальними інститутами. Це яскраво демонструють дані WGI. У 1996 р. рівень контролю за корупцією в країні дорівнював 74,73 і знизився до показника 62,44 в 2000 р. (де 100 – найвищий результат). Див. рис. 3.

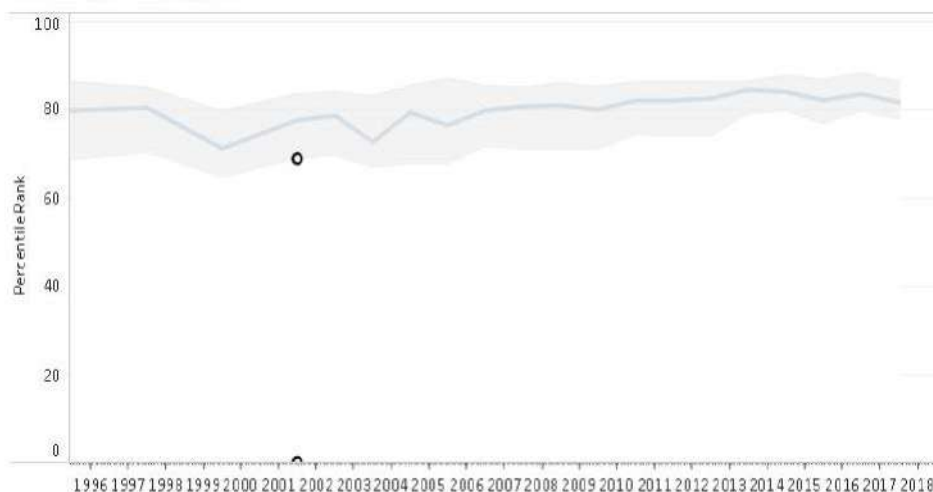

Рис. 2. Індикатор верховенства права в Чеській Республіці за період 1996 – 2018 рр. [9]

Примітка: графік складено за даними WGI.

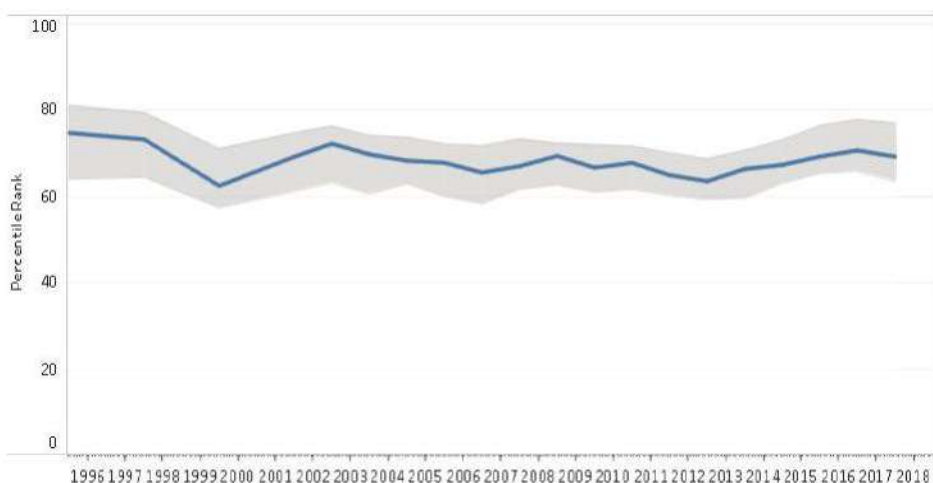

Рис. 3. Індикатор контролю за корупцією в Чеській Республіці за період 1996 – 2018 рр. [9]

Примітка: графік складено за даними WGI.

Неформальна сторона компромісу між двома партіями стосувалася переділу політичного поля одночасно з ослабленням спільних конкурентів на центристському та лівому фланзі політичного спектру з метою встановлення оптимальних умов для формування партійної системи з двома домінуючими партіями. Така система дозволяла зменшити невизначеність трансакцій між двома сторонами та забезпечувала механізм накопичення капіталів та відновлення диспозицій, що сторони займали у політичному полі. Фактично ціною послаблення демократії зменшувалися ризики втрат

накопичених капіталів для влади та опозиції. Угода фактично передбачала фіксацію стану демократії, який існував до того часу, і тим самим сприяла збереженню тенденції до флуктуації демократизації політичної системи. Це демонстрували дані Freedom House. Див. табл. 1.

Слабкість ендегенного чинника вирівнювання компенсувалася посиленням ваги екзогенного. Йдеться про активні важелі впливу з боку ЄС на інституційне та інформаційне середовище, а також прямий вплив на уряд. В опублікованих Висновках ЄС та Регулярних звітах містилася інформація про реальний стан чеської економіки та непрозорість приватизації. Як результат, під загрозою застосування санкцій з боку Комісії, в країні відбувалися швидка приватизація державних банків, реформування судочинства, створення незалежної державної служби. Такі реформи позбавляли уряд певних привілеїв від перебування на посадах. Також влада та опозиція втрачали можливість конвертації політичного капіталу в економічний через непрозорі схеми, що підривало їхню могутність та змушувало впроваджувати демократичні стандарти в політиці. Активні важелі впливу з боку ЄС, перспективи членства та концентрація влади в результаті підписаної опозиційної угоди сприяли створенню нового центру вирівнювання – громадянського руху «Імпульс 99». Він об'єднав громадянські та фрагментовані центристські політичні сили.

Негативні тенденції, симптоматичні для розвитку Чехії в другій половині 1990-их рр., були подолані після вступу до ЄС. Після парламентських виборів 2006 р. політична ситуація відзначалася постійною боротьбою між слабким правоцентристським коаліційним урядом і посиленою опозицією, а також зростаючими внутрішніми розбіжностями у великих політичних партіях. Два основні розриви – міжпартійна боротьба та внутрішні розбіжності в партіях – створювали політичний контекст, в основі якого лежали різні підходи до впровадження реформ пенсійного забезпечення та охорони здоров'я, дебати про глибину процесу європейської інтеграції тощо. Цей політичний розвиток супроводжувався постійно зростаючим розчаруванням громадян діяльністю політичних партій та уряду. Попри те в країні в 2006 – 2010 рр. за даними ВТІ, зафіксовано позитивну динаміку демократизації політичної системи (з 9,5 до 9,8 з 10 максимальних). Див. рис. 4.

Аналізуючи агреговані індикатори демократизації, що визначали в сукупності якість цього процесу, зазначимо зростання показників ефективності функціонування демократичних інституцій; зафіксовано найвищий рівень їх відповідальності. Позитивні зрушення в плані виправлення попередніх дефектів демократії спостерігалися в індикаторах «державність», «верховенство права». Стабільно високим (10 балів) залишався рівень політичної участі населення. Див. рис. 5. В той же час досить контрастно на цьому фоні виглядав індекс управління. Значення показника коливалося в діапазоні від 6,5 до 7.

Характерно, що початок дивергенції процесу демократизації в багатьох випадках збігався з періодом перезавантаження влади, а вибори були кульмінаційною точкою. Вважаємо це не випадково. Такі аргументи надавали демократизації змісту крізь спектр випадків, яких обмежено в кількості. В результаті конкурентних прозорих виборів існувала велика ймовірність того, що сили вирівнювання замінять сили стратифікації. Такі реперні точки були своєрідними додатковими точками насичення, за якими можемо проаналізувати ефективність діяльності провладних партій у контексті забезпечення демократичних прав та свобод. Проте дисперсність політичних систем, як характерна риса новітніх демократій, часто виявлялася саме після приходу до влади опозиції. В цьому плані слушною є думка В. Банс, яка розглядала демократію як двоїсте поняття, що має невизначені результати (чи конкуренцію), але водночас визначені процедури [2, с. 117]. Тому важливо концептуально визначити, чи в результаті конкуренції та повторного приходу партії до влади відбувалося перенесення старих практик врядування та неформальних інститутів, а відтак і стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів. Припускаємо, що у партії з досвідом перебування при владі і за урядування якої виявилися певні дефекти демократії, вони можуть у тій чи іншій формі знову виявитися в нових умовах. При цьому важливо проаналізувати роль патерних взаємодій влади та опозиції у збереженні дефектів демократії. Йдеться, передусім, про перенесення неформальних корупційних практик конвертації політичного капіталу в економічний та реверсні процеси. Теоретичні та емпіричні узагальнення в ході кросрегіонального порівняльного дослідження в галузі демократизації дозволяли знайти відповідь на поставлене питання.

Нелінійність процесу демократизації в Чехії знову стала помітною в 2010 р. Ця реперна точка, за даними ВТІ, засвідчувала найвищий (9,8) рівень процесу демократизації в країні. Далі простежувалася чітка динаміка її падіння до 9,4 в 2018 р. Див. рис. 5. Цей показник був дещо нижчим ніж у 2006 р., коли країні вдалося виправити попередні дефекти демократії. Подібну тенденцію підтверджував Індекс демократії Світового Банку. Див. рис. 6.

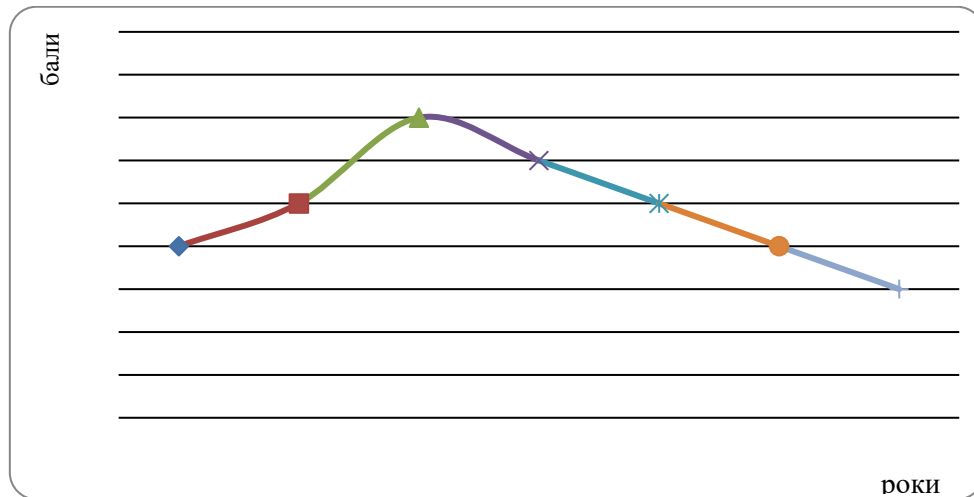

Рис. 4. Індекс демократії в Чеській Республіці (за даними ВТІ) [6]

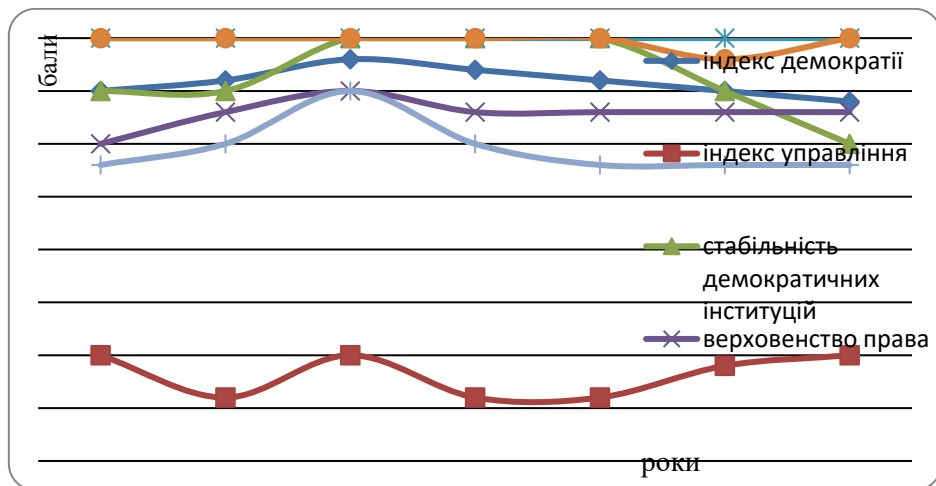

Рис. 5. Індикатори демократизації в Чеській Республіці [6]

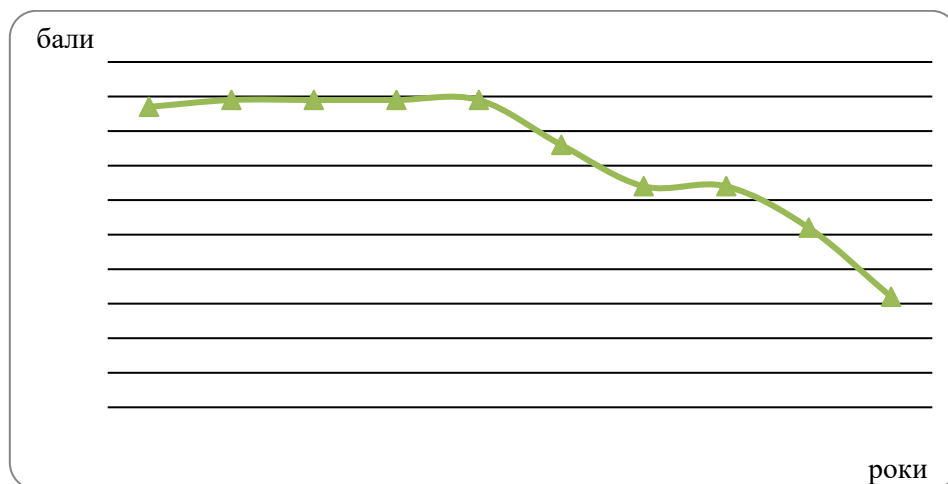

Рис. 6. Індекс демократії в Чеській Республіці (за даними Світового Банку) [9]

Примітка: використано 10-бальну шкалу, де показник 10 – найвищий, 0 – найнижчий.

Щодо індексу політичної участі, то він загалом демонстрував високий рівень дотримання демократичних свобод у державі. Див. рис. 7.

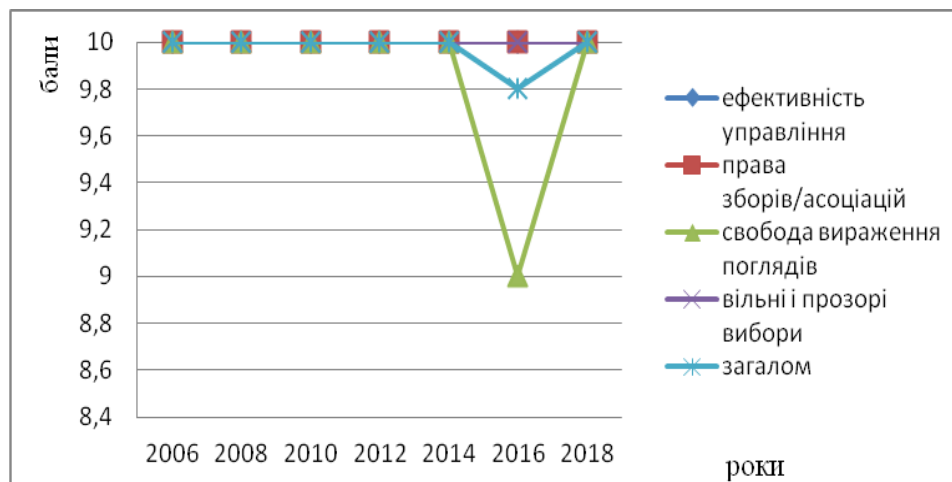

Рис. 5.7. Індекс політичної участі в Чеській Республіці за період 2006 – 2018 рр.[6]

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

Виборча нестабільність перевищувала західноєвропейський показник, але при цьому не створювала загрози для політичної стабільності в країні. Закон про політичні партії і рухи регулював створення та реєстрацію політичних угруповань. З боку частини уряду і провідних політичних акторів не було спроб обмежити незалежність ЗМІ. У Чехії гарантована свобода преси та незалежність засобів масової інформації від політичних партій. У той же час у країні функціонувала відносно незалежна судова система. Див. рис. 8.

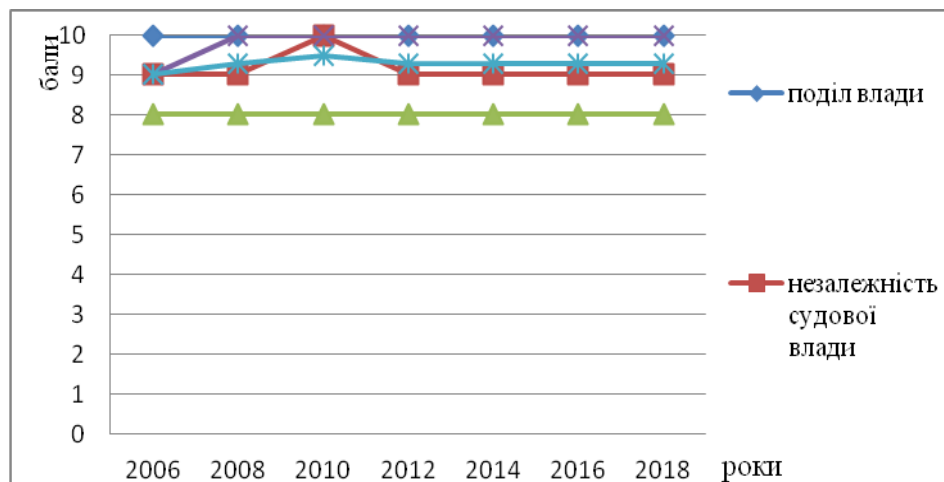

Рис. 8. Індекс верховенства права в Чеській Республіці [6]

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

Слабкими місцями в роботі судових органів залишалася довготривалість судового процесу, яка негативно впливала на ефективність верховенства права та його сприйняття громадянськістю. Більше половини судових рішень на регіональному рівні мали період очікування більше двох років. Це також впливало на збільшення претензій, поданих до Європейського суду з прав людини громадянами Чехії. Зокрема, у 2007 р. зареєстровано 2976 таких подань [1].

У той же час чеська судова система зіткнулася з поширеною корупцією. Згідно з глобальним показником корупції *Transparency International* з 2009 р. судова влада країни потрапила в категорію третього найвищого рівня корупції серед судових систем світу. Крім того, за даними того ж джерела,

в 2016 – 2017 рр. ситуація дещо погіршилася. Додатковим підтвердженням був індикатор контролю за корупцією, який на початку 2000-их рр., за даними Світового Банку, залишався балансувати в середньому на рівні 70 балів (де 100 балів – найнижчий рівень корупції). Див. рис. 3. Проте цей індикатор швидше за все не брався до уваги експертами ВТІ, які оцінили стан судової системи в середньому в 9 балів. У Чеській Республіці загалом дотримувалися громадянських прав та свобод. Значну роль у цьому відігравав інститут омбудсмена, який інституціоналізований з 1999 р.

Аналіз даних ВТІ дозволяє стверджувати, що, починаючи з 2010 до 2017 р., в країні зі статусом консолідованої демократії продовжувалася повільна флуктуація. Простежимо, як це позначилося на інших індикаторах. Одним із них розглядався індекс політичної та соціальної інтеграції. Він має внутрішню структуру, яка включала в себе діагностику партійної системи, груп інтересу, утвердження демократії, соціальний капітал. Загалом цей індикатор відтворював криву демократизації. Разом із тим у 2006 – 2010 рр. помітним був стабільний рівень соціального капіталу, який зафіксовано на рівні 8 пунктів. Щодо індикатора груп інтересу, то з 2010 до 2018 р. цей показник залишався на рівні 10 балів. Див. рис. 9.

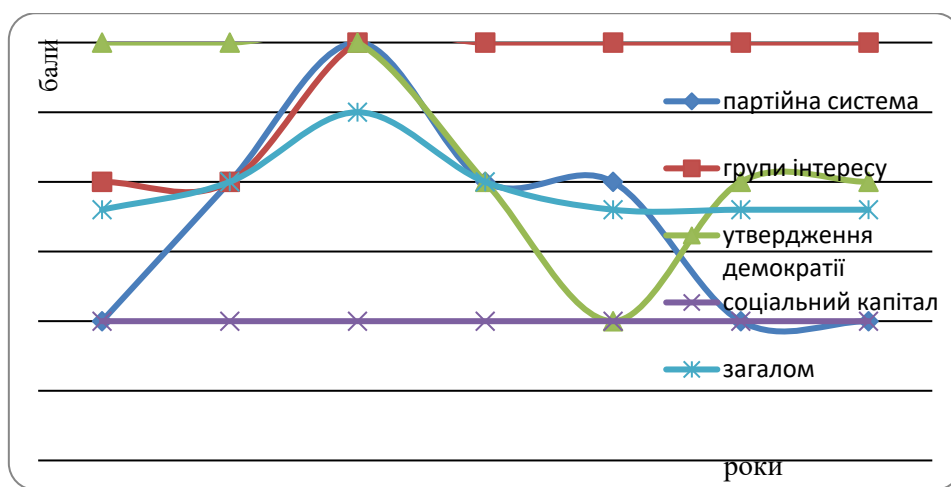

Рис. 9. Індикатор політичної та соціальної інтеграції в Чеській Республіці за період 2006 – 2018 рр. [6]

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

Починаючи з 2010 р. спостерігалось падіння індикатора «утвердження демократії» (з 10 в 2010 р до 8 в 2014 р.). Аналогічні зміни простежувалися в індикаторі «партійна система»: від 8 балів в 2006 р. до 10 в 2010 р. з поступовим падінням до 8 балів у 2016 р. Однією з причин могла бути фрагментованість партійної системи та нездатність партій досягти політичного консенсусу після президентських виборів у лютому 2008 р. Загалом партійна система залишалася відносно стабільною. Проте її стабілізація відбувалася не за рахунок високого рівня міжпартійної конкуренції, а через тенденції формування двоблокової системи з домінуючими ЧССД та ГДП. Характерно, що закріплення позицій цих партій ускладнювало формування урядів більшості. Впродовж 1992 – 2010 рр. всі уряди переважно спиралися на мінімально вирашені коаліції або формувалися як уряди меншості, що передбачало значною мірою залежність від опозиції. Лише в 2009 – 2010 рр. сформувався уряд більшості на чолі з Я. Фішером, до якого увійшли конкуруючі ЧССД та ГДП. Цей випадок – ще одне свідчення того, що диспозиція по лінії «влада – опозиція» в процесі демократизації Чехії досить умовна і швидше носила атрибутивний характер.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, для відтвореної за допомогою індикаторів у модельному вигляді трендової динаміки демократизації політичної системи Чеської Республіки характерні періоди флуктуації та її основні фази – дивергенції та конвергенції. Визначено, що типовими точками флуктуації були парламентські вибори. Вони давали агентам змогу легітимно реалізовувати передвиборчу стратегію, змінювати в конституційний спосіб вектор демократизації; визначати коротко- або довгостроковість реалізації стратегії правлячої партії чи лідера, які за умов більшого об'єму сукупного суспільного капіталу сприяли приходу до влади сил стримування або стратифікації, що й зумовлювало дисипативність демократизації політичної системи.

На основі аналізу тренду демократизації визначено реперні точки, котрі фіксували зупинення процесу демократизації й входження у фазу флуктуації. Такий стан системи визначався як результат досягнення певної рівноваги між владою й опозицією, пролонгації встановлених «правил гри», за якими сторони несли мінімальні трансакційні витрати, що супроводжувалося зниженням рівня міжпартійної конкуренції, інституційною стабільністю. Доведено, що після певної стабілізації наставав етап зниження рівня демократичності політичної системи до нової точки насичення (конвергенція). Перспективним вважаємо подальше дослідження незавершеного циклу флуктуації, що проявлявся в тренді до конвергенції демократизації політичної системи Чеської Республіки.

Бібліографічний список:

1. Mansfeldová Z., Rakušanová P. The quality of democracy in the Czech Republic. *RECON. Online Working Paper*. 2010. No 14. August. URL: www.reconproject.eu/projectweb/portalproject/RECONWorkingPapers.html (дата звернення: 25.08.2017).
2. Банс В. Порівняльна демократизація. Широкі та обмежені узагальнення. У *пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред. Д. Гузіни; пер. з англ. Ю. Некрутенка. Київ: Ай Бі, 2003. С. 107 – 139.
3. Вахудова М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 379 с.
4. Grzymała-Busse A. Political competition and the politicization of the state in East Central Europe. *Comparative Political Studies*. 2003. Vol. 36, No 10. December. P. 1123 – 1147.
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / ред. А. Союмонов; пер. с англ. С. Сидоренко. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
6. BTI. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA* TOPO: REGION:TOF (дата звернення: 06.07.2019).
7. Freedom House. 2003. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2003> (дата звернення: 21.09.2019).
8. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. The Worldwide Governance Indicators. Methodology and Analytical Issues. 2017. URL: www.govindicators.org (дата звернення: 15.07.2020).
9. Worldwide Governance Indicators. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports> (дата звернення: 21.09.2019).

References:

1. Mansfeldová Z., Rakušanová P. The quality of democracy in the Czech Republic. *RECON. Online Working Paper*. 2010. No 14. August. URL: www.reconproject.eu/projectweb/portalproject/RECONWorkingPapers.html (Access date: 25.08.2017).
2. Bans V. Porivnyal' na demokraty`zaciya. Shy`roki ta obmezheni uzagal`nennya. U poshukax pravy`l'noyi parady`gmy`: konceptual`ni perspekty`vy` postkomunisty`chnogo perexodu u krayinax Sxidnoyi Yevropy` / red. D. Guziny`; per. z angl. Yu. Nekrutenka. Ky`yiv: Aj Bi, 2003. S. 107 – 139.
3. Vaxudova M. Nerozdilena Jevropa. Demokratija, vazeli vplyvu ta intehracija pislja komunizmu / per. z anhl. T. Cymbal. Kyjiv: Vydavnyčyj dim «Kyjevo-Mohyljans'ka akademija», 2009. 379 s.
4. Grzymała-Busse A. Political competition and the politicization of the state in East Central Europe. *Comparative Political Studies*. 2003. Vol. 36, No 10. December. P. 1123 – 1147.
5. Sorokin P. Glavnyie tendentsii nashogo vremeni. Moskva: Direkt-Media, 2007. 416 s.
6. BTI. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA* TOPO: REGION:TOF (Access date: 06.07.2019).
7. Freedom House. 2003. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2003> (Access date: 21.09.2019).
8. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. The Worldwide Governance Indicators. Methodology and Analytical Issues. 2017. URL: www.govindicators.org (Access date: 15.07.2020).
9. Worldwide Governance Indicators. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports> (дата звернення: 21.09.2019) (Access date: 21.09.2019).

Buslenko V. V. Democratization dynamics in the Czech Republic: between divergence and convergence

The paper studies the democratization dynamics in the Czech Republic in the context of interrelations between the power and the opposition. For modeling of the democratization process, we have applied the basic principle of synergetics – the principle of subordination. The interdependence of the democratization state and its parameters has been established. For the trend dynamics of democratization of the state political system, reproduced with the help of indicators in a modeled form, periods of fluctuation and its main phases – divergence and convergence are typical. It has been established that parliamentary elections are typical fluctuation points. They provide agents with the possibility to legitimately implement the

election strategy and to change the vector of democratization in a constitutional way, to determine the short- or long-term implementation of the strategy of the ruling party or its leader, which, under conditions of greater total social capital helps either deterrence or stratification forces in their coming to power, triggering the dissipative democratization of the political system.

Based on the analysis of the democratization trend, we have identified the defining points that recorded the stoppage of democratization and its entry into the fluctuation phase. This state of the system has been defined as the result of achieving a certain balance between the power and the opposition, as the prolongation of the established "rules of the game", according to which the parties bore minimal transaction costs, reducing thus inter-party competition and institutional stability. It has been proved that after a certain stabilization, comes the stage at which the level of democracy of the political system reduces to a new saturation point (convergence). The study has revealed an unfinished cycle of fluctuation, which had manifested itself in the trend towards the convergence of democratization of the political system of the Czech Republic. Based on the analysis of indicators and modern political processes in the country, it has been found that democratization took place against the background of the permanent formation and preservation of two opposite poles in the political field.

Key words: *the Czech Republic, democratization, power, opposition, political parties, divergence, convergence.*

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.2

УДК 323.22; 341.24

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8033-8877>

Венка-Веденкіна П. Д., Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОРХУСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ НА МАЛЬТІ ТА В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ЗЕЛЕНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Предметом статті є процес реалізації положень Конвенції ЄЕК ООН «Про доступ до інформації, участі громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» (Орхуської конвенції). Дана стаття є результатом багаторічного інтересу автора до питань екологічної демократії, а також досвіду роботи в мальтійській природоохоронній НВО (BirdLife Malta), велика частина роботи якої здійснюється саме на виконання Орхуської конвенції. Автор ставить за мету зробити спробу загального порівняння процесу імплементації документу в Україні та державі ЄС (Мальті) з тим, щоб виявити певну специфіку та тенденції, а також запропонувати рекомендації для покращення стану імплементації. Стаття базується на таких фундаментальних поняттях як зелена (екологічна) демократія, право на інформацію та вільний доступ до правосуддя з питань довкілля, механізми участі громадськості в процесі прийняття рішень. Порівняння будується на вивченні останніх наявних доповідей двох країн щодо прогресу імплементації конвенції, а також приймаючи до уваги результати двох експертних опитувань, проведених автором в 2013 та 2020 роках. Перш за все розкриваються деякі важливі формально-процесуальні аспекти процесу імплементації: інституційні особливості та розподіл відповідальності, нормативно-правовий каркас, сформований країнами з метою імплементації принципів конвенції. Наступна частина статті поділена на підрозділи, кожен з яких фокусується на особливостях реалізації кожного з прав, які захищає Орхуська конвенція на Мальті та в Україні: права на доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Крім порівняння мальтійського та українського досвідів у відповідній сфері, автор також намагається виявити деякі тенденції та зміни, характерні саме для України.

Ключові слова: Орхуська конвенція, зелена демократія, екологічні права, механізми участі, екологічна інформація, екологічна освіта, довкілля, доступ до правосуддя

На даному етапі розвитку людство впритул підійшло до екологічної катастрофи: проблеми, пов'язані зі станом навколишнього природного середовища, набули настільки гострого характеру, що потребують нагальних заходів, постійного моніторингу та вивчення для того, щоб попередити або нівелювати наслідки негативних змін. Оскільки екологічні проблеми є транскордонними та глобальними, задля їх ефективного вирішення з'явилась необхідність прийти до консолідованої позиції всіх країн світу. У другій половині XX ст. міжнародне співтовариство почало об'єднувати зусилля та вести активну роботу в сфері захисту природних ресурсів та боротьби із негативними змінами довкілля, причиною яких є антропогенні чинники.

Поступово екологічні питання були інтегровані в найрізноманітніші сфери життя суспільства: так, вже з 70-х років минулого століття міжнародні природоохоронні акти пов'язують проблеми довкілля із правами людини. Наприклад, один із принципів Ріо-де-Жанейрської декларації (1992) захищає право громадян на участь в процесі прийняття рішень в сфері природоохорони та природокористування [1]. З метою реалізації даного принципу в 1998 р. була підписана Орхуська конвенція (далі ОК) – Конвенція ЄЕК ООН «Про доступ до інформації, участі громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля».

Працюючи в природоохоронній організації BirdLife Malta, в силу своїх обов'язків, автор була безпосереднім чином задіяна в процес реалізації положень ОК на Мальті, зокрема в рамках механізму участі. Одночасно із цим, ОК також виступала предметом одного з попередніх досліджень автора, фокус якого був направлений на проблеми імплементації документу в Україні.

Сутність ОК може бути проілюстрована таким поняттям як екологічна (або зелена) демократія, оскільки документ захищає право кожної людини на здорове довкілля через гарантування таких

фундаментальних прав, як: право на доступ до інформації, право на участь громадськості в процесі прийняття рішень, право на доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [2].

Конвенція проголошує критичну важливість стану природного середовища для здоров'я та життя людини, а також для реалізації її основних прав, включаючи саме право на життя – таким чином, вона гармонійно поєднує в собі екологічні та політичні аспекти життєдіяльності суспільства. З однієї сторони, цей документ виступає адвокатом довкілля, а з іншої – сприяє процесам демократизації через надання громадськості інструментів впливу на процес прийняття рішень. Це, в свою чергу, створює необхідні умови для підвищення якості зв'язку між громадянським суспільством та державою. Іншою особливістю конвенції є спільна відповідальність держави та суспільства за стан довкілля.

Комітет з дотримання, створений в 2002 р. виконує несудовий консультативний нагляд за виконанням конвенції (в його склад входить 9 незалежних експертів). Окрім Комітету, іншим важливим органом ОК виступає Секретаріат. Відповідальний за адміністративні питання, а також розгляд доповідей Сторін щодо прогресу в реалізації конвенції. Ці доповіді мають надаватись Сторонами кожні 3 роки. До слова, остання українська доповідь, опублікована на офіційному сайті ОК, датується 2014 р., в той час як Мальта, разом із абсолютною більшістю інших країн-сторін конвенції, надала останню доповідь в 2017 р., а на даному етапі проводить консультації з громадськістю щодо проекту доповіді 2021 р.

Автор має наголосити, що в даній статті буде посилається на українську доповідь 2014 р., та мальтійську доповідь 2017 р. Цей недолік деяким чином буде нівельовано, включивши до аналізу дані експертного опитування, проведеного в рамках даного дослідження в 2020 р., та попереднього дослідження 2013 р.* а також наявну аналітичну інформацію з відповідного питання.

На Мальті органом, відповідальним за імплементацію ОК, є Управління з питань довкілля та ресурсів (ERA), яке входить в систему органів Мінприроди. Такий підхід демонструє дотримання принципів субсидіарності та пропорційності, характерних для європейської політики загалом. Подібний розподіл повноважень, по-перше, сприяє більш якісному виконанню завдань, наданих конвенцією, по-друге, підвищує рівень відповідальності та підзвітності органів.

В Україні ж Мінприроди як таке є основним координатором імплементації ОК. Одночасно з цим, при Державному екологічному інституті був створений Орхуський центр – інформаційно-тренінгова платформа з питань, що стосуються положень конвенції. Нажаль, активність центру практично непомітна для загальної публіки: платформу було створено в 2003 р., але вона й досі не має власного веб-сайту або окремої сторінки на офіційному сайті Мінприроди. Можна знайти аккаунт Орхуського центру в Фейсбук, але, враховуючи мету та напрямки діяльності центру, назвати його інформаційно-просвітницьку роботу на цьому ресурсі ефективною також не можна – на сторінку підписано менше 1000 людей.

Доступ до інформації. Перше, що кидається в очі при аналізі національних доповідей, це список нормативно-правових документів, що імплементують положення ОК в країні. Так, на Мальті основним відповідним документом є закони Про захист довкілля та Про регулювання планованої діяльності. Ці два закони – фундамент, що підтримує заснований на правах людини підхід, проголошений конвенцією. Окрім них, є два закони, що надають громадянам право на доступ до інформації. В Україні також було прийнято кілька законів та підзаконних актів з метою сприяння прозорості та оперативності інформування громадян [3;4]. В цілому, судячи з оцінок експертів (опитування 2013, а також 2020 рр.) ситуація із доступом до інформації в Україні є доволі сприятливою, якщо порівнювати із двома іншими аспектами конвенції. Процедурні умови прозорого надання інформації на Мальті іноді ускладнюють можливість отримання екологічної інформації, проте загалом ця частина ОК виконується належним чином.

В рамках гарантування права на вільний доступ до інформації, п. 3 ст. 3 конвенції закликає країни активно сприяти екологічній просвіті населення, адже розуміння екологічних основ життя є необхідною умовою участі громадськості в процесі прийняття рішень. В українській доповіді йдеться про те, що з метою реалізації згаданого пункту держава розробила концепцію екологічної освіти. Зокрема, перелічена низка освітніх заходів, що були здійснені у звітний період – більша частина активностей носить характер саме курсів за вибором або факультативних занять [5]. Й досі в системі середньої освіти немає загальнообов'язкової дисципліни з питань стійкого розвитку, природокористування, або екології.

Мальтійський досвід в цьому відношенні значно відрізняється: шкільна програма там формується за принципом міждисциплінарності, а навчання протікає в рамках кількох тематичних блоків, в тому

числі блоку «Освіта задля стійкого розвитку». Такий підхід не лише відповідає принципам ОК, але й сприяє зміні навчальної практики, коли знання, отримані за шкільною партою, перестають бути фрагментованими (як в рамках традиційного підходу), а учнів заохочують задіювати навички із різних сфер пізнання [6]. Серед іншого, це означає, що шкільна програма має потужну практичну складову. Крім цього, дякуючи деякій автономності учбових закладів, у мальтійських шкіл є можливість розширити програму, залучаючи зовнішніх експертів та організації. Прикладом успішної реалізації аспекту конвенції, пов'язаного з екологічною просвітою, може слугувати програма *Dinja Wahda*, яка здійснюється BirdLife Malta в мальтійських школах [7]. Цьому проекту вже більше 20 років, і він направлений саме на поглиблення екологічної освіти школярів різного віку завдяки проведенню позакласних занять та практичних семінарів (в рамках шкільної програми) на території заповідників. На таких заняттях діти отримують не лише теоретичні знання, але й можуть самостійно переконатись в їх доцільності, спостерігаючи в бінокль за мігруючими птахами, життям колонії комах або ставлячи експеримент про особливості руйнування пластику в природному середовищі. Крім навчання школярів, проект також надає тренінги для вчителів відповідних дисциплін, а також залучає школи до участі в суботниках.

На думку автора, фундаментальна різниця між українським та мальтійським підходом полягає у відношенні до шкіл як суб'єктів освітнього процесу. В Україні школи мають низьку автономію, особливо коли мова йде про зміст освітніх програм, їх розширення, наприклад, за рахунок практичного компоненту або залучення НУО та зовнішніх експертів. З іншої сторони, мальтійські школи, крім направленості на отримання емпіричного знання, мають значно більшу незалежність від центру, відповідно, навчальні програми відкриті додатковому та інноваційному, завдяки чому вони стають більш різноманітними.

Окрім пункту, що заохочує Сторони підвищувати рівень екологічної освіти, ОК визначає основні критерії ефективного та прозорого інформування громадськості з питань, що стосуються довкілля. Експертне опитування 2013 р. продемонструвало, що в Україні ситуація з доступом до інформації знаходиться на задовільному рівні завдяки розробленості нормативно-правової бази, а повторне опитування 2020 р. показує, що стан речей в Україні залишається незмінним. І хоча в цілому ситуація є позитивною, тим не менш, існує низка недоліків: наприклад, якщо йдеться про надання інформації на запит громадян, то рівень імплементації конвенції доволі високий, проте якщо ми говоримо про поширення та відкритість екологічної інформації, то він низький (приклад із згаданим вище Орхуським центром показовий). В 2018 р. Мінприроди ініціювало запуск національної платформи «Відкрите довкілля», яка в підсумку запрацювала завдяки скоординованій роботі громадянського суспільства та державних органів, і на даний момент включає кілька інтерактивних мап (наприклад, «Вода», «Повітря»), які містять технічні дані з моніторингу стану довкілля [8]. В основі створення цієї платформи лежить ідея зібрати якомога більше екологічної інформації в межах однієї бази для зручності користування та забезпечення прозорості надання даних. Ця інформаційна база поки знаходиться на стадії розвитку та наповнення, проте в процесі спеціалісти стикаються з низкою перешкод (невідповідність та розбалансованість даних, неповні дані, відсутність взаємодії між різними інституціями по частині обміну інформації і т.ін.) [9]. В рамках опитувань, українські експерти відмічали, що проблема імплементації ст. 4 ОК також полягає в низькому рівні поінформованості органів влади та судових органів з питань, що стосуються конвенції, що створює додаткові перешкоди на шляху успішної реалізації екологічних прав громадян.

Ситуація з доступом до інформації на Мальтійських островах схожа: існує необхідна законодавча база, що надає громадянам право отримувати екологічну інформацію. Крім цього, функціонує низка порталів, що містять дані екологічного моніторингу: наприклад, портал, що відслідковує забруднення повітря за різними показниками в реальному часі, а також геопортал, що містить інформацію про розташування водних об'єктів, містобудівну інформацію, обмеження на будівництво та здійснення промислової діяльності, об'єкти природно-заповідного фонду і т.ін. [10;11]. Тим не менш, за експертними оцінками ситуація з доступом до інформації все ще не до кінця відповідає керівним принципам ст. 5 ОК. Зокрема, відсутність єдиної бази екологічної інформації призводить до непрозорості всієї системи: до прикладу, інформація, що стосується планованої діяльності, розподілена між двома відомствами (ERA и Planning Authority), та часто надається в неповному обсязі, що, зрозуміло, створює перешкоди для зацікавленої громадськості. При цьому, неповноту даних державні органи часто пояснюють прагненням не розкривати конфіденційну (приватну) інформацію, хоча існує ціле різноманіття інструментів, що дозволяє керувати інформацією таким чином, щоб приватні дані лишались нерозкритими, в той час як публічна інформація залишалась

у вільному доступі. Крім цього, політична експертка Я. Лаурент наголошує, що в роботі державних органів на Мальті можна прослідкувати тенденцію до нерозуміння або некоректної інтерпретації статей ОК, що разом із непогодженістю роботи різних відомств призводить до неефективного управління та поширення екологічної інформації.

Участь в процесі прийняття рішень. В межах опитування 2013 р. більшість українських експертів відмічали, що в той час як ситуація з доступом до екологічної інформації була достатньо непогана, громадськості не вистачало механізмів для користування своїми правами на участь в процесі прийняття рішень, та доступ до правосуддя по відповідним питанням. Лише після довгих консультацій із НУО та лобювання зі сторони громадянського суспільства, було підписано два важливих закони, які надали громадянам відповідні інструменти: Про оцінку впливу на довкілля (далі ОВД) (2017) та Про стратегічну екологічну оцінку (2018). На Мальті ці закони були прийнято в 2017 та 2010 рр. відповідно, крім цього держава сформувала ряд інших актів, що розкривають різні аспекти механізму участі (всього 8 основних документів).

Отже, за оцінками експертів, в Україні після прийняття згаданих вище законів, помічено позитивні здвиги в ситуації з участю громадськості в процесі прийняття рішень. Серед яскравих прикладів, варто згадати відкриття державного порталу Єдиного реєстру ОВД, де можна знайти всю документацію, що формується в процесі оцінки [12]. Тим не менш, експерти відмічають, що нерідко громадські обговорення залишаються формальністю та не відіграють покладеної на них ролі в процесі прийняття рішень.

На Мальті практична реалізація законів щодо участі громадськості можлива завдяки онлайн порталу, де зацікавлені громадяни та резиденти можуть заповнити офіційну форму в рамках консультацій з приводу планованої діяльності, а також знайти відповідну документацію [13]. Нажаль, на власному досвіді автор мала змогу з'ясувати, що нерідко інформація на порталі є неповною. У випадку, якщо на консультацію подаються законопроекти, зміни до них або масштабні будівельні проекти, на окремі стадії консультацій дається до 2 місяців, в інших випадках – 2-3 тижні. Не дивлячись на те, що з формальної точки зору принципи конвенції дотримуються, реалізація права участі на практиці може бути ускладнена через декілька причин: серед іншого, неефективна система анонсування консультацій, неможливість відслідкувати результати та отримати зворотній зв'язок – не завжди зрозуміло, чи була прийнята думка громадськості до уваги, а якщо ні, то з якої причини, і т.ін. Крім цього, помітна неузгодженість системи участі громадськості: в одних випадках консультації проводять через згаданий портал, в інших – необхідно направити коментар на електронну пошту працівника певного відомства, що робить весь процес менш прозорим. Більше того, за власними спостереженнями автор упевнилася, що протягом року існують періоди, коли анонсується найбільше консультацій, в такому разі державні органи могли б йти на зустріч громадянам та збільшувати період для участі в консультаціях – особливо істотно це відчують НУО, які за родом своєї діяльності постійно приймають участь в обговореннях того чи іншого проекту, або закону. Одночасно з цим, мальтійська експертка, відмічає, що з роками система стає більш відкритою до діалогу з громадськістю. Показовим прикладом може слугувати оголошення істотної частини акваторії Мальти заповідною зоною, що було ініційовано природоохоронними організаціями.

Доступ до правосуддя. Що стосується забезпечення вільного доступу до правосуддя (ст. 9 ОК), в 2005 р. в Україні був прийнятий закон, покликаний підвищити прозорість судової практики [14]. Нажаль, ситуація з доступом до правосуддя з екологічних питань залишається складною, особливо якщо справа йдеться не про оскарження порушення права на інформацію, а інших аспектів екологічного законодавства. За думкою експертів, проблема полягає в загальній недосконалості судової системи України, а також відсутності широкої судової практики з питань, що стосуються довкілля. Одночасно з цим, адвокат Д. Скрильніков відмічає позитивні зміни в судовій практиці вищого рівня (Верховного Суду), що, вважається, вплине на прийняття рішень з цих питань в майбутньому [15]. Також варто відмітити, що створення Єдиного реєстру судових рішень – важливий крок до відкритості судової системи. Однак реєстр не є зручним у користуванні, крім цього, частина справ, що стосуються екологічного законодавства все ще лишається невеликою. Проте дякуючи роботі НУО «Екологія. Право. Суспільство», громадськість отримала можливість доступу до тих рішень реєстру, які стосуються довкілля [16].

На Мальтійських островах діє 4 закони, що захищають право громадськості на оскарження дій чи бездіяльності суб'єктів, які негативно вплинули (або можуть вплинути) на довкілля. На Мальті практика користування правом на доступ до правосуддя – дещо більш поширена, ніж в Україні, проте і тут не без труднощів. Серед найчастіших перешкод в доступі до правосуддя – недостатність, або

закритість екологічної інформації. Так BirdLife Malta подала до суду на Управління з питань диких птахів саме у зв'язку з ненаданням інформації за запитом. При цьому, суд постановив, що через деякі технічні труднощі, дана інформація не могла бути надана. Приймаючи до уваги ст. 9 та ст. 5 ОК, держава повинна створити зрозумілу та повну систему екологічних даних, а її відсутність не може слугувати причиною ненадання екологічної інформації. Таким чином, судові рішення є необґрунтованими, та буде оскаржено BirdLife Malta до кінця року. В цілому, мальтійські НУО мають широкий досвід участі в судових слуханнях з питань довкілля, а також ініціювання окремих судових справ (наприклад, про порушення національного та європейського законодавства щодо відкриття сезону полювання та його особливостей і т. ін.). Той факт, що громадськість активно реалізує своє право на доступ до правосуддя, створює відповідну судову практику, а також підвищує обізнаність суспільства з екологічних питань.

Висновки

Порівняння досвіду реалізації положень ОК в Україні та на Мальті дозволяє зробити наступні висновки:

1. *Організаційно-процедурного характеру*: обидві держави впевнено розвивають свою законодавчу базу з метою імплементації конвенції, проте, не дивлячись на формальні досягнення, обидві країни стикаються з деякими труднощами, що призводять до зниження ефективності виконання принципів ОК на практиці. Серед національних особливостей можна виділити дещо більш розмиту відповідальність за впровадження положень ОК в Україні; та деяку неузгодженість між різними відомствами щодо розуміння принципів конвенції, на Мальті.

2. *Інформаційно-освітнього характеру*: в Україні все ще немає практики адекватного, повного та своєчасного інформування громадськості з екологічних питань, обмін інформацією між інституціями не налагоджений, рівень компетентності чиновників з питань конвенції лишається невисоким. Одночасно із цим справедливо буде відмітити в цілому позитивну ситуацію з доступом до екологічної інформації за запитами. Екологічна освіта в Україні лишається формальною та факультативною, статичність навчальних програм заважає розвитку ініціатив. Мальта, в цілому відповідаючи принципам ОК, тим не менш не вирізняється ефективним управлінням екологічною інформацією; і хоча низка державних порталів містить різноманітні дані екологічного моніторингу, та іншу екологічну інформацію, часто вона лишається неповною або її важко відслідкувати.

3. *Суспільно-діяльнісного характеру*: значного успіху досягли як Україна, так і Мальта в забезпеченні механізмів участі в процесі прийняття рішень – відповідні закони надали громадськості інструменти впливу. Тим не менш, не дивлячись на прописані правила та процедури, участь нерідко виявляється ускладненою (як у зв'язку із слабкою інформованістю населення щодо консультацій, так і в контексті доступу до результатів). Серед національних особливостей можна відмітити більш активну позицію громадянського суспільства на Мальті як з питань участі, так і доступу до правосуддя; та відносно низьку активність суспільства в Україні, де практика громадської участі знаходиться на етапі становлення. Доступ до правосуддя з екологічних питань лишається найскладнішим аспектом реалізації ОК в обох країнах. В Україні ця ситуація ускладнюється нерозвиненою судовою практикою з відповідних питань, а на Мальті – неефективною комунікацією та непрозорістю системи управління екологічною інформацією.

4. *Рекомендаційного характеру*: ОК надала суспільству реальні механізми впливу на процес прийняття рішення в екологічній сфері, інструменти протягування сторін до відповідальності за порушення природоохоронного законодавства та, як наслідок, можливість активно реалізовувати своє право на здорове довкілля. В цьому контексті, звичайно, рівень розвинутості громадянського суспільства – значущий чинник ефективної реалізації принципів конвенції. Повне та якісне інформування, прозорість процесу отримання екологічної інформації – другий важливий аспект цього питання. Обидві держави мають створити єдину та відкриту електронну базу, що буде містити наявні екологічні дані, показники, та нормативні документи. Для України критичним лишається питання екологічної освіти та розвитку практичної, міждисциплінарної складової навчального процесу на виконання ст. 3 ОК. З метою підвищення участі громадськості в обговореннях, бажано створити (розвинути) відповідну платформу, де міститиметься актуальна інформація щодо консультацій, супроводжена відповідною документацією, формою зв'язку для участі онлайн та результатами обговорення. І останнє, проте вкрай важливе – необхідно створювати судову практику з питань ОК, що фундаментальною умовою успішного виконання принципів ОК, підвищення обізнаності, відповідальності та екологічної свідомості населення.

Примітки:

* Експерти (2020): Андрусевич А., старший аналітик РАЦ «Суспільство і довкілля»; Скрильніков Д., адвокат «Бюро екологічний розслідувань», член Комітету з дотримання ОК; Лаурент Я., експертка з політичних питань BirdLife Malta (2016-2020); представник ERA (ім'я не розголошується).

Бібліографічний список:

1. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (дата звернення: 10.12.2020).
2. Full text of the Convention. URL: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/text> (дата звернення: 15.11.2020).
3. Закон України «Про інформацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 15.11.20).
4. Закон України «Про звернення громадян». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.11.20).
5. Reporting mechanism. 2014 National Implementation Reports. URL: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/reporting-mechanism> (дата звернення: 05.11.20).
6. Malta. Organisation of the Education System and of its Structure. URL: shorturl.at/egBMN (дата звернення: 05.11.20).
7. BirdLife Malta. Schools. URL: <https://birdlifemalta.org/environmental-education/schools/> (дата звернення: 06.11.20).
8. Open Access Environment. Мapi. URL: <http://openenvironment.org.ua/index.htm> (дата звернення: 19.11.20).
9. Старт роботи нової онлайн бази екологічних даних «Відкрите довкілля». URL: <https://openaccess.org.ua/news/view/1008> (дата звернення: 02.12.20).
10. ERA. Data from Air Monitoring Stations. URL: <https://era.org.mt/topic/real-time-air-quality-network/> (дата звернення: 18.11.20).
11. Planning Authority. Map Server. URL: <http://geoserver.pa.org.mt/publicgeoserver> (дата звернення: 18.11.20).
12. Єдиний реєстр з оцінки впливу на довкілля. URL: <http://eia.menr.gov.ua/> (дата звернення: 18.11.20).
13. Public Consultations Online. URL: https://meae.gov.mt/en/Public_Consultations/Pages/Home.aspx (дата звернення: 08.11.20).
14. Закон України «Про доступ до судових рішень». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text> (дата звернення: 12.11.20).
15. Верховний Суд. «Конституційне право на безпечне довкілля належить кожному», – Олександр Прокопенко. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/660584/> (дата звернення: 12.11.20).
16. Реєстр судових рішень з питань, що стосуються довкілля. URL: <http://caselawepi.org.ua/> (дата звернення: 12.11.20).

References:

1. Rio-de-Zhaneyskaya deklaratsiya po okruzhayuschey srede i razvitiyu. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (data zvernennya: 10.12.2020).
2. Full text of the Convention. URL: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/text> (data zvernennya: 15.11.2020).
3. Zakon UkraYini «Pro InformatsIyu». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (data zvernennya: 15.11.20).
4. Zakon UkraYini «Pro zvernennya gromadyan». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-vr#Text> (data zvernennya: 15.11.20).
5. Reporting mechanism. 2014 National Implementation Reports. URL: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/reporting-mechanism> (data zvernennya: 05.11.20).
6. Malta. Organisation of the Education System and of its Structure. URL: shorturl.at/egBMN (data zvernennya: 05.11.20).
7. BirdLife Malta. Schools. URL: <https://birdlifemalta.org/environmental-education/schools/> (data zvernennya: 06.11.20).
8. Open Access Environment. Mapy. URL: <http://openenvironment.org.ua/index.htm> (data zvernennya: 19.11.20).
9. Start roboti novoYi onlayn bazi ekologichnih danih «Vidkrite dovkiIlya». URL: <https://openaccess.org.ua/news/view/1008> (data zvernennya: 02.12.20).
10. ERA. Data from Air Monitoring Stations. URL: <https://era.org.mt/topic/real-time-air-quality-network/> (data zvernennya: 18.11.20).
11. Planning Authority. Map Server. URL: <http://geoserver.pa.org.mt/publicgeoserver> (data zvernennya: 18.11.20).
12. Ediniy reEstr z otsInki vplivu na dovkiIlya. URL: <http://eia.menr.gov.ua/> (data zvernennya: 18.11.20).
13. Public Consultations Online. URL: https://meae.gov.mt/en/Public_Consultations/Pages/Home.aspx (data zvernennya: 08.11.20).

zvernennya: 08.11.20).

14. Zakon UkraYini «Pro dostup do sudovih rIshen». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text> (data zvernennya: 12.11.20).

15. Verhovniy Sud. «KonstitutsIyne pravo na bezpechne dovkiIlya nalezhit kozhnomu», – Oleksandr Prokopenko. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/660584/> (data zvernennya: 12.11.20).

16. ReEstr sudovih rIshen z pitan, scho stosuyutsya dovkiIlya. URL: <http://caselawep1.org.ua/> (data zvernennya: 12.11.20).

Venka-Viedienkina P. D., Some particularities of the Aarhus Convention implementation in Malta and Ukraine: the issues of green democracy

The process of the Aarhus Convention implementation is the subject of this article. The article is a result of a long going interest of the author in the issues of green democracy, as well as a professional experience working in the Maltese environmental NGO (BirdLife Malta), whose big share of work is dedicated to the implementation of the Aarhus Convention provisions. The author aims at making an attempt to compare the specifics of the Aarhus Convention implementation process in Ukraine and the EU country (Malta) to define particularities and tendencies, as well as to suggest certain recommendations to improve or foster the state of implementation. The grounds of the article rests on such fundamental categories as green (environmental) democracy, the right to environmental information and free access to justice on environmental matters, mechanisms of public participation in decision making process. The comparison is built upon the study of the last available national reports on the progress of implementation in Ukraine and Malta, as well as on the results of two expert surveys conducted by the author in years 2013 and 2020. Firstly, certain important formal and procedural aspects of implementation process in the two countries are explained: institutional particularities and distribution of responsibilities; legislative framework formed by the countries to embed Convention principles into the national legislation. The next part of the article is divided into several paragraphs – each of them focuses on the specifics of different ecological rights guarantees and exercise in Malta and Ukraine: the right to access environmental information; participate in decision making; access to justice on environmental matters. Apart from comparing the Maltese and Ukrainian experience, the author also tries to define some trends and changes relevant for Ukraine itself.

Key words: *the Aarhus Convention, green democracy, environmental rights, public participation mechanisms, environmental information, environmental education, access to justice*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0885-0635>**Войнова Е. О., Південноукраїнський національний педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського****ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСМИСЛЕННЯ**

Стаття присвячена аналізу змін у тлумаченні основних положень концепції електронної демократії. Автором проведене порівняння формулювань дефініції «електронна демократія», які були запропоновані авторитетними дослідниками протягом останніх 20 років. Розглянуті особливості інтерпретації сутності е-демократії на основних етапах її розвитку, які були пов'язані з удосконаленням інформаційно-комунікаційних технологій. Узагальнюючи думки науковців, автор констатує, що на сучасному етапі, який визначається як мережеве суспільство, е-демократія є основним засобом, що забезпечує ефективність демократичних процедур і якість політичних рішень. Вона прогнозує, що наступним етапом розвитку стане AI-демократія (демократія штучного інтелекту). У статті розглянуті основні принципи та функції е-демократії, які були нормативно закріплені в актах ЄС. Показані основні напрямки впливу нових ІКТ на демократію. Охарактеризовані особливості їх здійснення у різних базових моделях демократії. Автор аналізує субмоделі «вікідемократії», «рідкої демократії», «бульбашкової демократії» та «алгоритмії», які запропоновані сучасними дослідниками. У статті окреслені новітні загрози е-демократії. Стаття висвітлює негативні зміни у сприйнятті політичної ролі соціальних медіа. Показано яким чином ці зміни вплинули на трансформацію розуміння е-демократії. Наведена критика основних положень інструменталістського підходу до оцінки сутності та перспектив запровадження цифрових технологій у процеси політичної комунікації та партисипації. Представлені напрацювання дослідників, які акцентують увагу на етичних аспектах розвитку ІКТ. Автор робить висновок, що заради повернення довіри до демократичних цінностей необхідно замінити інструменталістський підхід на аксіологічний. Ця трансформація представляється особливо актуальною з точки зору перспектив переходу е-демократії до наступного етапу свого розвитку – AI-демократії.

Ключові слова: демократія, інформаційно-комунікаційні технології, цифрові засоби, соціальні медіа, політична комунікація, політична партисипація, інструменталізм, аксіологічний підхід.

Вступ

В українському науковому і, особливо, громадсько-політичному дискурсах поняття «електронна демократія» розуміється здебільшого суто в утилітарному сенсі. Під ним зазвичай мається на увазі певний набір інтернет-сайтів та мобільних додатків, які дають змогу оперативно звернутися за інформацією до урядових установ, отримати адміністративні послуги або, у кращому випадку, скласти електронну заяву та підписати петицію, які можна відправити до державних органів електронною поштою. Іноді до цього переліку додають ще можливість для людей з обмеженими можливостями та для тих, хто знаходиться на відстані (в тому числі на карантині) використовувати гаджети для голосування, брати участь в опитуваннях та інших формальних процедурах. Саме у цьому сенсі в Україні сприймається і широко анонсований президентський проект «Держава у смартфоні». Але такий підхід значно звужує спектр можливостей політичної комунікації та партисипації для українських громадян, що їх відкриває е-демократія, і тому знижує якість і ефективність управлінських рішень. У країнах Європи та у США сутність електронної демократії тлумачиться більш широко. Це поняття використовується для позначення тих процесів забезпечення деліберативної демократії, які за умов використання сучасних Інтернет-технологій сприяють залученню громадян до формування політичного порядку денного, обговорення суспільно значущих питань та участі у виробленні та реалізації політичних рішень. Втім і на Заході в оцінці потенціалу е-демократії переважає інструменталістський підхід. Саме він зумовив різке хитання маятника академічної і громадської думки від захопленої віри у те, що онлайн-мережі привнесуть омріяну еру

всезагальної свободи, рівності та братерства, до проклять на адресу соціальних медіа, через які, нібито, наступають темні часи «постправди», а основи ліберальної демократії руйнуються. Але, оскільки очевидно, що повернення у старі «доінтернетівські» часи є неможливим, а втрата переконань у перевагах демократичного устрою загрожує навалюю радикалізму та авторитаризму, то повернення довіри до демократичних цінностей і процедур виявляється нагальною потребою для світового і, в тому числі, або навіть у першу чергу, українського суспільства. Повернення такої довіри вимагає, зокрема, переосмислення сутності електронної демократії, наукового обґрунтування оновленої моделі запровадження цифрових технологій у процеси функціонування демократичних політичних систем, переформулювання принципів та ціннісних орієнтирів такого запровадження. Ці завдання обумовлюють актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу авторитетних досліджень різноманітних аспектів е-демократії розкрити основні тенденції змін у науковому тлумаченні її сутності та принципів, у конструюванні моделей запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у демократичні процеси та їхнього впливу на ці процеси, а також показати перспективи майбутніх пошуків шляхів підвищення якості та ефективності демократичних процедур за допомогою сучасних цифрових технологій.

Вивченню різних аспектів впливу інформаційно-комунікаційних технологій на демократичні процеси присвячено багато робіт іноземних та українських вчених. Серед цього різноманітного наукового доробку відзначаються своєю вагомістю праці таких авторитетів як Б. Уеллман (B. Wellman), М. Кастельс (M. Castells), а також публікації Дж. Барлетта (J. Bartlett), Л. Беннета (L. Bennett), С. Коулмана (S. Coleman), Т. Купера (T. Cooper) і Дж. Томаса (J. Thomas), Дж. Кіна (J. Keane), Я. Монка (Y. Mounk), Т. Пяйварінта (T. Päävärinta) і С. Ойштайна (S. Øystein), К. Релліка (C. Reddick) і Д. Норріса (D. Norris), Д. Палано (D. Palano), Е. Паризера (E. Pariser), К. Санштайна (C. Sunstein), А. Чадвіка (A. Chadwick), Н. В. Грицяк і С. Г. Соловйова. Але, з точки зору предмету нашого дослідження, на особливу увагу заслуговують редакторські видання Р. Ліндера (R. Linder) і Г. Айхгольца (G. Aichholzer), а також Я. ван Дійка (J. van Dijk) і К. Хакера (K. Hacker). У першому виданні представлений глибокий компаративістський аналіз різноманітних концепцій та моделей е-демократії. А книги Я. ван Дійка і К. Хакера цікаві тим, що вони видані із проміжком у 18 років, а, отже, подають крос-темпоральний аналіз впливу Інтернету на демократію. Але, не дивлячись на ґрунтовність означених наукових розвідок, вони не концентрують уваги на процесі трансформації концепції електронної демократії та не визначають орієнтири цього процесу.

Поняття «електронна демократія», її базові принципи та функції

Поняття «електронна демократія» було введено у політичний та академічний дискурси наприкінці ХХ ст. Його поява, безумовно, була пов'язана з потужним впливом Інтернет-технологій на політичну комунікацію. Ця дефініція має кілька синонімічних інтерпретацій. На більш ранніх стадіях досліджень були вживані терміни «віртуальна демократія», або «кібердемократія», але зараз у науковому лексиконі найбільш розповсюдженими є терміни «цифрова демократія» та «е-демократія».

У 2000 році такі авторитетні дослідники як К. Хакер і Я. ван Дійк запропонували визначення цифрової демократії як «зібрання спроб практикувати демократію без обмежень у часі, просторі та інших фізичних умовах, використовуючи інформаційно-комунікаційні технології та комп'ютерно-опосередковану комунікацію як додаток, а не як заміну традиційній «аналоговій» політичній практиці» [1, р. 1]. У 2005 році С. Коулман та Д. Норріс представляють узагальнену думку, що «електронна демократія має щось спільне із використанням інформаційно-комунікаційних технологій для вдосконалення демократичних структур та процесів» [2, р. 6]. Визначення Т. Пяйварінта та С. Ойштайна, яке вони запропонували у 2006 році, розглядаючи моделі е-демократії, звучить дуже схоже, але є більш розгалуженим: «Електронна демократія відноситься до використання інформаційно-комунікаційних технологій у політичних дебатах та процесах прийняття рішень, доповнюючи традиційні засоби комунікації або протистоячи ним у таких аспектах як взаємодія «обличчя-до-обличчя» або одностороннє інформування» [3, р. 819].

Але протягом ХХІ століття у комунікаційному просторі відбулися істотні зміни, пов'язані з подальшим розвитком інформаційних технологій: по-перше, цифрові медіа та спілкування в Інтернеті стали не просто доповненням до традиційних засобів масової інформації та спілкування в режимі офлайн, вони стали домінуючим джерелом інформації; по-друге, відбулося майже всеохоплююче розширення комунікації в різноманітних онлайн-мережах; по-третє, цифрові медіа, онлайн-мережі та Інтернет інтегруються з традиційними ЗМІ у глобальні мультимережі.

Ці зміни спонукали фундаторів концепції цифрової демократії Хакера і ван Дійка представити нову інтерпретацію цього поняття як колективного використання інформаційно-комунікаційних технологій для практик політики та демократії як в Інтернеті, так і в офлайн-середовищі [4, р. 20].

У свою чергу Р. Ліндер та Г. Айчхольцер, узагальнивши провідні концепції, запропонували розуміння електронної демократії як практики демократії за підтримки цифрових медіа в політичній комунікації та партисипації. При цьому електронна партисипація охоплює всі форми політичної участі, використовуючи цифрові медіа, включаючи як офіційно інституціоналізовані механізми, так і неформальне залучення громадськості [5, р. 18].

На думку дослідників, розвиток електронних технологій, які використовувались у політичній комунікації, поступово відкривав перед суспільством нові перспективи демократичного розвитку. У 1980-х перспектива «теледемократії» полягала в очікуванні збільшення рівності у доступі до інформації, активнішої участі в обговоренні громадськістю політичних проблем та встановленні порядку денного суспільного дискурсу. На початку 1990-х перспективи «віртуальної спільноти» були наповнені надією повернути досвід громади, втрачений в процесі модернізації. На рубежі століть сформувалось бачення «нової демократії», яке було пов'язане зі сподіваннями на розширення участі громадян в демократичних процесах завдяки засобам, що підтримуються Інтернетом. На даний момент популярні перспективи «Веб 2.0» або соціальних медіа, що сповіщають про посилення участі громадян у формуванні політики та демократичному житті у великій різноманітності нових форматів [6, р. 50]. Соціальні медіа розглядаються усіма сучасними авторитетними вченими як несуча конструкція електронної демократії.

Але ми бачимо, що на порядок денний дедалі швидше виходять нові перспективи, які пов'язані із залученням можливостей штучного інтелекту (artificial intellect – AI) до демократичних процесів, зокрема до процесів збору великих даних політичної інформації та прийняття політичних рішень. Тому вже є сенс вести мову і про перспективи AI-демократії.

Усі ці перспективи перш за все відображають нові кількісні характеристики політичної комунікації (швидкість, обсяг, охоплення, вартість) на трьох рівнях політичної системи та між ними. Макрорівень складають уряд і адміністративні органи, мезорівень – політичні партії, громадські організації, медіа, а мікрорівень – громадяни [4, р. 217]. Узагальнивши ті оцінки ефективності ІКТ у цих політичних процесах, які панували на межі століть серед прихильників електронної демократії, Р. Цагарусяну сформулювала її три основні функції:

1. Електронна демократія покращує пошук та обмін політичною інформацією між урядами, державними адміністраціями, представниками, політичними та громадськими організаціями та окремими громадянами.

2. Електронна демократія підтримує публічні дебати, обговорення та формування спільнот та громадських організацій.

3. Електронна демократія посилює участь громадян у прийнятті політичних рішень [7, р. 233].

Ці функції цілком відображають норми деліберативної моделі демократії, відповідно до яких політична влада залишається прив'язаною до інститутів конституційної держави та встановлених процедур прийняття рішень. Ідея народного суверенітету реалізується шляхом раціональних дебатів у публічній сфері та в мережах організацій громадянського суспільства, які використовують свою комунікативну потугу для впливу на систему прийняття політичних рішень [5, р. 14].

Не випадково саме ці ідеї знайшли своє нормативне закріплення у прийнятих Європейською Радою у 2009 році Рекомендаціях Комітету міністрів державам-членам щодо електронної демократії (е-демократії). Ядро цього документу складається з 12 рекомендацій, включаючи наступні дві основні: 1. розглянути можливість використання можливостей, що надаються електронною демократією, для зміцнення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів; 2. розглядати та впроваджувати електронну демократію як підтримку та посилення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів за допомогою ІКТ та пов'язану із залученням громадян до демократії [8, рр. 5, 7] Додаток до Рекомендації включає довгий перелік із 80 принципів електронної демократії та 102 настанов, але ми зацентруємо увагу на двох основоположних принципах:

1. Електронна демократія, як підтримка та посилення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів за допомогою ІКТ, перш за все стосується демократії. Її головна мета – електронна підтримка демократії.

2. Електронна демократія – одна з кількох стратегій підтримки демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів та поширення демократичних цінностей. Вона є додатковою,

доповнює та взаємопов'язана із традиційними процесами демократії. Кожен процес має свої переваги: жоден не є загальноприйнятим [8, р. 11].

Отже, виходячи з цих нормативних принципів, можна констатувати, що головною метою електронної демократії у ЄС вважають «демократизацію демократії».

Деталізуючи перелік інструментів, документ вказує на різні «сектори електронної демократії» (включаючи подальші пояснення в наступних параграфах): «Електронна демократія охоплює, зокрема, електронний парламент, електронне законодавство, електронне правосуддя, електронне посередництво, електронне середовище, електронні вибори, електронний референдум, електронна ініціатива, електронне голосування, електронна консультація, електронна петиція, електронна агітація, електронне опитування та електронне опитування; він використовує електронну участь, електронну дискусію та електронні форуми [8, р. 15].

Інструменталістський підхід спричинив хвилю оптимізму серед прихильників е-демократії як серед політиків, так і серед вчених. Численні твердження щодо впливу нових ІКТ на демократію були коротко узагальнені Хакером і ван Дейком у 2000 році наступним чином:

1. ІКТ збільшують масштаб і швидкість надання інформації. Це допомагає створити більш обізнаних громадян.
2. Політична партисипація полегшується, і певні перешкоди, такі як апатія, сором'язливість, інвалідність, час тощо, можуть бути зменшені.
3. Комп'ютерно-опосередкована комунікація створює нові способи організації з конкретними тематичними групами для обговорення, а також сприяє здешевленню витрат на розподіл.
4. Мережа дозволяє новим політичним спільнотам виникати вільно від втручання держави.
5. Ієрархічна політична система стає більш горизонтальною завдяки збільшенню політичної комп'ютерно-опосередкованої комунікації.
6. Громадяни матимуть більший голос у створенні порядку денного для уряду.
7. Комп'ютерно-опосередкована комунікація допоможе усунути медіаторів, які спотворюють інформацію, таких як журналісти, представники та партії.
8. Політика зможе більш безпосередньо реагувати на занепокоєння громадян, оскільки ІКТ та комп'ютерно-опосередкована комунікація роблять можливими своєрідні дослідження у галузі політичного маркетингу.
9. ІКТ та комп'ютерно-опосередкована комунікація допоможуть вирішити проблеми представницької демократії, такі як територіальні бази виборчих округів тощо [1, pp. 1-9].

Однак взаємозв'язок між використанням нових технологій та демократичною політикою є більш складним та спірним, оскільки оцінки впливу на демократію залежать від моделі демократії, до якої вони відносяться.

Моделі демократії в епоху Інтернету

Я. ван Дійк запропонував шість таких моделей демократії з різними поглядами на ролі та наслідки функціонування нових медіа у цих моделях. За умов легалістичної демократії, яка являє собою класичний процедурний погляд на демократію західного типу, визначений конституцією та іншими основними законами, роль нових медіа полягає головним чином у посиленні надання інформації шляхом відповідних заходів та пошуку інформації громадянами. У конкурентній демократії, де партії та лідери змагаються за електорат, і переважно зосереджені на представництві та ефективному прийнятті рішень, ІКТ використовуються в основному для інформаційних та передвиборчих кампаній. Плебісцитарна демократія, яка ставить у центр уваги такі форми прямого демократичного прийняття рішень, як плебісцити та референдуми, використовує ІКТ для проведення онлайн-опитувань та дискусій. Деліберативна демократія ще більше зосереджується на відкритому та вільному обміні політичними проблемами, тому важливість цифрових медіа особливо вбачається у тих можливостях, котрі вони надають для обговорень та дебатів у онлайн-режимі. За умов партисипаторної демократії основна увага приділяється просуванню активної громадянської позиції, формуванню політичної думки в широкому масштабі, заснованому на принципі поєднання прямої та представницької демократії, тому ІКТ важливі для багатьох функцій, починаючи від публічних дебатів та освіти, закінчуючи різними видами участі, доступ до яких для всіх є цінністю. Для лібертаріанської моделі демократії, у якій цінність представляє собою автономність політики громадян у власних асоціаціях, цифрові медіа особливо актуальні у своїх мережевих функціях, серед іншого навіть обходячи інституційну політику за допомогою додатків та інтерактивної участі у формуванні вмісту Web 2.0, що вільно генерується та поширюється громадянами [6, pp. 50-53].

Від початку головна дискусія розгорнулася між апологетами моделей, які сприяли розвитку прямої демократії, які заявляли про відродження «афінської агори» у комунікаційному полі соціальних медіа, та захисниками представницької демократії, які побоювалися збіднення змістовних політичних дебатів та виродження політичного дискурсу до кнопкової демократії [9, р. 222]. Сьогодні концепція електронної демократії, принаймні з точки зору онлайн-залучення громадськості до прийняття політичних рішень, спирається головним чином на моделі партисипаторної та деліберативної демократії.

Як показує аналіз Ліндера і Айчхольцера, у сучасних дискусіях щодо електронної демократії в рамках цих моделей все більшої ваги набувають дві субмоделі: «вікідемократія» (*wikidemocracy*) та «рідка демократія» (*liquid democracy*). Цифрові медіа відіграють вирішальну роль в обох цих моделях, оскільки вони відстоюють нові, високо децентралізовані режими та процедури прийняття рішень, які стали можливими лише у великих масштабах через Інтернет [5, р. 21]. Ідея «вікідемократії» полягає в тому, щоб підняти епістемічну якість рішень, використовуючи «мудрість натовпу» [10, р. 25]. За зразок тут був узятий процес створення відкритої енциклопедії – Вікіпедії. Модель «рідкої демократії» базується на принципі делегування свого голосу іншим довіреним людям. У всіх політичних рішеннях кожен громадянин може приймати рішення між прямим використанням свого голосу чи делегуванням [5, р. 22]. Таким чином політична участь нібито перетікає між політичними структурами. Прихильники цієї моделі розглядають її як адекватну відповідь на дві проблеми: використання компетентних делегатів для покращення якості прийняття рішень та протистояння політичному відчуженню шляхом довірчих відносин [5, р. 22].

Ще одна субмодель відображає тенденцію до однорідності у вільних комунікативних онлайн-обмінах. Згідно з гіпотезою «ехо-камери», кожен індивід будує свою власну «бульбашку», оскільки кожна людина, принаймні з точки зору обміну у соціальних мережах, має тенденцію взаємодіяти переважно та частіше з тими, хто мають схожі думки, зводячи до мінімуму обмін з тими, хто думає інакше. Як зазначає Е. Парізер, все, що не відповідає нашим орієнтаціям і, більш правильно, нашим минулим виборам, просто зникає з поля зору, стримуючись фільтром, що оточує наші особисті бульбашки [11, р. 124]. В результаті, як заключає Д. Палано, одна і та сама «аудиторія» розбивається на міриади бульбашок, або на ефемерну структуру рою. Він визначає конструкцію, що виникає, як альтернативу конструкціям «партійної демократії» та «демократії аудиторії» та називає її «бульбашкова демократія» (*'bubble democracy*). У «бульбашковій демократії» аудиторія фрагментована на низку окремих сегментів, кожен з яких формується інформаційним потоком, орієнтованим на те, щоб бути «партизанським», саме тому, що політичні лідери звертаються до конкретних ніш з метою не «переконувати» виборців поміркованими аргументами, а скоріше мобілізувати їх для голосування, зосередившись на більш вкорінених ідентичностях та радикальних питаннях, здатних вживати або використовувати механізми поляризації в ехо-камерах. [12, pp. 47-49].

Описані моделі демонструють, яким чином громадяни залучаються до політичної комунікації та партисипації завдяки Інтернету, але вони не дають уявлення про те, яким чином уряди використовують ІКТ для забезпечення реакції на вимоги і підтримку суспільства. У той час як саме ця реакція визначає рівень довіри до уряду. А довіра в свою чергу є ключовим фактором у забезпеченні функціонування демократичних процедур. Соціологічні опитування показують, що, з одного боку, рівень довіри до державних інституцій зростає завдяки використанню соціальних медіа у контексті громадянської партисипації [13], а, з іншого боку, – благовоління урядовців є ключовим фактором у створенні можливостей для електронної партисипації [14]. Залучення технологічних можливостей соціальних медіа та штучного інтелекту дозволяють урядовцям та місцевим чиновникам отримувати і обробляти величезні масиви запитів та інших даних, які надходять від громадян, використовуючи цифрові алгоритми. Дослідження, проведені під керівництвом А. Мейера, довели, що для того, аби урядові інституції зберігали довіру громадян, необхідна прозора алгоритмізація, чутлива до таких цінностей, як конфіденційність і рівне ставлення. Таку нову форму електронного урядування він називає алгократією [15].

Отже, якщо інтерпретації складової «електронна» у дефініції «електронна демократія» мають по суті технологічний характер та впливають на визначення етапів її розвитку, то диференціація поглядів на зміст демократії в умовах глобального розповсюдження Інтернет-технологій має аксіологічні витоки та визначає сутнісні характеристики електронної демократії.

Е-демократія на шляху від інструменталізму до аксіологізму

На рубежі другого десятиліття XXI століття починається період занепаду неолібералізму. Віра в ліберальну демократію рухнула – констатують Купер і Томас [16, р. 16]. З'являється все більше

емпіричних доказів, що свідчать про згубний вплив використання онлайн-мереж на демократичні процеси. Хвалебні демократичні оди соціальним медіа змінилися твердженнями про те, що «соціальні медіа крадуть вибори» [17]. Поширюються звинувачення соціальних медіа у дедалі більшому забрудненні інформаційної екосистеми мовою ненависті, у формуванні надмірної індивідуалізації, руйнуванні традиційних ідентичностей, поляризації суспільства та сприянні анти-демократичному популізму та авторитаризму.

Крім того, дослідники вказують на зростання таких загроз процедурам е-демократії як кібератаки на системи та бази даних; цифрове втручання у вибори; цифрова дезінформація: фейкові новини та компютеризована пропаганда; маніпулювання уподобаннями за допомогою великих даних та мікртаргетування; Інтернет-тролінг [18].

Зміни, що відбулися у сприйнятті впливу розвитку Інтернет-технологій і, в першу чергу, соціальних медіа на демократичні процеси, змусили фундаторів теорії цифрової демократії значною переосмислити ті позиції, які вони відстоювали у 2000 році. Свою нову книгу «Інтернет і демократія у мережевому суспільстві», яка вийшла друком у 2018 році, ван Дійк і Хакер розпочинають з посилу про те, що нові інструменти комунікації не обов'язково призводять до нової політики, більшої політичної мотивації або більшої участі. Відтак автори заявляють, що у цій книзі вони часто стикаються із сумнівними міркуваннями про передбачуваний вплив цифрових технологій на політичну практику і ставлять собі за мету подумати про сильну теорію, яка пояснює, чому використання цифрових засобів масової інформації підтримує чи протистоїть демократії [4, pp. 1-2]. Головною методологічною вадою попередніх досліджень вони називають інструменталізм, який був взятий на озброєння більшістю науковців.

За останні 20 років були написані тисячі статей та статей про передбачуваний ефект Інтернету як інструменту демократії, який звальє диктаторів, підтримує політичну участь та розбудову громади. Найрозумніші автори обережно визнають, що насправді саме використання цифрових або соціальних медіа може мати ці наслідки. Насправді вони сподіваються, що їхній улюблений інструмент виконує ту роботу, яку вони бажають зробити. Отже, фоною ідеєю все-таки є інструменталізм. Це не повинно бути позитивним. Але й ті, хто наголошує на передбачуваних негативних наслідках цифрових та соціальних медіа, наводячи за приклад диктаторів, що використовують ті самі інструменти для відстеження та цензури цих медіа та маніпулювання їхнім контентом, потрапляють до тієї ж самої пастки [4, p. 9].

Порівнюючи більш або менш вдале використання онлайн-мереж для взаємодії, діалогу або інформування з їх використанням, наприклад, лідерами ІДІЛ для пропаганди і рекрутингу, ці автори наголошують, що останнє ніякого відношення до демократії не має.

Викриваючи підводні камені у поглядах щодо впливу ІКТ на політику, ван Дійк і Хакер вказують, що інструменталізм розглядає технології як якийсь важіль, котрий можна використовувати для будь-яких цілей, хороших чи поганих.

Дійсно, інформаційно-комунікаційні технології мають загальне призначення. Вони можуть звільняти і можуть керувати громадянами. Однак інструменталістський погляд на це занадто простий. По-перше, політичний контекст використання технології та політична теорія, що пояснює контекст та використання, часто ігноруються. Характеристики наявної політичної системи не враховуються. Інструменталізм легко призводить до ідеї технологічного виправлення. Ця волюнтаристська ідея полягає у тому, що нові технології можуть вирішити більшість, якщо не всі, соціальні проблеми. Очевидна помилка в цьому простому міркуванні полягає в тому, що воно занадто поверхнєве. Згадані проблеми мають набагато глибші причини. Вони не повинні вирішуватися виключно цифровими медіа як набір інструментів, коли одночасно не вживаються жодні організаційні та політичні заходи. Вчені констатують, що технологічні інновації рідко призводять до суспільних революцій одразу. Вони потрапляють на родючий ґрунт лише тоді, коли з'являються поруч із соціальними, економічними та культурними інноваціями, а згодом, можливо, прискорюються та посилюються ними [4, pp. 7-9].

Вказані вади інструменталізму спричиняють повернення науковців до ціннісних проблем демократії, але вже в нових умовах використання можливостей цифрової комунікації та штучного інтелекту. Зокрема, дослідницький проект, що був здійснений в рамках програми публічної політики інституту Алана Тюрінга, дозволив розробити ціннісні орієнтири цифровізації. Ці орієнтири включають чотири блоки цінностей.

Перший блок – повага до гідності людини – означає, що цифрові технології мають забезпечити здатність людей приймати вільні та зважені рішення щодо власного життя; захистити їхню

автономію, силу самовираження та їхнє право бути почутими; забезпечити їхні можливості робити обдуманий та незалежний внесок у життя громади; підтримувати свої здібності процвітати, повноцінно розвиватися і переслідувати їхні прагнення та таланти відповідно до власних вільно визначених життєвих планів.

Другий блок – з'єднання людей між собою щиро, відкрито та всебічно – покликаний забезпечити цілісність міжособистісного діалогу, значущих людських зв'язків та соціальної згуртованості; встановити в якості пріоритетів різноманітність, участь та включенні у всі моменти в процеси проектування, розробки та впровадження інновацій цифрових технологій; заохочувати всі голоси бути почутими і всі думки серйозно та щиро зважувати протягом усього виробничого циклу та використання; використовувати розвиток та розповсюдження цифрових технологій для зміцнення важливих для розвитку взаємозв'язків між взаємодіючими людьми; використовувати інновації просоціально, щоб дати змогу формуватись зв'язкам міжособистісної солідарності, а люди могли бути соціалізованими та визнаними один одним; використовувати технології для зміцнення цієї здатності до зв'язку, щоб зміцнити будівлю довіри, співпереживання, взаємної відповідальності та взаєморозуміння, на яких спираються всі етично обґрунтовані соціальні порядки.

Третій блок – турбота про добробут кожного – рекомендує розробити та запровадити системи (цифрової комунікації та) штучного інтелекту для сприяння та виховання добробуту всіх зацікавлених сторін, інтереси яких залежать від їх використання; не завдавати шкоди цими технологіями та мінімізувати ризики їх неправильного використання або зловживання; приділяти пріоритет безпеці та психічній і фізичній цілісності людей при скануванні горизонтів технологічних можливостей, а також при розробці та розгортанні цифрових програм штучного інтелекту.

І, нарешті, четвертий блок – захист пріоритетності соціальних цінностей, справедливості та суспільних інтересів – вимагає ставитись до всіх людей однаково та захищати соціальну справедливість; використовувати цифрові технології як важливу підтримку захисту справедливого та рівного ставлення згідно із законом; дотримуватись пріоритету соціального добробуту, суспільних інтересів та врахування соціальних та етичних наслідків інновацій при визначенні законності та бажаності технологій цифрової комунікації та штучного інтелекту; використовувати їх для розширення можливостей та просування інтересів і добробуту якомога більшої кількості людей; думати в цілому про широкий вплив технологій, які проектуються та запроваджуються, думати про наслідки їх впливу та зовнішні ефекти для інших людей по всьому світу, для майбутніх поколінь і для біосфери в цілому [19].

Відтак, на сучасному етапі електронна демократія повинна розглядатися не лише як інструмент політичної комунікації та пратисипації, ефективність якого обумовлена розвитком ІКТ, а вже і як ціннісно спрямована форма політичної взаємодії, що сама значною мірою визначає орієнтири цього розвитку. Отже і наведені нами вище визначення електронної демократії мають бути доповнені з урахуванням ціннісних аспектів. Аналіз досліджень присвячених ролі та проблемам впливу цифрових технологій на розвиток демократії дає нам підстави констатувати, що електронна демократія є формою демократичної політичної системи, яка характеризує новий тип соціальної організації, котрий визначається як мережеве суспільство, та функціонує на основі цінностей поваги до гідності людини, з'єднання людей між собою щиро, відкрито та всебічно, турботи про добробут кожного у поєднанні із захистом справедливості та суспільних інтересів.

Висновки

Осмилення сутності електронної демократії у науковій спільноті пройшло шлях від представлення її як певного інформаційно-комунікаційного додатку, що підвищує ефективність функціонування традиційних демократичних форм, до тлумачення е-демократії як несучої конструкції деліберативної та партисипаторної демократії в умовах мережевого суспільства. Акцентуація на тих або інших її функціях та особливостях спричинила розробку таких різних сучасних субмоделей е-демократії як «вікідемократія», «рідка демократія», «бульбашкова демократія» та «алгократія». Пануючий з кінця ХХ ст. інструменталістський підхід спочатку спричинив необґрунтований оптимізм щодо позитивної ролі ІКТ у функціонуванні демократичних процедур. Але наприкінці другої декади ХХІ ст. цей методологічний підхід призвів до того, що значна частина не тільки політиків, але й науковців скотилася у прірву негативізму, доводячи, що соціальні медіа стали інструментами у руках диктаторів, екстремістів, радикалів та популістів усіх мастей. Очевидно, що за цих умов дослідники е-демократії мають по-новому розкрити її потенціал для поверненні довіри до демократичних цінностей. А заради цього необхідно замінити інструменталістський підхід на аксіологічний. Ця трансформація представляється особливо

актуальною з точки зору перспектив переходу е-демократії до наступного етапу свого розвитку – АІ-демократії (демократії штучного інтелекту).

Бібліографічний список/References:

1. Hacker, K. L., & van Dijk, J. (Eds.). (2000). *Digital democracy: Issues of theory and practice*. London: Sage.
2. Coleman, S., & Norris, D. (2005). *A new agenda for e-democracy*. Oxford Internet Institute, Forum Discussion Paper, No. 4, January. DOI: 10.2139/ssrn.1325255. Available at: <https://www.oii.ox.ac.uk/archive/downloads/publications/FD4.pdf>.
3. Päiväranta, T., & Øystein, S. (2006). Models of E-democracy. *Communications of the Association for Information Systems*, 17(Article 37), 818–840. DOI: 10.17705/1CAIS.01737. Available at: <http://aisel.aisnet.org/cais/vol17/iss1/37>.
4. van Dijk Jan, Hacker Kenneth. (2018). *Internet and Democracy in the Network Society*. New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781351110716.
5. Linder R., & Aichhozer G. (2019). E-Democracy: Conceptual Foundations and Recent Trends. In E. Hennen et al. (Eds.). *European E-Democracy in Practice*. (pp. 11- 45). 07 Nov. DOI: 10.1007/978-3-030-27184-8_2.
6. van Dijk, J. (2012). Digital democracy: Vision and reality. In I. Snellen, M. Thaens, & W. van de Donk (Eds.), *Public administration in the information age: Revisited* (pp. 49–61). Amsterdam: IOS-Press.
7. Tsagarousianou, R. (2000). Electronic democracy in practice: one, two, three... countless variants. *Hermes*, 26:230-242. DOI: 10.4267/2042/14779.
8. Council of Europe. (2009). *Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to Member States on electronic democracy (e-democracy)*. Available at: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf.
9. Dutton, H. W. (1999). *Society on the line: Information politics in the digital age*. Oxford: Oxford University Press.
10. Noveck, B. S. (2009). *Wiki government: How technology can make government better, democracy stronger, and citizens more powerful*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
11. Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think*. New York: Penguin Press.
12. Palano, D. (2019). The Truth in a Bubble: the End of ‘Audience Democracy’ and the Rise of ‘Bubble Democracy’. *Soft Power*, 6(2): 36-53.
13. Warren, A. M., Sulaiman, A., & Jaafar, N. I. (2014). Social media effects on fostering online civic engagement and building citizen trust and trust in institutions. *Government Information Quarterly*, 31(2): 291–301. DOI 10.1016 / j.giq.2013.11.007
14. Zheng, Y. P., Schachter, H. L., & Holzer, M. (2014). The impact of government form on e-participation: A study of New Jersey municipalities. *Government Information Quarterly*, 31(4): 653–659. DOI: 10.1016 / j.giq.2014.06.004.
15. Meijer, A. (2020). Algorithmization and the key to building citizen trust. *Utrecht University News*. 13 Feb. Available at: <https://www.uu.nl/en/news/algorithmization-and-the-key-to-building-citizen-trust>.
16. Cooper, T., & Thomas, J. (2019). *Nature or Nurture: A Crisis of Trust and Reason in the Digital Age*. London: Albany Associates.
17. Porotsky, S. (2018). How Social Media Stole an Election: An Examination of the Bilateral Assault on the Democratic System. *Academia*. 18 Nov. Available at: https://www.academia.edu/32532979/How_Social_Media_Stole_an_Election_An_Examination_of_the_Bilateral_Assault_on_the_Democratic_System.
18. Tenove, C., Buffie, J., McKay S., & Moscrop, D. (2018). *Digital Threats to Democratic Elections: How Foreign Actors Use Digital Techniques to Undermine Democracy*. Centre for the Study of Democratic Institutions of the University of British Columbia.
19. Leslie, D. (2019). *Understanding artificial intelligence ethics and safety: A guide for the responsible design and implementation of AI systems in the public sector*. The Alan Turing Institute. DOI: 10.5281/zenodo.3240529.

Voinova E. O. Electronic Democracy: Transformation of Comprehension

The paper deals with the analysis of changes in the interpretation of the e-democracy concept main provisions. The author compares the formulations of ‘e-democracy’ definition, which have been proposed by reputable researchers over the past 20 years. The paper considers the peculiarities of interpretation of e-democracy’s essence at the main stages of its development, which were connected with the improvement of information and communication technologies

(ICT). The author summarizes the opinions of scientists that at the present stage, which is defined as a network society, e-democracy is the main tool that ensures the effectiveness of democratic procedures and the quality of political decisions. It is predicted that the next stage of development will be AI-democracy (artificial intelligence democracy). The paper considers the basic principles and functions of e-democracy, which were established by the EU legislative acts. The main directions of the impact of new ICTs on democracy are shown, and the peculiarities of their implementation in different basic models of democracy are described too. The author analyzes the submodels of 'wikidemocracy', 'liquid democracy', 'bubble democracy', and 'algocracy', which are proposed by modern researchers. The paper outlines the latest threats to e-democracy. It highlights the negative changes in the perception of social media's political role and shows how these changes have influenced the transformation of the understanding of e-democracy. The author illuminates the critique of the instrumentalist approach to the assessment of the essence and prospects of digital technologies implementation in the processes of political communication and participation. The paper presents the achievements of researchers who focus on the ethical aspects of ICT development. The author concludes that in order to restore the truth to democratic values, it is necessary to replace the instrumentalist approach with an axiological one. This transformation is especially relevant in terms of prospects for the transition of e-democracy to the next stage of its development – AI-democracy.

Key words: democracy, ICT, digital tools, social media, political communication, political participation, instrumentalism, axiological approach.

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.4

УДК 327:328.185(4-11+477)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2083-9500>

Милосердна І. М., Національний університет «Одеська юридична академія»

АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ДОСВІД КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена комплексному аналізу проблеми корупції, визначенню та аналізу міжнародних стандартів антикорупційної політики. Встановлено, що корупція для сучасного суспільства виступає як багатопланова та глобальна проблема, оскільки її форми за природою різноманітні, а прояв можна спостерігати у всіх країнах світу. Сучасний транснаціональний рівень корупції визначає необхідність консолідації світової спільноти для її подолання. Особливо актуальною є дана проблема для держав з трансформаційними політичними процесами, оскільки існування корупційних взаємин уповільнює їх соціально-економічний та політико-правовий розвиток, а в умовах масштабної корупції можлива й узурпація влади зі сторони олігархічних або кримінальних структур.

У статті розглядаються особливості нормативно-правової бази та інституціоналізації антикорупційної боротьби в країнах Східної Європи, на прикладі Румунії та Республіки Польща. Встановлено, що ефективність боротьби з корупцією залежить від системності та структурованості основних заходів, серед яких можна відзначити наступні: діалог між державою та громадянським суспільством; формування та функціонування соціально-правового контролю діяльності бюрократичного апарату; формування відкритості органів влади через створення електронного уряду та збільшення ролі інформаційних технологій; інтеграція політико-правових, соціально-економічних та освітніх заходів у формуванні антикорупційної стійкості особистості та суспільства, в цілому. Зазначено, що рівень і ступінь ефективності антикорупційної політики та протидії залежить від рівня культури суспільства та етико-моральної традицій в ньому. Одним із заходів антикорупційної політики можна вважати й формування, впровадження кодексу ділової етики.

Ключові слова: корупція, антикорупційна політика, інституціоналізація боротьби з корупцією, країни Східної Європи.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Проблема корупції та антикорупційної політики є однією з обговорюваних з кінця XX століття, а все більшої актуальності набувають роботи щодо аналізу корупційних взаємин та можливих кроків запобігання та протидії їм. численні дослідження феномену корупції та її запобігання, дають можливість констатувати, що основною причиною її появи та розвитку є невисокий рівень доходу населення та розвитку соціальної та економічної сфер держави в цілому. Необхідно констатувати, що корупція є загрозою демократії, знижується рівень довіри громадян до органів влади, відбувається деформація цінностей суспільства і, як підсумок, можливе руйнування суспільства в цілому.

В умовах, коли природа корупції настільки багатогранна і, коли вона пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства, сучасне наукове співтовариство і практики намагаються виділити основні принципи, методи, стандарти протидії їй. Однак, як показує практика, досі не існує чіткого механізму протистояння корупції. У деяких країнах розроблені і впроваджені програми боротьби з корупцією є більш ефективними, що проявляється у зниженні рівня корумпованості в органах влади, бізнесі. Особливо цікавим є досвід країн, які є сусідами і партнерами для України, в умовах її євроінтеграційної політики.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою даної статті є комплексний аналіз проблеми корупції, визначення та аналіз міжнародних стандартів антикорупційної політики; визначення та аналіз особливостей антикорупційної політики в країнах Східної Європи, на прикладі Румунії та Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор.

З теоретичної сторони до сьогоднішнього дня не існує єдиного підходу до розуміння феномену корупції та боротьби з ним. Так найбільш повне розуміння природи і сутності корупції представлені в Конвенції ООН проти корупції 2003 р. і в рамках Transparency International. Серед зарубіжних і вітчизняних авторів, які займаються дослідженням даної проблематики можна відзначити С.Алатаса, Н. Абйоренсена, Г. Вольшчак, І.Е. Нікітіна, М.Г. Нерсисяна, І.Д. Шарапова, Н. Ахтірську, Т.Г. Биткову, С.Л.Алексєєва, Т.С. Гжибовська та інших. Джерельну базу даної статті становлять дані організацій Transparency International, Reporters without borders та міжнародно-правові норми.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. В умовах існування великої кількості досліджень, все ще постає питання та необхідність систематизації та аналізу як сутності корупції та протидії корупції, так й виокремлення особливостей шляхів попередження та боротьби корупції на прикладі конкретних країн, що обумовлює й актуальність даної статті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів.

Незважаючи на багатовікові спроби вивчити феномен корупції, але до сьогоднішнього дня все ще залишається не вирішеним питання щодо його єдиного, уніфікованого визначення. Одне з найбільш універсальних визначень було запропоновано організацією Transparency International: корупція – це зловживання увіреною владою для особистої вигоди [19]. У цьому визначенні відображено три елементи корупції:

1. Державний та приватний сектори. Корупція має місце як у державному, так і в приватному секторах. Сюди входять представники засобів масової інформації та громадянського суспільства. Учасниками можуть бути окремі особи, компанії або організації, такі як політичні партії.

2. Зловживання владою. Корупція передбачає зловживання владою в державній установі або приватній організації.

3. Вигода. Обидві сторони, які беруть участь у корупційному акті, отримують вигоду або у вигляді грошей, або у вигляді неправомірної переваги [20].

С.Алатас виділяє характеристики корупції, серед яких наступні: корупція завжди зачіпає не одну людину; корупція в цілому передбачає таємницю, за винятком тих випадків, коли вона стала настільки розгулом і настільки глибоко вкоренилася, що деякі могутні окремі особи або особи, які перебувають під їх захистом, не будуть обтяжувати себе своєю діяльністю; корупція – це елемент взаємної відповідальності та взаємної вигоди; ті, хто практикує корупційні методи, зазвичай намагаються закамуювати свою діяльність, вдаючись до тієї чи іншої форми законного виправдання; вони уникають будь-якого відкритого зіткнення із законом; ті, хто замішаний в корупції – це ті, хто хоче певних рішень і ті, хто здатний впливати на ці рішення; будь-який акт корупції пов’язаний з обманом, як правило, державного органу або суспільства в цілому; будь-яка форма корупції передбачає суперечливу подвійну функцію тих, хто вчиняє діяння; корупція порушує норми боргу і відповідальності в рамках громадянського ладу [18, с. 11].

Що стосується протидії корупції, то даний термін визначає необхідність застосування у сфері публічного управління не тільки механізму реагування на осіб, які вчинили корупційні правопорушення, а й орієнтує на створення механізму виявлення та усунення причин і умов, що сприяють виникненню та розвитку корупційних ризиків у сфері публічного управління [9].

При дослідженні проблеми протидії, боротьби з корупцією деякі автори звертають увагу на її попередження та протидію їй. Так, можна виокремити ситуаційний та інституційний підходи до вивчення даного аспекту проблеми.

На думку І.Е. Нікітіна, М.Г. Нерсисяна, І.Д. Шарапова «ситуаційний підхід до запобігання корупційним злочинам (Situational Crime Prevention) – це багатоетапний процес, в результаті якого слід з’ясувати, де, коли і яким чином вони здійснюються. Його кінцева мета – змінити середовище в суспільстві, зробити його менш підходящою для вчинення протиправних діянь». Автори зазначають, що ситуаційний підхід дозволяє конкретну ситуацію звести до відповідної типової, для якої вже розроблений механізм дозволу, при цьому вивчається подія аналізується у взаємозв’язку і динаміці всіх складових його ситуацій. Стосовно запобігання корупційним злочинам суть ситуаційного підходу полягає в тому, що злочини вчиняються «завдяки» ситуації, де ситуація – це сукупність умов та обставин, які створюють певну обстановку та становище [8, с. 91].

Що стосується інституційного підходу, то, на думку С.Л. Алексєєва, інститути в рамках відносин, що складаються у сфері протидії корупції, отримали максимально вузьке трактування серед

дослідників, оскільки зведені лише до організацій, уповноважених займатися антикорупційною діяльністю [1]. Автор зазначає, що вчені проводять розмежування між формальними та неформальними інститутами за принципом їх офіційного визнання державною владою та їх відповідного впливу на прийняті політико-управлінські та економіко-управлінські рішення [4, с. 84]. Крім того, на думку Д.В. Ходукіна присутні вкраплення «старого» інституціоналізму в аспекті системи відносин, спрямованих на перешкоджання корупції або на її превенцію.

С.Л. Алексєєв також зазначає, що більшість авторів не вживають словосполучення «антикорупційні інститути» або «інститути протидії корупції». У багатьох дослідженнях підкреслюється, що певний інститут (державний або суспільний) має своє функціональне призначення в діяльності з запобігання корупції. Такий акцент у спеціальній літературі аж ніяк не випадковий, оскільки будується на уявленні про те, що існують інститути, зайняті якоюсь основною діяльністю (системою відносин), але які володіють при цьому можливостями (часто обов'язками) протидіяти корупції. Саме подібним чином трактується інституційна складова в антикорупційному контролі. Даний підхід простежується в соціально-економічному і в політологічному розумінні інститутів антикорупційного контролю [1, с. 8].

Формування та розвиток міжнародно-правового регулювання у сфері боротьби з корупцією визначені низкою конвенцій та резолюцій: Міжамериканська конвенція з протидії корупції, прийнята Організацією американських держав в 1996 р., резолюція A/RES/514 (XXX) «Заходи проти корупції, що практикується транснаціональними та іншими корпораціями, їх посередниками та іншими причетними до цього сторонами» 1975 р., резолюція A/RES/51/59 «Боротьба з корупцією» 1996 р., резолюція A/RES/51/191 «Декларація ООН про боротьбу з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях» 1996 р., Конвенція про боротьбу з корупцією, що зачіпає посадових осіб Європейських співтовариств або посадових осіб держав-членів Європейського Союзу, прийнята Радою Європейського Союзу 1997 р.; Конвенція про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб при проведенні міжнародних ділових операцій, прийнята організацією економічного співробітництва та розвитку 1997 р., Конвенція ООН проти корупції 2003 р., Конвенція Африканського союзу щодо запобігання та боротьби з корупцією 2003 р., Конвенція Ліги арабських держав про боротьбу з корупцією 2010 р.

Слід зазначити, що антикорупційні резолюції Генеральної Асамблеї ООН не є для держав юридично обов'язковими, однак вони сприяють формуванню нормативно-правової бази з питань протидії та боротьби з корупцією. Особливу увагу в рамках даної статті необхідно приділити Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р., яка є найбільш повним міжнародним договором, спрямованим на попередження, розслідування і переслідування за корупцію. Глава II Заходу з питань запобігання корупції, стаття 5 Політика і практика запобігання та протидії корупції передбачає: 1. Кожна Держава-учасник, відповідно до основоположних принципів своєї правової системи, розробляє і здійснює або проводить ефективну і скоординовану політику протидії корупції, що сприяє участі суспільства і відображає принципи правопорядку, належного управління публічними справами і публічним майном, чесності і непідкупності, прозорості та відповідальності. 2. Кожна Держава-учасник прагне встановлювати та заохочувати ефективні види практики, спрямовані на запобігання корупції. 3. Кожна Держава-учасник прагне періодично проводити оцінку відповідних правових документів та адміністративних заходів з метою визначення їх адекватності з точки зору запобігання корупції та боротьби з нею. 4. Держави-учасниці, в належних випадках і відповідно до основоположних принципів своїх правових систем, взаємодіють один з одним і з відповідними міжнародними та регіональними організаціями в розробці та сприянні здійсненню заходів, зазначених у цій статті. Ця взаємодія може включати участь у міжнародних програмах і проектах, спрямованих на запобігання корупції [6, с. 7].

Серед антикорупційних заходів превентивного характеру далі в цій главі відзначаються наступні: створення державою-учасницею спеціального органу, відповідального за запобігання та протидії корупції (про такий орган слід повідомити Генерального секретаря ООН); забезпечення державою-учасницею наявності антикорупційних положень у законодавстві, що регулює питання надходження, проходження та припинення цивільної служби; вжиття державою-учасницею заходів, спрямованих на протидію та запобігання корупції в галузі постачання товарів, виконання робіт та надання послуг для державних потреб; вжиття державою-учасницею заходів щодо запобігання корупції в приватному секторі та щодо запобігання відмиванню грошових коштів; вжиття державою-учасницею заходів щодо судових органів та органів прокуратури [6, с. 8-9].

Держави-учасниці даної Конвенції, на основі її загальних положень та рекомендацій, приймали закони, спрямовані на запобігання та протидію корупції, розробляли національну антикорупційну

політику, проводили ряд реформ по боротьбі з корупцією. Серед держав, в яких були ефективно проведені реформи щодо запобігання та протидії корупції слід відзначити Сінгапур, Китай, Німеччину, Великобританію, Нідерланди та інші. У рамках цієї статті особливий інтерес представляють країни Східної Європи (на прикладі Румунії та Польщі), для яких, як і для України, характерними були соціально-економічні, політичні та правові реформи, пов'язані з формуванням і впровадженням демократичних цінностей після розпаду СРСР.

Згідно з даними Індексу сприйняття корупції організації Transparency International в країнах Східної Європи (Польща і Румунія, які є лідерами в даному регіоні за ефективністю реформ боротьби з корупцією) рівень корупції за останні роки підвищується, що спостерігається на тлі загальної динаміки корупційних взаємозв'язків у світі. Так, згідно з даними Польща демонструє незначне зниження ефективності антикорупційної політики: в 2017 і 2018 рр. вона займала 36 місце, а в 2019 р. – 41 місце. У Румунії ситуація є більш складною, що пов'язано з системним зниженням якості реформ щодо запобігання та протистояння корупції: у 2017 р. вона займала 59 місце, у 2018 році – 61 місце, а в 2019 р. – 70 місце [19].

Аналіз особливостей антикорупційної політики в цих країнах слід розглянути через кілька аспектів: інституціоналізація політики боротьби з корупцією та інтеграція політико-правових, соціально-економічних та освітніх заходів у формуванні антикорупційної стійкості особистості та суспільства, в цілому.

Головною особливістю організації антикорупційної діяльності в зазначених країнах є те, що боротьба проти корупції в цих країнах інституціолізована і функціонування даних органів є успішним. Основні спеціалізовані органи боротьби з корупцією в Польщі та Румунії представлені в наведеній нижче таблиці:

Країна	Орган	Мета, повноваження
Польща	Центральне Антикорупційне Бюро Centralne Biuro Antykorupcyjne (CBA) (https://cba.gov.pl/)	<ul style="list-style-type: none"> – виявлення, запобігання та розкриття злочинів у: діяльності державних установ; вибори, референдуми; фінансування політичних партій; дотації та субвенції, якщо лежать в економічних інтересах держави; – розкриття та запобігання випадкам недотримання закону про обмеження ведення підприємницької діяльності особами, які виконують громадські функції (тобто Президент, сенатори, особи, які обіймають управлінні посади в державі тощо); – виявлення випадків недотримання певних положень закону процедур прийняття та реалізації рішення в: приватизації та комерціалізації, фінансової підтримки, надання держзамовлень, розпорядження майном одиниць або підприємств, про які мова в ст. 1 параграфу 4 також визнання концесії, дозволів, суб'єктних і предметних звільнень, поліпшення, преференції, застав і кредитних гарантій; – контроль та правильність декларації про майно або декларації про ведення підприємницької діяльності особами, які виконують громадські функції [21].
Румунія	Національне антикорупційне управління Direcția Națională Anticorupție (DNA) (https://www.pna.ro/)	<ul style="list-style-type: none"> володіє компетенцією здійснювати кримінальне розслідування у справах про корупцію високого рівня, що стосуються осіб, які займають посади суспільної гідності (члени парламенту, члени уряду, статські радники та радники Адміністрації Президента, магістрати, особи, які займають керівні посади в державних установах, керуючий Національним банком Румунії тощо) і випадки великого шахрайства за такими категоріями злочинів: – класична корупція (одержання хабара, дача хабара, одержання неправомірної переваги та торгівля впливом), коли об'єктом злочину є понад 10 000 євро; – злочини, пов'язані з корупцією (банківське шахрайство, та незаконні приватизації, зловживання службовим становищем та шантаж, відмивання грошей, контрабанда, шахрайство банкрутство, підробка тощо), якщо вони призвели до упередження понад 200 000 Євро;

Продовження табл.

<i>Країна</i>	<i>Орган</i>	<i>Мета, повноваження</i>
		<ul style="list-style-type: none"> – злочини, пов'язані з ухиленням від сплати податків, зловживанням службовим становищем, шахрайством та митною системою, якщо вартість збитку становить понад 1 000 000 Євро; – злочини проти фінансових інтересів Європейських співтовариств (незаконний доступ до зовнішніх коштів із загального бюджету Європейської спільноти та незаконне привласнення таких коштів) [14].
	Національне агентство з питань чесності та непідкупності Agenția Națională de Integritate (ANI) (https://www.integritate.eu/)	забезпечення чесності та непідкупності при виконанні державних функцій та забезпеченні поваги до гідності; запобігання інституціональній корупції шляхом здійснення відповідальності за оцінку відомостей про добробут, даних та інформації про багатство, а також змін в активах, несумісності та потенційних конфліктів інтересів в ході виконання державних функцій та забезпечення гідності [16].
	Головне управління боротьби з корупцією MBC Direcția Generală Anticorupție, Ministry of Internal Affairs http://www.mai-dga.ro/	<p>місія організації зосереджена на попередженні корупційних правопорушень та боротьбі з ними, що проводяться співробітниками Міністерства адміністрації та внутрішніх справ. Крім того, Головне управління по боротьбі з корупцією співпрацює з державними та приватними організаціями, що відповідають за запобігання корупції та боротьбу з нею. Основними напрямками діяльності є:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розслідування корупційних злочинів; – діяльність судової поліції відповідно до закону; – профілактичні заходи та координація інформаційно-просвітницьких кампаній; – заходи з перевірки цілісності; – приймати скарги/клопотання громадян; – підготовка проекту аналізу ризиків і стратегічного аналізу та пропозиція процедурних заходів щодо поліпшення ситуації [13].

Також не можна заперечувати роль демократичних реформ та розвиток інститутів громадянського суспільства в проведенні антикорупційної політики. Так, у Польщі громадянське суспільство та неурядові організації є дуже істотною силою у сфері протидії корупції. Прикладами можуть бути Фонд Batorego, Transparency International та інші. Принципово існують чотири сфери діяльності «третього сектору» у сфері протидії корупції: контрольна – аналізує закономірність, доцільність, дієвість та чесність роботи чиновників, їх рівень послуг, а також масштаб та цілі публічних витрат також захист громадянських прав (напр. доступ до публічної інформації); підвищення рівня суспільної свідомості, яка реалізується через суспільно-інформаційні кампанії, серед яких можна виділити й освітні програми, спрямовані передусім на молодь. Істотною метою цих дій є переконання суспільства про шкідливість корупції, а також її вказівки проявів; робота експертних комісій – у рамках дій досвідчених інститутів також інших організацій виникли ряд експертиз відносно проблеми корупції в Польщі, а також досліджень громадської думки, проведені конференції, семінари експертів; юридичне консультування, яке сприяє захисту громадян перед несправедливістю [15]. Таким чином, діяльність і активність неурядових організацій є одним з принципових елементів побудови громадянського суспільства, що, у свою чергу, виступає одним з найважливіших чинників, що обмежують корупцію [7].

Крім того, в Польщі в рамках пропаганди боротьби з корупцією уряд акцентує увагу, що ефективність антикорупційної політики залежить від активної взаємодії кожного члена суспільства. Організовано центральне антикорупційне бюро, що виконує як кримінальне переслідування, так і інформаційні функції. Так, для підвищення рівня знань про запобігання та протидії корупції в рамках країни проводяться різні освітні семінари, функціонують освітні портали про антикорупцію (<https://www.antykorupcja.gov.pl/>).

Згідно з даними Transparency International у 2013 році Сілезький технологічний університет, нарівні з іншими 12 бізнес-школами Польщі, впровадив програму антикорупційних освітніх методик, розроблену міжнародною організацією Principles for responsible management education (PRME). Завданням програми стало фокусування студентів на темі корупції та використання навчальних методів для підготовки майбутніх лідерів з розвиненою культурою нетерпимості до корупції. В першу чергу, антикорупційна освіта втілювалася в дисципліні «Природа корупції всередині організації та її попередження», який відкрив нові методи освіти в цій сфері, включаючи антикорупційний менеджмент, поведінкову та етичну моделі в рамках корпорації та корпоративну відповідальність. Ця частина програми стала важливою її складовою, оскільки змусила студентів звернути увагу на механізми корупції та дій у відповідь [10].

Певну роль в антикорупційній політиці відіграють мас-медіа в Польщі, які чинити сильний тиск на політиків і державних посадових осіб, а також звертаються до питання про боротьбу з корупцією і завдяки цьому сприяють інтеграції суспільства до дій. Але разом з тим, згідно з даними Індекс свободи преси від «Reporters without borders» Польща займає лише 62 місце, в той час, як Румунія на 48 місці [17].

Антикорупційна політика в Румунії проходила в умовах посилення кримінальних переслідувань одну з головних ролей зіграла керівник антикорупційного управління Лаура Ковесі і підтримуючий її президент Клаус Йоханніс. А діяльність владних структур здійснюється під суворим контролем громадськості. На електронних сайтах у відкритому доступі розміщено 4,7 млн. декларацій про фінансові статки посадових осіб, суддів та прокурорів, щомісяця їх переглядають майже 100 тисяч осіб. У такий спосіб реалізується принцип фінансової прозорості, проголошений Євросоюзом [2, с. 4]. Варто серед заходів протидії корупції в Румунії залучення громадян до процесу розробки антикорупційної політики та нормативно-правових актів у якості неупереджених експертів, а також озвучування рівня втрат для держави присутності корумпованих зв'язків, яке також впливало на зміни ставлення громадян до даної проблеми.

Активну політику щодо запобігання та протидії корупції також ведуть профспілкові конфедерації «Blocul National Sindical» та «Cartel Alfa», неурядова журналістська організація «RISE Project», на сайті якої можна ознайомитися з захоплюючими історіями та скрупульозними розслідуваннями.

Як зазначає Биткова Т.Г. сьогодні певна надія покладається на антикорупційне виховання молоді. Під егідою і при фінансуванні західних структур були видані методичні посібники на цю тему, в яких не тільки розкривається сутність корупції, заходи її попередження, але і демонструється, що, незважаючи на загальні характеристики людської природи, не всі суспільства однаково корумповані. А рівень корупції може бути обумовлений культурою, менталітетом, традиціями суспільства [3].

Висновки до даного дослідження. Таким чином, можна погодитися з Н. Абйоренсеном щодо того, що антикорупційна політика хоч і повільно, але набирає оберти, як на міжнародному рівні, так і на регіональному. Сучасне суспільство все більше є обізнаним про діяльність органів влади, про різні антикорупційні заходи, які узгоджуються з міжнародним підходом.

Порівняння антикорупційної політики Польщі та Румунії дає можливість констатувати, що саме комплексний підхід до запобігання та протидії корупції є більш успішним і він полягає в таких заходах: удосконалення інституціоналізації органів протидії корупції, залучення кожного громадянина до протистояння корумпованій традиції через інформаційні, освітні канали, змінюючи свідомість кожної людини та формування ставлення до корупції як аморального явища; створення відкритості органів влади громадянам з використанням інформаційно-комунікативних технологій, а відповідно створення горизонтальних зв'язків у взаємодії держави та громадянського суспільства. Впровадження таких комплексних заходів в Україні сприятиме вирішенню проблеми корупції і тим самим, сприятиме розвитку демократичних, соціально-економічних і правових цінностей у державі.

Бібліографічний список:

1. Алексеев С.Л. Трансформация институциональной теории антикоррупционного контроля в субъектах Российской Федерации. *Вестник экономики, права и социологии*. 2020. № 1. С. 7-11.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-institutsionalnoy-teorii-antikorrupsionnogo-kontrolya-v-subektah-rossiyskoy-federatsii/viewer> (дата звернення 28 листопада 2020).
2. Ахтирська Н. Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії. *Вісн.* 2015. № 18. С.2-5.
URL: <http://www.nsj.gov.ua/files/1455629967№%206%20Ахтирська%20Н.%20М.%20Міжнародний%20досвід%20з%20коруп.pdf> (дата звернення 28 листопада 2020).
3. Биткова Т.Г. Коррупция и антикоррупция в Румынии. *Страны Восточной Европы: Власть, бизнес, коррупция*. Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. пробл. Отд. Европы

и Америки; отв. ред. Шаншиева Л.Н. М. 2018. 108 с. URL: [58http://inion.ru/site/assets/files/4775/2018_snt_strany_vostochnoi_evropy.pdf](http://inion.ru/site/assets/files/4775/2018_snt_strany_vostochnoi_evropy.pdf) (дата звернення 25 листопада 2020).

4. Боталова Д.Б. Сущность, особенности и факторы политической коррупции как неформального института в условиях системной трансформации российского общества: дис. ... канд. полит. наук. СПб., 2011. 237 с.

5. Гжибовська Т. С. Антикорупційна політика в країнах Східної Європи: досвід для України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2019. Вип. 25. С. 84-94. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5489/1/Gzhybovska.pdf> (дата звернення 28 листопада 2020).

6. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции от 31 октября 2003 г. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/58/4> (дата звернення 21 листопада 2020).

7. Милосердна І.М. Участь громадянського суспільства у протидії корупції: досвід країн Центрально-Східної Європи. *Політичне життя*. 2019. № 3. С. 37–43. URL: <http://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7364> (дата звернення 21 листопада 2020).

8. Никитина И.Э, Нерсисян М.Г., Шарапова И.Д. Ситуационный подход к предупреждению преступлений коррупционной направленности: судебно-экспертный аспект. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2019. Том 14. № 3 С.90-99 URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/235675082.pdf> (дата звернення 21 листопада 2020).

9. Павленко О. В. Антикоррупционные профилактические меры в сфере публичного управления. URL: <https://www.utmn.ru/stopkorruptsiya/aktualno-publikatsii-v-smi/antikorrupsionnye-mery/> (дата звернення 21 листопада 2020).

10. Практики антикоррупционного образования в Европе. URL: <https://transparency.org.ru/projects/antikorrupsionnoe-prosveshchenie/praktiki-antikorrupsionnogo-obrazovaniya-v-evrope.html> (дата звернення 21 листопада 2020).

11. Ходукин Д.В Ротация как институт противодействия коррупции. *Государственная власть и местное самоуправление*. 2018. № 11. С. 52-56.

12. Abjorensen Norman Combating corruption. Implications of the G20 Action Plan for the Asia-Pacific Region Ed. By Anne Sahler and Akim Enomoto Tokyo : KAS. 2014, 155 p. URL: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=df6025a7-7589-f67b-60ef-6600249206c8&groupId=252038 (дата звернення 21 листопада 2020).

13. Direcția Generală Anticorupție , Ministry of Internal Affairs URL:<http://www.mai-dga.ro/eng/about-us/mission> (дата звернення 28 листопада 2020).

14. General presentation of the National Anticorruption directorate (NAD) goals and obstacles. URL: <https://www.acauthorities.org/sites/aca/files/countrydoc/NATIONAL%20ANTICORRUPTION%20DIRECTORATE%20%28NAD%29.pdf>(дата звернення 28 листопада 2020).

15. Korupcja i antykorupcja. cz_III, Warszawa: Wydział Wydawnictwa i Poligrafii Centrum Szkolenia Policji w Legionowie, 2012. URL: <http://www.antykorupcja.gov.pl/ak/wydawnictwa-cba/2438,Korupcja-i-antykorupcja-cz-III.html> (дата звернення 25 листопада 2020).

16. National Integrity Agency – ANI/ URL: <http://www.networkforintegrity.org/continents/europe/national-integrity-agency-ani/>(дата звернення 28 листопада 2020).

17. Reporters without borders/ URL: <https://rsf.org/en/ranking> (дата звернення 28 листопада 2020).

18. Syed Hussein Alatas The Sociology of Corruption, 2 nd ed., Singapore: Delta Orient, 1975/ URL: https://iqbalunimed.files.wordpress.com/2018/08/sosiologi_korupsi_-_syed_hussein_alatas.pdf (дата звернення 21 листопада 2020)

19. Transparency International: the global coalition against corruption. URL: <https://www.transparency.org/en/> (дата звернення 28 листопада 2020).

20. u4 Anticorruption Resource Centre. URL: <https://www.u4.no/topics/anti-corruption-basics/basics> (дата звернення 28 листопада 2020).

21. USTAWA z dnia 9 czerwca 2006 r. o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20061040708/T/D20060708L.pdf>(дата звернення 28 листопада 2020).

22. Virginie Ma-Dupont Roumanie : championne de la lutte contre la corruption en Europe ? *Note réactive* №° 81. mars 2016 P. 1-2. URL: https://www.economie.gouv.fr/files/files/directions_services/igpde-editions-publications/revuesGestionPublique/IGPDE_Reactive_Roumanie_mars_2016.pdf(дата звернення 28 листопада 2020).

References:

1. Alekseev S.L. Transformatsiya institutsional'noy teorii antikorrupsionnogo kontrolya v sub"ektakh Rossiyskoy Federatsii. *Vestnik ekonomiki, prava i sotsiologii*. 2020. № 1. S. 7-11 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-institutsionalnoy-teorii-antikorrupsionnogo-kontrolya-v-subektah-rossiyskoy-federatsii/viewer> (Access date: 28.11.2020)

2. Akhtirs'ka N. Mizhnarodny dosvid borot'bi z koruptsiyu yak vektor formuvannya natsional'noï antikorrupsiynoi politiki: oglyad zakonodavstva Rumunii. *Viche*. 2015. № 18. С.2-5. URL: <http://www.nsj.gov.ua/>

files/1455629967№%206%20Ахтирська%20Н.%20М.%20Міжнародний%20досвід%20з%20коруп.pdf
(Access date: 28.11.2020).

3. Bitkova T.G. Korruptsiya i antikorrupsiya v Rumynii. Strany Vostochnoy Evropy: *Vlast', biznes, korruptsiya*: Sb. nauch. tr. / RAN. INION. Tsentr nauch.-inform. issled. global. i regional. probl. Otd. Evropy i Ameriki; otv. red. Shanshieva L.N. M. 2018. 108 с.. URL: http://inion.ru/site/assets/files/4775/2018_snt_strany_vostochnoi_evropy.pdf (Access date: 25.11.2020).

4. Botalova D.B. Sushchnost', osobennosti i faktory politicheskoy korruptsii kak neformal'nogo instituta v usloviyakh sistemnoy transformatsii rossiyskogo obshchestva: dis. ... kand. polit. nauk. SPb., 2011. 237 s.

5. Gzhibovs'ka T. S. Antikorupsiyna politika v kraïnakh Skhidnoï Evropi: dosvid dlya Ukraïni. *Visnik Mariupol's'kogo derzhavnogo universitetu. Seriya : Istoriya. Politologiya*. 2019. Вип. 25. С. 84-94. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5489/1/Gzhybovska.pdf> (Access date: 28.11.2020).

6. Konventsia Organizatsii Ob"edinennykh Natsiy protiv korruptsii ot 31 oktyabrya 2003 g. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/58/4> (Access date: 21.11.2020).

7. Miloserdna I.M. Uchast' gromadyans'kogo suspil'stva u protidii koruptsii: dosvid kraïn Tsentral'no-Skhidnoï Evropi. *Politichne zhittya*. 2019. № 3. С. 37–43. URL: <http://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7364> (Access date: 21.11.2020).

8. Nikitina I.E., Nersesyan M.G., Sharapova I.D. Situatsionnyy podkhod k preduprezhdeniyu prestupleniy korruptsionnoy napravlenosti: sudebno-ekspertnyy aspekt. *Teoriya i praktika sudebnoy ekspertizy*. 2019. Tom 14. № 3 С.90-99 URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/235675082.pdf> (Access date: 21.11.2020).

9. Pavlenko O. V. Antikorruptsionnye profilakticheskie mery v sfere publichnogo upravleniya. URL: <https://www.utmn.ru/stopkorruptsiya/aktualno-publikatsii-v-smi/antikorrupsionnye-mery/> (Access date: 21.11.2020).

10. Praktiki antikorrupsionnogo obrazovaniya v Evrope. URL: <https://transparency.org.ru/projects/antikorrupsionnoe-prosveshchenie/praktiki-antikorrupsionnogo-obrazovaniya-v-evrope.html> (Access date: 21.11.2020).

11. Khodukin D.V Rotatsiya kak institut protivodeystviya korruptsii. *Gosudarstvennaya vlast' i mestnoe samoupravlenie*. 2018. № 11. С. 52-56.

12. Abjorensen Norman Combating corruption. Implications of the G20 Action Plan for the Asia-Pacific Region Ed. By Anne Sahler and Akim Enomoto Tokyo : KAS. 2014, 155 p. URL: // https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=df6025a7-7589-f67b-60ef-6600249206c8&groupId=252038 (Access date: 21.11.2020).

13. Direcția Generală Anticorupție , Ministry of Internal Affairs URL:<http://www.mai-dga.ro/eng/about-us/mission> (Access date: 28.11.2020).

14. General presentation of the National Anticorruption directorate (NAD) goals and obstacles. URL: <https://www.acauthorities.org/sites/aca/files/countrydoc/NATIONAL%20ANTICORRUPTION%20DIRECTORATE%20%28NAD%29.pdf> (Access date: 28.11.2020).

15. Korupcja_i_antykorupcja. cz_III, Warszawa: Wydział Wydawnictw i Poligrafii Centrum Szkolenia Policji w Legionowie, 2012. URL: <http://www.antykorupcja.gov.pl/ak/wydawnictwa-cba/2438,Korupcja-i-antykorupcja-cz-III.html> (Access date: 25.11.2020).

16. National Integrity Agency – ANI/ URL: <http://www.networkforintegrity.org/continents/europe/national-integrity-agency-ani/> (Access date: 28.11.2020).

17. Reporters without borders/ URL: <https://rsf.org/en/ranking> (Access date: 28.11.2020).

18. Syed Hussein Alatas The Sociology of Corruption, 2 nd ed., Singapore: Delta Orient, 1975/ URL: https://iqbalunimed.files.wordpress.com/2018/08/sosiologi_korupsi_-_syed_hussein_alatas.pdf (Access date: 21.11.2020).

19. Transparency International: the global coalition against corruption. URL: <https://www.transparency.org/en/> (Access date: 28.11.2020).

20. u4 Anticorruption Resource Centre. URL: <https://www.u4.no/topics/anti-corruption-basics/basics> (Access date: 28.11.2020).

21. USTAWA z dnia 9 czerwca 2006 r. o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20061040708/T/D20060708L.pdf> (Access date: 28.11.2020).

22. Virginie Ma-Dupont Roumanie : championne de la lutte contre la corruption en Europe ? *Note réactive* №° 81. mars 2016 P. 1-2. URL: https://www.economie.gouv.fr/files/files/directions_services/igpde-editions-publications/revuesGestionPublique/IGPDE_Reactive_Roumanie_mars_2016.pdf (Access date: 28.11.2020).

Myloserdna I. M. Anti-corruption policy: international standards and experience of the countries of Eastern Europe

The article is devoted to a comprehensive analysis of the corruption problem, the definition and analysis of international standards of anti-corruption policy. It has been established that corruption for modern society acts as a multifaceted and global problem, since its forms are diverse in nature, and the manifestation can be observed in all countries of the world. The current transnational level of corruption

determines the need to consolidate the world community to overcome it. This problem is especially relevant for states with transformational political processes, since the existence of corrupt relationships slows down their socio-economic and political-legal development, and in conditions of large-scale corruption, the usurpation of power by oligarchic or criminal structures is also possible.

The article examines the features of the regulatory framework and institutionalization of anti-corruption struggle in Eastern Europe, on the example of Romania, Bulgaria and the Republic of Poland. It has been established that the effectiveness of the fight against corruption depends on the consistency and structure of the main measures, among which the following can be noted: dialogue between the state and civil society; formation and functioning of social and legal control over the activities of the bureaucratic apparatus; formation of openness of government bodies through the creation of electronic government and an increase in the role of information technologies; integration of political, legal, socio-economic and educational measures in the formation of anti-corruption stability of the individual and society, in general. It is noted that the level and degree of effectiveness of anti-corruption policy and counteraction depends on the level of culture of society and ethical and moral traditions in it. One of the measures of anti-corruption policy can be considered the formation and implementation of a code of business ethics.

Key words: *corruption, anti-corruption policy, institutionalization of the fight against corruption, countries of Eastern Europe.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2268-5181>

Наумкіна С. М., Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1261-3667>

Кольцов В. М., Національний університет «Одеська юридична академія»

ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ЯК СУЧАСНОГО ФЕНОМЕНУ

Обґрунтування сучасного феномена «опозиція», його форм, видів прояву та функціонування є важливою теоретико-методологічною проблемою, вирішення якої необхідно потребує не тільки і не стільки політична наука, скільки політична практика.

Актуальність обраної тематики полягає у потребі означення політичних інститутів, практик і процесів, які окреслюють параметри ефективності й інституціоналізованості політичної опозиції у політико-правовому зрізі при її теоретичному обґрунтуванні і виміру.

Політична наука у рамках проблематики політичної опозиції стала значно гетерогеннішою, починаючи саме з 90-х років XX ст., адже саме у цей час вона почала концентруватись на досліджуваному феномені аналітично, порівняльно та на прикладі постійно зростаючої кількості кейсів.

У контексті країн Вишеградської групи це було особливо актуально, адже, з однієї сторони, вони в цей час набули того формату процесу та міжінституційних відносин, що відбулось розширення розуміння сутності і типів, форм та індикаторів, а також загальної структури політичної опозиції, в тому числі за рахунок країн Вишеградської групи. Такий хід подій також зіграв колосальне значення з приводу розвитку регіональних досліджень про політичну опозицію, навіть попри те, що вони сьогодні й досі є відносно недорепрезентованими і несистематизованими. Річ у тому, що факт демократизації країн регіону виявився своєрідним вододілом між дослідженнями протіопозиції (зокрема, опору, дисидентства і суспільно-політичних рухів й організацій) чи політичної опозиції (в тому числі системної, передусім парламентської, й антисистемної) в умовах, відповідно, авторитарних і демократичних політичних режимів.

Варто зазначити, що схожа ситуація, особливо на тлі західної політології, притаманна й для української політичної науки, у якій проблематика політичної опозиції й досі є головною теоретично-орієнтованою та описовою, але вкрай мало аналітичною та порівняльною, а відтак недостатньо багатогранною. Саме з огляду на це, обґрунтовано, що повинен відбуватись подальший поступ з приводу розуміння, структуризації і типологізації політичної опозиції, причому теоретико-методологічно і практично-емпірично.

Ключові слова: політична опозиція, протестні рухи, нонконформізм, опір, дисидентство, фракційність, суспільно-політичні рухи й організації, теоретико-методологічний аналіз, теоретичний вимір, політична практика.

Особливості формування і функціонування політичної опозиції, її багатоаспектність та структуризація є актуальним напрямом політологічного дослідження протягом останніх десятиріч, однак ця проблематика викликає і до сьогодні чимало питань, невирішених проблем та різноманітності підходів до аналізу цього феномену, при чому не тільки в практичному, але й теоретичному аспектах, бо без теоретичного підґрунтя неможливо надати об'єктивний аналіз практичним проявам.

Особливий інтерес викликає становлення політичної опозиції в країнах Вишеградської групи з урахуванням того факту, що вона є доволі впливовою та дієвою, що може стати корисним для України, враховуючи загальні цілі та стартові можливості. До того ж, становленню опозиції в цьому регіоні присвячено чимало ґрунтовних робіт, які дозволяють надати теоретичну та методологічну

основу аналізу цього феномена, з урахуванням особливостей прояву і функціонування, а також спільних рис та подальших узагальнень.

Як відомо, у теперішній час все частіше парламентські партії та різноманітні суспільно-політичні організації чи загалом громадянське суспільство свої програми та наміри реалізують не тільки з урядового кабінету, а й завдяки опозиції. Внаслідок цього сьогодні уряди та урядові партії в сучасних країнах повинні постійно зважати на інтереси політичної опозиції і саме у такий спосіб забезпечено ефективне функціонування не лише урядів, а й загалом демократичних політичних систем [Див. детал. : 1]. Тому обґрунтування сучасного феномена «опозиція», його форм, видів прояву та функціонування є важливою теоретико-методологічною проблемою, вирішення якої необхідно потребує не тільки і не стільки політична наука, скільки політична практика.

Відтак, актуальність обраної тематики – теоретичне обґрунтування сутності і особливостей становлення і розвитку, а також історичних та чинних параметрів структуризації політичної опозиції в європейських країнах, зокрема, країнах Вишеградської групи – полягає у потребі означення політичних інститутів, практик і процесів, які окреслюють параметри ефективності й інституціоналізованості політичної опозиції. Це позитивно позначається на перспективах урахування Україною світового досвіду детермінування сутності й місця політичної опозиції у політико-правовому зрізі при його теоретичному обґрунтуванні і виміру.

Проблематика політичної опозиції у сучасній політології та особливостей її становлення і структуризації, зокрема в країнах Вишеградської групи, є досить популярною, широкою і багатогранною. Водночас, ця проблематика не є структурно уніфікованою, оскільки komponується кількома складниками та рівнями пізнання.

Найбільш важливими і впливовими, в яких тією чи іншою мірою розглядається зазначений феномен, є роботи Н. Блума, Є. Вятра, М. Дюверже, Б. МакЛеннана, Б. Рассел, Дж. Сарторі, Е. Шилза та інші.

Зокрема, однією із перших спроб загально-теоретичного і методологічного аналізу політичної опозиції стала праця М. Дюверже «Політичні партії», в якій вчений визначив політичну опозицію як одну з функцій політичної партії. Саме М. Дюверже виділив чинники, що визначають характер і форму політичної опозиції: тип партійної системи; згуртованість, кількість й внутрішню структуру політичної опозиції; загальні умови конкуренції / змагальності партій. У результаті цього вмотивовано, що за однопартійної системи (недемократичний режим) опозиції не існує, а натомість вона може простежуватись у формі дисидентських рухів і течій. Щодо двопартійної та багатопартійної систем (демократичний режим), то вони можуть перетворити політичну опозицію у справжній політичний інститут. І це є головною ідеєю в аналізі політичної опозиції як інституту.

Щодо вітчизняних напрацювань, то варто визначити доробки таких вчених як: Г. Берестова [2], С. Бондар [3], В. Бусленко [4], І. Варзар [5], Н. Вінничук [6], Ю. Древаль [7], Д. Зубрицька [8], У. Ільницька [9], М. Михальченко [10], О. Оськін [11], Н. Пенковська [12], Ю. Шведа [13] та ін.

Однак, політична наука потребує розробки нових моделей теоретизації та верифікації знань про політичну опозицію, особливості її становлення та структуризації тощо. Водночас важливим є врахування того факту, що в більшості випадків дослідження проблематики політичної опозиції і напрями його практично-емпіричної верифікації здебільшого спрямовані на обмежені вибірки політичної опозиції і використовують специфічні (часто надто вузькі) підходи до її дефініювання та структуризації. Як наслідок, у політичній науці формується й інституціоналізується доволі вузька дослідницька перспектива (як правило, сконструйована на принципах і методах неоінституціоналізму) з приводу того, як варто досліджувати та розуміти політичну опозицію, а також дуже вузький (і навіть обмежувальний) ряд та спектр дослідницьких питань [14]. Тому подальший розвиток проблематики політичної опозиції має бути спрямований на вирішення цієї теоретико-методологічної проблеми.

В українській науці проблематика теоретичного обґрунтування історичних та трансформаційних атрибутів становлення політичної опозиції у країнах Вишеградської групи знайшла відображення у цілій низці доробків. Однак завершеними та комплексними з-поміж них традиційно стали дисертаційні роботи (переважно з історичних наук), завдяки яким можна стверджувати, що впродовж 40–80-х років ХХ ст. у регіоні не функціонувало політичної опозиції у її класичному або сучасному розумінні, а натомість прослідковувались такі вияви протестності та нонконформізму або ж прототипи політичної опозиції, як опір, дисидентство, фракційність, суспільно-політичні рухи й організації тощо. Зумовлено це було тим фактом, що тогочасні Польща, Угорщина і Чехословаччина

були авторитарними політичними режимами, а відтак у них за замовчуванням не могло існувати конструктивної політичної опозиції, яка натомість здебільшого, особливо активно з середини 80-х років XX ст., була інкорпорована у феномені протестних рухів і їхніх відносин із владою. Крім того, без чіткого розмежування цих понять неможливо стверджувати про будь-які прояви опозиції чи тільки наявність протестних рухів. Тому і наукові роботи суттєво різняться своїми висновками та прогнозами щодо подальших проявів опозиційних процесів.

Згодом, особливо за наслідками успіхів ранніх спроб демократизації у країнах Вишеградської групи в ході та в результаті колапсу режимів «реального соціалізму» наприкінці 80-х років XX ст., про політичну опозицію у регіоні почали говорити більш деталізовано і цілеспрямовано, що серйозно вплинуло на розробки цього явища в інших регіонах Європи. Зокрема, Б. Фолк у своїй монографії дослідила історію, природу, різновиди та результати антикомуністичної й ревізійністської опозиції та протестності, а також феноменів антиполітики і громадянського суспільства у країнах Центрально-Східної Європи періоду режимів «реального соціалізму» [15, с. 346].

Політична наука у рамках проблематики політичної опозиції стала значно гетерогеннішою, починаючи саме з 90-х років XX ст., адже саме у цей час вона почала концентруватись на досліджуваному феномені аналітично, порівняльно та на прикладі постійно зростаючої кількості кейсів. Це означає, що в рамках цього етапу розвитку політичної науки питання політичної опозиції почало позиціонуватись як цікава політологічна проблема крізь призму і якісних, і кількісних методів дослідження.

У контексті країн Вишеградської групи це було особливо актуально, адже, з однієї сторони, вони в цей час набули того формату процесу та міжінституційних відносин, що відбулось розширення розуміння сутності і типів, форм та індикаторів, а також загалом структури політичної опозиції, в тому числі за рахунок країн Вишеградської групи. При цьому, що стосується цього регіону, такий хід подій також зіграв колосальне значення з приводу розвитку регіональних досліджень про політичну опозицію, навіть попри те, що вони сьогодні й досі є відносно недорепрезентованими і несистематизованими. Річ у тому, що факт демократизації країн регіону виявився своєрідним вододілом між дослідженнями протеоппозиції (зокрема, опору, дисидентства і суспільно-політичних рухів й організацій) чи політичної опозиції (в тому числі системної, передусім парламентської, й антисистемної) в умовах, відповідно, авторитарних і демократичних політичних режимів, які різного часу були властиві для країн Вишеградської групи.

Варто зазначити, що схожа ситуація, особливо на тлі західної політології, притаманна й для української політичної науки, у якій проблематика політичної опозиції й досі є головно теоретично-орієнтованою та описовою, але вкрай мало аналітичною та порівняльною, а відтак недостатньо багатогранною. Саме з огляду на це, обґрунтовано, що повинен відбуватись подальший поступ з приводу розуміння, структуризації і типологізації політичної опозиції, причому теоретико-методологічно і практично-емпірично, в тому числі на прикладі країн Вишеградської групи.

За ствердженням Р. Баркера, політична наука доволі часто під політичною опозицією розуміє як політичні, так і не зовсім політичні, а також конструктивні і неконструктивні процеси, зокрема тотальний опір державі, опір виконанню влади як примусу з боку держави, опір посадовцям/урядовцям держави та легітимності їхніх повноважень, лояльний опір управлінському процесу в державі, систему стримувань і противаг, а також механізми всенародної перевірки та контролю здійснення політичної влади [16]. Як наслідок, наукове розуміння політичної опозиції стає варіативно-неінформативним, оскільки доволі часто генерується в рамках різних інституційних рамок, котрі окреслюють не лише політичну опозицію, а й інші форми політичної змагальності.

У такій теоретико-методологічній диспозиції приховано намагання конструювати синтетичне або оновлене визначення політичної опозиції. Відповідно, доцільно зважати на існуючі класичні та сучасні визначення політичної опозиції, здійснені різними науковцями у рамках різних теоретико-методологічних підходів. Розгляд починаємо із перегляду класичних напрацювань і дефініювань політичної опозиції, як наслідок чого помічаємо, що вивчення класичної наукової літератури дає досить розмите і широке визначення політичної опозиції [17; 18]. Політична опозиція, яка в рамках класичного дефініювання іноді прирівнюється до механізмів стримувань і противаг, до інституційних конфліктів чи до феномена партій меншості/меншин, не легко піддається комплексній концептуалізації. Річ у тім, що в класичному розумінні поняття політичної опозиції використовується у відносному трактуванні, коли на увазі мають відношення «перебування у тій чи іншій формі незгоди з іншим органом влади» [19, с. 236]. Таке розуміння політичної опозиції похідне від ідей Р. Дала, Г. Іонеску та І. Мадаріаґи. Сумарно це аргументує, що дефінітивна відмінність розуміння

політичної опозиції зумовлена тим, з якого кута зору і якого теоретико-методологічного погляду її розглядають – нормативного, інституціонального, структурно-функціонального тощо. Водночас, уніфікованим у такому випадку є сприйняття політичної опозиції як інституції зі своїми функціями та своєю структурою.

Так, як зазначає Г. Керр, «точне зображення моделі конфлікту та консенсусу ... має бути чутливим до моделі політичної опозиції, породженої політичною діяльністю...» [20, с. 53]. Паралельно політсили, яким не вдалося стати парламентськими, теж можуть продовжувати відігравати роль політичної опозиції. Принаймні до тих пір, доки їм не вдасться зреалізувати одну зі своїх організаційних цілей/ролей й отримати шанс на продовження такої діяльності у майбутньому. Таке трактування політичної опозиції найчастіше верифікується у разі звернення до дрібних політичних партій, які не в змозі подолати електоральний бар'єр, стати парламентськими, а натомість конкурують винятково на одному рівні багаторівневого представництва [21].

У процесі зростання ролі політичних партій й кризи представництва і участі (що властиво політичному процесу, починаючи із другої половини 90-х років XX ст.) можемо припустити, що політичні актори / гравці більше не мають монополії бути трактованими як «законні / легітимні представники» у середовищі тих партій, які виступають проти політики уряду. З цього приводу Г. Перрі зауважує, що феномен «багатоскладової / мультиваріативної» опозиції сьогодні фактично представлений у діяльності лобі-структур і громадянського суспільства [22]. Це на теоретико-методологічному рівні змушує науковців припинити вивчення громадянського суспільства, демократії і демократизаційного поступу, з одного боку, та парламентів і парламентаризму, з іншого боку, як розділених площин аналізу. А це аргументує, що порівняльне дослідження політичної опозиції повинно бути багатоваріативним: зоднієї сторони воно має спрямовуватись на парламентську опозицію, а з іншої сторони – на позапарламентську опозицію. Внаслідок цього очевидно, що політична опозиція повинна дефініюватись у широкому сенсі.

Але в цьому контексті дослідницька логіка ставить перед нами дві альтернативи широкого дефініювання політичної опозиції – або, не обмежуючись конкретними та нормативними перспективами, повернутись до першооснов дослідження політичної опозиції, або виробити та верифікувати нове визначення політичної опозиції. Ці дві альтернативи синтезуються необхідністю подолання недоліків, які підкреслені в існуючій політологічній літературі із приводу трактування та детермінування політичної опозиції, зокрема у її вузькому чи звуженому дефініюванні. Це означає, що, наслідуючи теоретико-методологічні доробки Р. Даля, Г. Юнеску й А., про що вже йшла мова з приводу розуміння політичної опозиції, їх треба розширювати, що призводить до дефініювання політичної опозиції як такої, що враховує весь спектр ролей, які вона за собою тягне, а не лише її інституціонального локусу та видимої форми, які можуть змінюватись з плином часу. Такий підхід дозволяє прийняти більш нейтральне визначення політичної опозиції та залучити до нього більш широке коло суб'єктів, локусів та типів політичних відносин. Водночас, такий підхід дозволяє варіативно дефініювати політичну опозицію як багатоскладове явище, котре верифікується по-різному, хоча б в силу того, що роль і завдання суб'єктів політичної опозиції можуть суттєво різнитись, пояснюючи не лише процедури критики чинної влади і пропонування її альтернатив, але й значно ширший масив політичних можливостей, питань та ідей.

З огляду на цілі варіативних суб'єктів політичної опозиції чи, іншими словами, суб'єктів політизації суспільного життя, Н. Брак і Ш. Вейнблум [23] пропонують такі визначення варіантів політичної опозиції чи, скоріше, «політичних опозицій», як: будь-який організований політичний актор – легіслатура, репрезентовані і нерепрезентовані у легіслатурі політичні партії, профспілки і громадські рухи й організації; вираження позицій перерахованих вище організаційних політичних акторів у суспільній сфері, в уряді, легіслатурі, в засобах масової інформації, на вулиці тощо; процес постійної (чи вчасної) перевірки, інформування і критики поточного стану справ; процес опору політичній владі, що здійснюється із допомоги різноманітних ненасильницьких (і / або насильницьких) форм та методів – законодавчого процесу, парламентських запитів, прес-релізів, мобілізації засобів масової інформації, громадянських протестів та демонстрацій тощо; процес громадянського і / чи політичного протистояння, цілями критики якого є уряд і / чи його політика, політична еліта, політичний режим загалом. Це слугує основою формування цілісного широкого і сучасного визначення політичної опозиції як певної незгоди із урядом/політичною системою та його / її політичним курсом, політичною елітою чи політичним режимом загалом, вираженої у публічно-політичному дискурсі / процесі організованими або неорганізованими акторами / гравцями через різноманітні моделі політичної поведінки.

Окреслений варіант дефініювання політичної опозиції є інклюзивним, адже він лишається раціональним поза рамками включення в нього окремих функцій, цілей і завдань політичної опозиції. Наслідуючи «сходинки абстракції» (з англ. «the ladder of abstraction») Дж. Сарторі [24], очевидно, що таке широке визначення політичної опозиції дозволяє більш широко й узагальнено підійти до трактування композитних елементів, які собою становлять політичну опозицію. Як наслідок цього, відбувається конфігураційна концептуалізація різних категорії політичної опозиції за рахунок зміни (розширення / збільшення чи звуження / зменшення) її гіпотетичних обсягів. Пояснення такого кроку полягає у використанні категорії «політична опозиція» не в однині, а в множині. Тобто, на увазі мається широкий спектр можливостей стосовно суб'єктів, відносин і дій політичної опозиції. Однак і на цьому гіпотетичний набір теоретико-методологічних питань, на які повинен бути спрямований ракурс у науковому аналізі опозиції, не обмежений. Розширення цього ракурсу, хоча б теоретико-методологічно, дозволяє подолати обмеженість ідей і підходів щодо ролей політичної опозиції, подолати бар'єр доцільності або недоцільності розділеного дослідження «нормальної» / «реальної» і антисистемної / екстремістської чи по-іншому парламентської і позапарламентської політичної опозиції. Крім того, розширення кола питань, на які спрямований аналіз політичної опозиції, гіпотетично може згенерувати і розширити неінституціональний підхід щодо трактування політичної опозиції загалом, зокрема і через залучення деяких доробків інших теоретико-методологічних підходів сучасної політичної науки.

Бібліографічний список:

1. Кольцов В. М. Особливості становлення та структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Дис. ... д. політ. н.: спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеса: Університет Ушинського, 2020. 628.
2. Берестова Г. Опозиція як форма прояву політичного протесту. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2014. Вип. 15. С. 84–89.
3. Бондар С. Теоретико-методологічні засади дослідження феномену політичної опозиції. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2015. № 1. С. 24–32.
4. Бусленко В. Природа кооперативної взаємодії влади та опозиції в умовах лібералізації політичного режиму (на прикладі Польщі та Угорщини). *Панорама політологічних студій*. 2015. Вип. 13. С. 125–131.
5. Варзар І. Політологічні і історіологічні засади феномена «політична опозиція». *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика*. Київ, 1996. С. 94–102.
6. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 51–59.
7. Древаль Ю. Інституалізація парламентської опозиції. *Актуальні проблеми державного управління*. 2009. № 1. С. 35–42.
8. Зубрицька Д. Політична опозиція як атрибут демократичного суспільства. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософська. 2009. Вип. 12. С. 194–200.
9. Ільницька У. Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 23. 76–85.
10. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема. *Сучасна українська політика і політологи про неї*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. С. 20–33.
11. Оськін О. Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції. *Дослідження світової політики*. 36. наук. пр. 2009. Вип. 48. С. 26–33.
12. Пеньковська Н. Інституціоналізація парламентської опозиції як складова підвищення ефективності урядування. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 259–267.
13. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2010. 462 с.
14. Кольцов В. Теоретико-методологічні підходи та проблемно-предметні ракурси дослідження політичної опозиції у сучасній західній політичній науці. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Соціологія. Філософія. Політологія. 2016. № 5. С. 42–48.
15. Falk B. The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings. Central European University Press, 2003. 479 p.
16. Barker R. Studies in Opposition. Basingstoke, London: Macmillan, 1971. 338 p.
17. Brack N., Weinblum S. "Political Opposition": Towards a Renewed Research Agenda. *Interdisciplinary Political Studies*. 2011. Vol. 1. No. 1. P. 69–79.
18. Brack N., Weinblum S. What do we mean by "political opposition": a theoretical perspective. *Presented at Potsdam ECPR General Conference*, 9–12 September 2009. 16 p.
19. Norton P. Making Sense of Opposition. *The Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14. No. 1. P. 236–250.
20. Kerr H. The Structure of Opposition in the Swiss Parliament. *Legislative Studies Quarterly*. 1978. Vol. 3. No. 1. P. 51–62.

21. Кольцов В. Дистинкція методологічних і теоретико-методологічних підходів щодо дослідження політичної опозиції. *Держава і право*. 2017. № 75. С. 4–14.
22. Parry G. Opposition Questions. *Government and Opposition*. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 457–461.
23. Brack N., Weinblum S. "Political Opposition": Towards a Renewed Research Agenda. *Interdisciplinary Political Studies*. 2011. Vol. 1. No. 1. P. 69–79.
24. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*. 1970. Vol. 64. No. 4. P. 1033–1053.

References:

1. Koltsov V. M. Osoblyvosti stanovlennia ta strukturyzatsii politychnoi opozytzii v krainakh Vyshehradskoi hrupy. Dys. ... d. polit. n.: spetsialnist 23.00.02 – politychni instytuty ta protsesy. Odesa: Universytet Ushynskoho, 2020. 628 s.
2. Berestova H. Opozytziiia yak forma proiavu politychnoho protestu. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. 2014. Vyp. 15. S. 84–89.
3. Bondar S. Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia fenomenu politychnoi opozytzii. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia. 2015. № 1. S. 24–32.
4. Buslenko V. Pryroda kooperatyvnoi vzaïemodii vlady ta opozytzii v umovakh liberalizatsii politychnoho rezhymu (na prykladi Polshchi ta Uhorshchyny). Panorama politolohichnykh studii. 2015. Vyp. 13. S. 125–131.
5. Varzar I. Politolohichni i istoriolohichni zasady fenomena «politychna opozytziiia». Politychna opozytziiia: teoriia ta istoriia, svitovyi dosvid ta ukrainska praktyka. Kyiv, 1996. S. 94–102.
6. Vynnychuk N. Typolohiia politychnoi opozytzii. Politychnyi menedzhment. 2007. № 3. S. 51–59.
7. Dreval Yu. Instytualizatsiia parlamentskoi opozytzii. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. 2009. № 1. S. 35–42.
8. Zubrytska D. Politychna opozytziiia yak atrybut demokratychnoho suspilstva. Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: filosofska. 2009. Vyp. 12. C. 194–200.
9. Ilnytska U. Parlamentska opozytziiia yak instytutsiinyi aspekt kontrolnoi funktsii parlamentu. Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku. 2008. Vyp. 23. 76–85.
10. Mykhalchenko M. Vzaïemodiia politychnoi vlady i opozytzii yak politolohichna problema. Suchasna ukrainska polityka i politolohy pro nei. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho, 2002. S. 20–33.
11. Oskin O. Yevroskeptytsizm: osnovni typy opozytzii do idei yevropeiskoi intehratsii. Doslidzhennia svitovoi polityky: Zb. nauk. pr. 2009. Vyp. 48. S. 26–33.
12. Penkovska N. Instytutsionalizatsiia parlamentskoi opozytzii yak skladova pidvyshchennia efektyvnosti uriaduvannia. Aktualni problemy polityky. 2014. Vyp. 53. S. 259–267.
13. Shveda Yu. Vybyry ta vybyrychi systemy. Yevropeiski standarty ta dosvid dlia utverdzhennia demokratii v Ukraini. Lviv: Vyd-vo Tarasa Soroky, 2010. 462 s.
14. Koltsov V. Teoretyko-metodolohichni pidkhody ta problemno-predmetni rakursy doslidzhennia politychnoi opozytzii u suchasniï zakhidniï politychniï nautsi. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Sotsiologiia. Filosofiia. Politologiia. 2016. № 5. S. 42–48.
15. Falk B. The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings. Central European University Press, 2003. 479 p.
16. Barker R. Studies in Opposition. Basingstoke, London: Macmillan, 1971. 338 p.
17. Brack N., Weinblum S. «Political Opposition»: Towards a Renewed Research Agenda. Interdisciplinary Political Studies. 2011. Vol. 1. No. 1. P. 69–79.
18. Brack N., Weinblum S. What do we mean by «political opposition»: a theoretical perspective? Presented at Potsdam ECPR General Conference, 9–12 September 2009. 16 p.
19. Norton P. Making Sense of Opposition. The Journal of Legislative Studies. 2008. Vol. 14. No. 1. P. 236–250.
20. Kerr H. The Structure of Opposition in the Swiss Parliament. Legislative Studies Quarterly. 1978. Vol. 3. No. 1. P. 51–62.
21. Koltsov V. Dystynktsiia metodolohichnykh i teoretyko-metodolohichnykh pidkhodiv shchodo doslidzhennia politychnoi opozytzii. Derzhava i pravo. 2017. № 75. S. 4–14.
22. Parry G. Opposition Questions. Government and Opposition. 1997. Vol. 32. No. 4. P. 457–461.
23. Brack N., Weinblum S. «Political Opposition»: Towards a Renewed Research Agenda. Interdisciplinary Political Studies. 2011. Vol. 1. No. 1. P. 69–79.
24. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics. American Political Science Review. 1970. Vol. 64. No. 4. P. 1033–1053.

Naumkina S. M., Koltsov V. M. Theoretical dimension of political opposition as a modern phenomenon

Substantiation of the modern phenomenon of «opposition», its forms, types of manifestation and functioning is an important theoretical and methodological problem, the solution of which is necessary not only and not so much political science as political practice.

The relevance of the chosen topic lies in the need to define political institutions, practices and processes that outline the parameters of efficiency and institutionalization of the political opposition in the political and legal context in its theoretical justification and measurement.

Political science in the context of political opposition has become much more heterogeneous since the 90s of the twentieth century, because it was at this time that it began to focus on the phenomenon under study analytically, comparatively and on the example of a growing number of cases.

In the context of the Visegrad countries, this was especially relevant, because, on the one hand, they have now acquired the format of the process and inter-institutional relations, which has expanded understanding of the nature and types, forms and indicators, and the general structure of political opposition, including at the expense of the Visegrad countries. This course of events has also played a huge role in the development of regional studies on the political opposition, even though they are still relatively underrepresented and unsystematized. The fact is that the fact of democratization of the region was a kind of divide between studies of the proto-opposition (including resistance, dissent and socio-political movements and organizations) or political opposition (including systemic, especially parliamentary and anti-systemic) in conditions, respectively, autocratic and democratic political regimes.

It should be noted that a similar situation, especially against the background of Western political science, is typical of Ukrainian political science, in which the issue of political opposition is still mainly theoretical and descriptive, but very little analytical and comparative, and therefore not multifaceted. In view of this, it is justified that further progress should be made on the understanding, structuring and typology of the political opposition, both theoretically and methodologically and practically empirically.

Key words: *political opposition, protest movements, nonconformism, resistance, dissent, factionalism, socio-political movements and organizations, theoretical and methodological analysis, theoretical dimension, political practice.*

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.6

УДК 323:343.4

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Ягунов Д. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

ТОРТУРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Стаття присвячена дослідженню феномену тортур у XXI столітті. У статті автор презентує тезу, що пояснює не лише відновлення тортур як феномену у другій половині XX століття, проте й на додаток – поширення цього феномену тортур у XXI столітті, де особливого значення набувають питання щодо «розкидування» мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів. Так, з одного боку, національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися з таким завданням – поводитися з девіантами виключно у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві на фоні збільшення класів, типів, видів та, як наслідок, кількості девіантів. З іншого боку, дані численних досліджень та опитувань населення країн Європи та Північної Америки, де від 1/3 до 1/2 громадян допускають застосування тортур до терористів з метою того самого «убезпечення». У статті робиться висновок, що політика запобігання катуванням та боротьби з соціальними практиками катування у XXI столітті – це відображення складного політичного дуалістичного процесу: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення». У статті проаналізовано моделі, які пояснюють політичні передумови застосування тортур у другій половині XX – початку XXI століття для цілей «захисту суспільства». Так, вченими виділяються три моделі: 1) «security model»; 2) «stability model»; 3) «legitimacy model». У статті наголошується, що в суспільстві XXI століття тортури існують у рамках двох взаємопов'язаних політичних сфер, де однією зі сфер виступає формалізована суб'єктна політика протидії тортурам, що формується та реалізується у рамках універсальних регіональних та національних структур, а другою сферою виступає безсуб'єктна політика тортур, яка формується у рамках постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків, де тортури є інструментом сучасної політики соціального контролю.

Ключові слова: катування, нелюдське поводження, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини, Комітет запобігання катувань, Рада Європи, «поширені методи допиту», запобігання катуванням, розслідування катувань, передумови катувань у XXI столітті.

Проблема, що аналізується у цій статті, пов'язана з соціальним феноменом тортур та політичними передумовами його поширення у XXI столітті.

Головна авторська теза статті полягає в тому, що у XXI столітті тортури стали категорією не скільки юридичної, стільки політичної науки, формуючи важливу частину сучасного політичного дискурсу взаємовідносин влади і соціуму, ігнорувати який не уявляється можливим.

Автор здійснив спробу довести, що тортури, формально заборонені універсальними й регіональними стандартами прав людини, національним законодавством держав, що позиціонують себе демократичними (особливо країн – членів ЄС та Ради Європи), у XXI столітті є прихованим інструментом політики соціального контролю, що формується поза формальними нормативними рамками і, що є більш важливим, нерідко безсуб'єктно. Відтак, саме політична наука має більший потенціал щодо глибшого дослідження феномену тортур, а також передумов та причин його поширення.

Проблематика боротьби з практиками катування знайшла своє відображення у дослідженнях таких вчених як В. Гацелюк, О. Гумін, В. Батчаєв, А. Замула, Є. Захаров, Д. Кобзін, М. Коваль, Р. Мигаль, О. Михайлик, М. Пузирьов, П. Пушкар, А. Савченко, Ю. Таволжанська, М. Хавронюк, А. Черноусов, С. Щербань та багатьох інших вчених. Проте здебільшого зазначені питання аналізувалися з погляду юридичної науки. Відповідно ця стаття є продовженням наукових розвідок автора, здійснених в контексті політичної науки [1].

Підсумовуючи деякі раніше сформульовані висновки, слід зауважити:

1) є більш ніж дискусійною поширена теза, що тортури як соціальний феномен, як частина системи кримінальної юстиції та як елемент відносин влади «зникли» наприкінці XVIII – початку XIX ст. ст. внаслідок «гуманізації», хоча, з іншого боку, не можна заперечувати суттєвий вплив гуманістичних ідей, спрямованих проти права легітимізованого насильства, присвоєного собі державою та церквою у XII – XIII ст. ст., реалізація якого тривала з достатньо великим розмахом (водночас багато науковців піддають сумніву масштаби такого легітимізованого насильства з боку церкви та держави [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]).

2) на більшу увагу заслуговують погляди науковців, які доводять тезу, що тортури залишалися перманентним елементом відносин влади навіть у другій половині XIX – першій половині XX ст. ст., що мало місце у завуальованих формах в силу формальної заборони тортур, закріпленої на рівні національного законодавства держав того часу;

3) феномен катування було відроджено у колосальних масштабах тоталітарними політичними режимами у середині XX століття з метою фізичного знищення цілих прошарків населення та насадження атмосфери страху в суспільстві;

4) у XXI столітті мала й продовжує мати місце тенденція розширення застосування тортур у ще більш завуальованих формах для цілей здійснення соціального контролю у відносинах влади і суспільства Постмодерну, що особливо проявилось на прикладі деяких ліберальних демократій у глобальній «War on Terror» після подій 11 вересня 2001 року [9]. Застосування тортур до девіантів, злочинців, «терористів» та «небезпечних осіб» є поширеною практикою навіть у західних країнах, не зважаючи на те, що розгалужена система формальних правових гарантій, створена у другій половині XX століття і розвинута на початку XXI століття, допомогла зробити практики катувань та нелюдського поводження максимально рідким явищем, наскільки це можливо (на європейському регіональному рівні – завдяки Раді Європи, Комітету з запобігання катувань та Європейському суду з прав людини).

Таким чином, незважаючи на формальне перебування катування поза національним законом, а головне – поза універсальними та регіональними стандартами прав людини, катування сьогодні існує як інструмент політики соціального контролю та широко використовується як соціальна практика, дослідження чого потребує не стільки вузького юридичного аналізу поняття катування як формальної дефініції, скільки дослідження цього феномену крізь призму політичної науки з метою віднайти відповідь на питання: які політичні фактори сприяють поширенню практики катування у майже всіх країнах сучасного світу на фоні універсальності концепції прав людини та активної реалізації політики із запобігання катуванням.

У контексті нашого дослідження ця політика має *негативну конотацію*, що не виключає її існування як *об'єктивної складової* сучасних відносин влади навіть за відсутності конкретних *суб'єктів* такої політики. Незважаючи на свою формальну легітимність та «нормальність» для Середньовіччя, принципово важливим тут є те, що відобразила Л. Трейсі: «Катування було *симптомом нестабільності* як у період Середньовіччя, так і в ранній Новий час» [7, с. 249]. Відповідно, катування у XXI столітті – це *подвійна політична нестабільність*, або *політична нестабільність, доведена до крайньої межі*.

У нашому попередньому дослідженні феномену тортур XXI століття ми виокремили три групи факторів, що вплинули на зникнення формалізованих тортур як засобу доказування у кримінальному процесі та виду покарання у відносинах влади наприкінці XVIII – початку XIX ст. ст., а головне – як *легітимізованої суб'єктної політики*: 1) класично-філантропічний; 2) прагматичний; 3) дисциплінарний [1].

Визнаючи кумулятивний ефект усіх трьох факторів, автор вважає за потрібне досліджувати соціальні практики тортур саме в якості *інструменту безсуб'єктної політики* у контексті впливу зазначеного вище «дисциплінарного» чиннику, що обумовив відхід політики від її *суб'єктної форми*, що демонструє право на використання сили (її легальних і легітимізованих інструментів) та «розчинив» тортури усередині дисциплінарно-карцерних механізмів здійснення влади.

Саме цей підхід, який сформулювали німецькі вчені Георг Руше та Отто Кірхгеймер, а також французький філософ Мішель Фуко, і якого ми здебільшого дотримуємося у нашому дослідженні, пояснює «зовнішнє» зникнення тортур тим, що для цілей соціального контролю в умовах капіталізму, що народжувався та набирал обертів, методи «дисциплінування» капіталістичного суспільства та розкидування соціально-контрольних мереж були набагато кращими та економічно більш вигідними, аніж жорсткі формалізовані публічні процедури, спрямовані проти тіла, яке у часи Середньовіччя

нерідко було єдиною власністю людини. Якщо у часи Середньовіччя саме публічні катування та фізичні покарання символізували та демонстрували владу государя або феодала, то з початку XVIII століття численні методи соціального контролю та нагляду паноптичної природи відносно швидко витіснили жорстокі тілесні каральні практики [10; 11]. Все це знаменувало остаточне завершення епохи панування I модуляції соціально-контрольних практик – *модуляції бінарної законності* (за визначенням М. Фуко). Водночас саме цей період відповідав початку II модуляції – *модуляції дисципліни*.

М. Фуко ґрунтовно пояснює причини переходу від «законності» до «дисципліни» через те, що влада, для якої *суверенітет* був модальністю, виявилася недостатньою для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживало демографічний вибух та індустріалізацію. Наголосимо, що так само *функціональність* пояснює виникнення начебто «*виправної*» в'язниці як виду та місця покарання: застосування тортур припинилося не тому, що це перестало вважатися гуманним, а лише тому, що це стало *економічно невигідно*: «*Homo penalis*, тобто людина, яка карається законом і яка може бути покараною законом, цей *homo penalis* [насправді] ... є *homo economicus*» [12, с. 312]. Проте, водночас, це не означає, що катування зникли: вони лише «відійшли у тінь», зберігши статус та значення важливого засобу соціального контролю.

Попередньо автор, вивчаючи політику запобігання тортур, наводив численні приклади поширення катувань як соціальних практик майже в усіх сучасних країнах, причому подібна картина спостерігається упродовж всього початку XXI століття [1]. Відповідні висновки продемонстрували численні соціологічні дослідження, проведені такими міжнародними організаціями, дослідними центрами та засобами масової інформації як *Amnesty International*, *Gallup*, *ABC News Polling Unit*, *Pew Research Center*, *Chicago Council on Foreign Relations*, *Fox News*, *ABC News*, *Washington Post*, *Pew Research Center*, *Associated Press*, *Ipsos-Public Affairs Harris Interactive*, *CBS News*, *New York Times*, *Pew Research Center*, *PIPA/Globescan*, *YouGov* [1]. Як засвідчили зазначені дослідження, від 1/3 до 1/2 населення США, Канади та країн Європи підтримують застосування тортур проти «терористів» з метою отримання інформації задля досягнення певного «соціального блага» або в інтересах певної «соціальної необхідності» у загрозованих або екстремальних політичних умовах. Причому найбільший *запит на тортури спостерігається* саме у політично нестабільних країнах (Близький Схід, Африка тощо).

Водночас опитування, проведені упродовж останніх років *Amnesty International* та *International Committee of the Red Cross*, констатують, що приблизно 1/2 респондентів з різних країн світу відчувають страх бути підданим тортурам у випадку взяття їх під варту [13]. Щодо України, то за даними дослідження Харківського інституту соціальних досліджень та Харківської правозахисної групи, оціночна кількість жертв побиття та завдання тілесних ушкоджень у ході затримання поліцією у період 2004 – 2018 років в Україні складала від 1 млн. осіб у 2004 році до 0,5 млн. осіб у 2018 році [14]. Причому у 2020 році оціночна загальна кількість жертв незаконного фізичного насильства в поліції України становила 0,7 млн. осіб. Водночас 52% респондентів в Україні, опитаних у 2020 році, вказали, що вважають такі випадки розповсюдженими, а 12% – дуже розповсюдженими [15].

Отже, коли майже половина населення усіх держав світу (навіть країн Європи) має страх бути підданим тортурам у випадку затримання поліцейськими, взяття під варту або поміщення до пенітенціарної установи, проте водночас вимагає більшого застосування тортур, то подібний дуалізм надає підстави постулювати, що «*гуманізація*» дійсно не була домінуючим політичним фактором, який обумовив «маскування» соціальних практик катувань. Так, М. Фуко додатково доводить: теза про те, що «гуманізація» «врятувала» девіантів та злочинців від тілесних страждань є помилковою, адже правосуддя періоду Середньовіччя переслідувало тіло навіть після смерті «*поза межами всякого можливого страждання*».

Отже, існують підстави зробити наголос на аспекті, який має принципово важливе значення для цілей політики запобігання катуванням: *стереотип, що у XXI столітті завдяки «гуманізації соціальних відносин» тортур стало менше, є небезпечним для цілей політики запобігання тортур*.

Досліджуючи трансформацію модуляцій покарання («законність» – «дисципліна» – «безпека»), М. Фуко робить важливий наголос: процес переходу від середньовічної кримінально-правової тілесної корпоральності до сучасної модуляції покарання «*занадто поспішно і категорично пояснили процесом «гуманізації», відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу*». Так само, політичний аналіз сучасних національних систем кримінальної юстиції у категоріях більшої гуманізованості, результативності та прогресивності створює негативні передумови для політики

запобігання та розслідування випадків тортур, коли в основі такої превентивної діяльності лежить *міф гуманізації*, що приховує справжні причини тортур як політичного феномену.

Формальний підхід, що ми згадали вище, з його ключовою категорією «гуманізації» не може пояснити ще більше поширення катувань у XXI столітті. Тим не менш, феномен катування – це об'єктивна реальність, яку не можна ігнорувати в процесі політичного аналізу сучасних відносин влади. Відтак, беручи до уваги поширеність феномену катування навіть у майже усіх країнах світу, а головне – політичний запит на застосування нелюдського поводження, можна постулювати наявність певної *політики безсуб'єктної катувань*, у рамках формування якої соціальні практики катування розглядається якщо не інструмент, то принаймні передбачуваний побічний результат (хоча ми, як це вбачається з назви статті, схильні до категорії «інструменту»).

Обґрунтовуючи природу політики катувань у часи Середньовіччя, М. Фуко робив особливий акцент, що жорстокі каральні страти із застосуванням тортур являли собою «диференційоване спричинення страждання, організований ритуал таврування жертв і презентацію караючої влади», проте аж ніяк не «озлоблення правосуддя, яке, забуваючи свої принципи, карає без упину». У *надмірності тортур* була закладена «ціла економія влади». Розвиваючи цю тезу М. Фуко, ми наголошуємо, що безсуб'єктна політика тортур XXI століття – це аж ніяк не масштабний експес виконавців, які реалізують владні повноваження у сфері боротьби зі злочинністю або у сфері «глобальної війни з тероризмом», а натомість цілий пласт складних багаторівневих політичних та економічних зв'язків, які здебільшого перебувають поза межами впливу юриспруденції та відповідних формальних процедур.

Усталеним поглядом соціологів та кримінологів на проблематику злочинності є те, що злочинність є *нормальним явищем* для будь-якого суспільства, проте – наголосимо – у певних обсягах та проявах. Завелика концентрація девіантності та злочинності – це ознака *аномії*, на що вказували Е. Дюркгейм та Р. Мертон [16, с. 136]. Відтак, з огляду на поширення практики катувань у XXI столітті, коли кожен другий громадянин планети має небезпідставні ризики бути підданий тортурам у поліцейській дільниці, слідчому ізоляторі або в'язниці, впливає важлива теза: проблема поширення тортур у суспільстві XXI століття не є виключно правовою та кримінологічною проблемою, яка може бути вирішена запровадженням нових або вдосконаленням вже існуючих міжнародних стандартів прав людини та дією відповідних національних законів. Більш важливими є політичні, економічні та моральні аспекти передумов поширення феномену тортур, що надає підстави говорити про насичення соціальних відносин практиками катування внаслідок певної політики, яка за певних умов формується навіть за *відсутності суб'єкта*.

У цій нашій статті акцент робиться на тому, що катування наразі широко використовується у відносинах влади різними політичними акторами, де у політичному обігу перебуває гнучка та, відповідно, *небезпечна* з огляду на стандарти прав людини «формула заборони тортур» – «*absolute in principle but relative in application*». Причому, наприклад, для американського політичного поля запроваджено категорично неприйнятний для європейської політики висновок, що «*регулювання застосування тортур краще, аніж заборона*» [17, с. 614].

Проте навіть, на перший погляд, нейтральні або навіть просоціальні політичні ініціативи, стратегії та проекти у суспільстві XXI століття опосередковано зумовлюють використання катувань через певні форми ланцюгових реакцій, що головним чином пов'язане з хвильовими кампаніями «боротьби зі злочинністю», спрямованими на підвищення рівня розкриття злочинів (чим здебільшого характеризуються пострадянські країни), а також зі згаданим вище збільшенням видів, типів та класів девіантів у сучасних суспільствах внаслідок «*moral panic*» перед «загрозами злочинності».

Надаючи авторське обґрунтування поширення феномена тортур у XXI столітті, розвиваючи модулярну концепцію Мішеля Фуко, концепцію «пунітивного міста» Стенлі Коена, автор використовує власну концепцію переходу сучасних суспільств до IV модуляції соціально-контрольних та каральних практик – *постсучасної модуляції наноптичного менеджменту ризиків* [18, с. 146]. Так, на нашу думку, саме «*убезпечення суспільства*» є ключовою тезою, яка пояснює поширення феномену тортур у XXI столітті на фоні задекларованої нульової толерантності до таких соціальних практик. Тому, наслідуючи підхід М. Фуко і С. Коена до «поширення дисципліни», «розкидування мереж» та «управління злочинністю» у капіталістичному суспільстві, а також підхід Е. Гідденса щодо «островів безпеки» у сучасному суспільстві, наголошуючи, що тортури не зникали як соціальне явище навіть у другій половині XX століття, як це стверджується у рамках класичного підходу, ми постулюємо, що тортури з боку державних агентів та представників політичних еліт були й залишаються сферою *особливого управління*, що надає підстави підтримати

думку багатьох західних авторів щодо тези про «*managing torture*». Зовнішнім проявом «*managing torture*» є напівлегалізація тортур, яка з другої половини XX століття отримала назву «*enhanced interrogation techniques*».

Невидимість тортур не означає відсутність таких соціальних практик, через що будь-який політичний режим намагається контролювати населення (особливо ті, прошарки, які вважаються небезпечними або принаймні «ненадійними» для функціонування такого режиму), де тортури можна вважати свого роду «побічним продуктом» механізмів соціального контролю, таким собі «*ексцесом виконавців нижчої ланки*» у процесі «убезпечення суспільства», у той час коли вищі ланки, як раз навпаки, активно декларують пошук нових, більш дієвих та сучасних формальних методів протидії катуванням.

Відтак, з огляду на практику поширення феномену катувань у сучасному світі, теза про «*managing torture*» у рамках безсуб'єктної політики тортур заслуговує на велику увагу. У цьому ж контексті цікавим є наступне визначення: «Катування – це *організація застосування (administration)* сильного болю чи страждань фізичних чи психічних, з певною метою, наприклад, для отримання зізнання, здійснення контролю, нагнітання страху, покарання або з будь-якої іншої причини на підставі дискримінації будь-яких виду» [19].

Говорячи про поширення феномену тортур у XXI столітті, потрібно зробити базовий акцент: зазначений феномен не може існувати без соціальної підтримки громадян сучасних суспільств, які віддають свою свободу в обмін на «безпеку суспільства». В умовах, користуючись термінологією Ульріха Бека, «суспільств безпеки», коли «свобода» розчинилася у мережах «убезпечення», «захисту суспільства» та «*gated communities*» і коли кожна політична криза актуалізує питання ще більшого «захисту суспільства» від «загроз злочинності», «нелегальної міграції» та «тероризму», процес завуальованого стимулювання застосування тортур та навіть легалізації тортур набирає нових обертів, набуваючи ще більших ознак *політики* з тенденцією до подальшої формалізації та *суб'єктності*.

Американський вчений Кристофер Ейнольф слушно зазначає, що в процесі історичного розвитку катування найчастіше застосовувалося проти людей, які не є повноправними членами суспільства, таких як раби, іноземці, військовополонені та представники расових, етнічних і релігійних аутсайдерів. Набагато рідше катування застосовувалося проти членів або громадян суспільства. Катування частіше застосовуються, коли уряд або суспільство сприймає себе *під загрозою* [20, с. 106]. Відкреслюючи наукову цінність зазначеної тези, ми вважаємо, що зазначений погляд повністю кореспондує науковим поглядам Зігмунта Баумана та Ульріха Бека щодо сучасних «*суспільств ризиків*» та розподілу населення на глобалізованих «*туристів*» та локалізованих «*бродяг*», де останні розглядаються як такі, що демонструють явні або приховані «*ризики*», і від яких суспільство потребує «убезпечення» – нехай навіть у найбільш радикальних формах.

Передумови зазначених поглядів були сформульовані німецькими вченими Отто Руше і Георгом Кірхеймером ще 1939 року в їх класичній праці «*Punishment and Social Structure*», де вчені зробили важливий акцент, чому тортури у пізньому Середньовіччі отримали більшу легітимність та поширення: чим біднішими ставали окремі категорії осіб, тим більш загрозливими вони вважались для суспільства. На аргументовану думку Руше і Кірхеймера, соціальні та економічні умови в Європі, що спричинили масове зростання кількості матеріально знедолених осіб, спричинили дедалі більш авторитарні заходи соціального контролю, включаючи процедури та подальші покарання, які мало приділяли уваги питанням винності або невинуватості [21]. Усіх, хто залишився без даху над головою або мав низький соціальний статус, потрібно було максимально контролювати у будь-який спосіб та будь-якою ціною. У цьому контексті можна згадати англійські «*закони про бідних*» (*Poor Laws*), які формально вони мали чинність до 1948 року [22]. Навпаки, купці та інші заможні особи могли уникнути загрози катувань саме в силу їхнього матеріального стану. Саме *статус*, а не окремі дії, був головною, якщо не єдиною різницею стосовно ризику застосування тортур як засобу отримання доказів і тортур як покарання.

Сьогодні ми маємо тих саме глобалізованих «*туристів*» та локалізованих «*бродяг*», проте проблема, нехай будучи значно завуальованою, залишається по суті такою ж, як і в часи Середньовіччя. Так, лише у січні 2021 року Європейський суд з прав людини висловився з приводу жебрацтва та людської гідності в справі «*Lacatus v. Switzerland*», де заявниця, громадянка Румунії з ромської громади, неписьменна та безробітна, без соціальної допомоги, жебрувала під час перебування у Швейцарії. Її визнали винною у кантоні, де жебрацтво заборонене, і засудили до штрафу або 5 днів позбавлення волі у разі несплати, що згодом було визнано порушенням статті 8 Конвенції про захист прав людини [23].

У попередній нашій статті щодо проблематики тортур ми аналізували моделі, які пояснюють політичні передумови застосування тортур у другій половині XX – початку XXI століття для цілей «захисту суспільства» [1]. Так, вченими виділяються три моделі: 1) «*security model*» – тортури як інструмент, який *начебто* дійсно може підвищити захист суспільства від загроз, що постають перед суспільством (зокрема для отримання від терористів або членів організованих злочинних угруповань інформації про вчинені терористичні акти або інші тяжкі злочини, а так само, як про такі, що плануються або вже приводяться у виконання (*the 'ticking bomb' argument*)); 2) «*stability model*» – тортури як інструмент завуальованого державного терору для «дисциплінування» населення та придушення потенційного або фактичного політичного протистояння, яке може загрожувати інтересам політичних еліт; 3) «*legitimacy model*» – тортури як спосіб декларування окремими особами та/або політичними елітами «права на застосування катування» задля власних інтересів, де зовнішнім обґрунтуванням є «інтереси суспільства» або навіть «всього світу» та захист таких інтересів від «тероризму» та «організованої злочинності».

Звичайно, кордони між зазначеними вище моделями є умовними, хоча не можна не визнати великий ступінь автономності кожної із запропонованих моделей. Більше того, можна вважати, що саме у своєму кумулятивному ефекті зазначені моделі пояснюють передумови та причини поширення феномену тортур у XXI столітті, надаючи цілісну картину.

Слідуючи модуляційній концепції М. Фуко та проводячи відповідну аналогію, ми вважаємо за потрібне на додаток продовжити думку американського дослідника Р. Блейклі, що більшість тортур з боку агентів держави мають мало спільного із захистом населення від неминучих загроз безпеці. Набагато більше вони пов'язані з подоланням загроз інтересам *елітних груп*, більшість з яких мають транснаціональну природу та відповідний політичний вплив [24, с. 381].

Відтак ми можемо сформулювати власну позицію з приводу природи тортур, які сьогодні застосовуються агентами держави, яка кореспондує поглядам Стенлі Коена, Мішеля Фуко, Ульріха Бека та Зігмунта Баумана, щодо глобалізованих «*туристів*», локалізованих «*бродяг*» та насичення політичного тіла суспільства «*безпекою*» з метою ще більшого соціального контролю над кожним рухом та навіть – станом на сьогодні – кожною думкою пересічного громадянина.

Політичні еліти та приватні транснаціональні корпорації насичують суспільство важливими для відносин влади месиджами: так, тортури, це більш ніж огидно. Проте світ змінився настільки, що перед суспільством стоїть принциповий вибір: або пожертвувати одним терористом, або допустити загибель сотень або тисяч безневинних людей. Поставивши суспільство у стан вкрай непростого вибору, політичні еліти та пов'язані з ними приватні транснаціональні корпорації декларують, що відмова від застосування катувань щодо небезпечних злочинців та терористів може компенсуватися мінімум трьома речами: 1) збільшенням фінансування поліції та служб безпеки; 2) ще більшим насиченням суспільства камерами відеоспостереження та іншими пристроями спостереження; 3) ще більш вільним та несанкціонованим доступом агентів держави до персональних даних громадян «заради їх власної безпеки». Як наслідок, створюються додаткові умови для більшої концентрації паноптичної «дисципліни» у політичному тілі суспільства та, як наслідок, набуття ним ознак карцерного суспільства. Іншими словами, йдеться про те, тортури стають свого роду інструментом *політичного шантажування*, де під гаслами абсолютної заборони тортур політичні еліти отримують для себе ще більше бонусів для цілей реального вторгнення до «свободи» суспільства та кожного окремого громадянина.

Щодо «*legitimacy model*», то в цьому контексті необхідно наголосити на важливому, як на нашу думку, аспекті. Так, після оголошеної у вересні 2001 року «*War on Terror*» США та інші демократичні країни взяли курс на легалізацію застосування тортур, створюючи декларативне політичне протистояння – «глобальне зло» проти «глобального рятівника світу», де з'єднувальною ланкою стала *легітимізація катувань* під виглядом *enhanced interrogation techniques*. У подальшому процес легітимізації спрощується, коли з формули «глобальне зло» проти «глобального рятівника світу» прибираються слова «глобальне» та «світу». Саме у цьому, як на нашу думку, криється головна небезпека будь-якої легітимізації тортур як соціальних практик.

Підсумовуючи викладене вище, автор презентує тезу, що пояснює не лише відновлення тортур як феномену у другій половині XX століття, проте й на додаток – поширення цього феномену тортур у XXI столітті, де особливого значення набувають погляди Мішеля Фуко та Стенлі Коена щодо розкидування мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів, яких потрібно контролювати для цілей того самого «убезпечення».

Так, з одного боку, національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися з таким завданням – поводитися з девіантами виключно у рамках *формальних процедур*,

закріплених у національному законодавстві на фоні збільшення класів, типів, видів та, як наслідок, кількості девіантів.

З іншого боку, самі громадяни, народжені у часи III та, що є більш важливим, IV модуляції соціально-контрольних практик, в обмін на свою «свободу» вимагають ще більшого «убезпечення», де для них вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної «концентрації безпеки». Як зазначалося вище, підтвердженням цього є дані численних досліджень та опитувань населення країн Європи та Північної Америки, де від третини до половини громадян допускають застосування тортур до терористів з метою того самого «убезпечення». Причому це все відбувається на фоні тотального соціального контролю за простором, рухами та думками з боку держави, політичних еліт та могутніх приватних акторів. Проте головним є те, що практична можливість застосування тортур до «терористів» з метою отримання відомостей про подальші терористичні акти відкриває «скриньку Пандори», де з'являється широка та водночас вкрай небезпечна перспектива застосування катувань проти інших «небезпечних злочинців» – колаборантів, *dangerous offenders*, *persistent offenders*, *sex offenders*, членів організованих злочинних угруповань тощо. Причому цей список має явну небезпеку піддаватися розширенню.

Можна зробити висновок, що політика запобігання катуванням та боротьби з соціальними практиками катування у XXI столітті – це відображення складного політичного дуалістичного процесу: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення».

Необхідно зробити особливий наголос: тортури – це не юридична категорія, проте, у першу чергу, політична. Аналіз феномену катувань лише у формальних рамках національних систем кримінальної юстиції є небезпечним не лише для самих жертв катувань, а також для тих, хто застосовує катування, особливо беручи до уваги вельми сумнівну результативність та ефективність катувань, відповідальність за які покладається згодом саме на платників податків, які нерідко вимагають «більшої безпеки» – навіть з використанням найбільш огидних інструментів, якими є катування та інші форми нелюдського поводження.

Проте головним висновком цієї статті буде те, що, на відміну від юридичної науки, тортури крізь призму політичного аналізу – це *об'єктивний елемент* сучасних політичних відносин. Тортури – невід'ємна складова відносин влади та водночас побічний продукт поширення дисципліни паноптичного зразку в суспільстві XXI століття.

Підводячи підсумки, ми може сформулювати наступне: у суспільстві XXI століття тортури існують у рамках двох взаємопов'язаних політичних сфер, де однією зі сфер виступає формалізована *суб'єктна* політика протидії тортурам, що формується та реалізується у рамках універсальних регіональних та національних структур (ООН, Рада Європи, ЄСПЛ, КЗК тощо), а другою сферою виступає *безсуб'єктна* політика тортур, яка формується у рамках постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків, де тортури є інструментом сучасного соціального контролю.

Бібліографічний список:

1. Ягунов Д. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*, 2020. 5. С. 58-97.
2. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття. Київ: Критика, 2008. 304 с.
3. Were 50 Million People Really Killed in the Inquisition? URL: www.ncregister.com/blog/were-50-million-people-really-killed-in-the-inquisition
4. Peters E. Inquisition. Berkeley: University of California Press, 1989.
5. Beaumont D. The Spanish Inquisition: Debunking the Legends. URL: www.strangenotions.com/spanish-inquisition
6. Historians say Inquisition wasn't that bad. URL: www.theguardian.com/world/2004/jun/16/
7. Tracy L. Torture and Brutality in Medieval Literature. *Negotiations of National Identity*. Rochester, NY, 2002. 326 p.
8. Lea H. A History of the Inquisition of the Middle Ages. In Three Volumes. Vol. II. New York: Harper & Brothers, Franklin Square, 1888. 587 p.
9. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
10. Ягунов Д. Паноптизм і пенальні практики суспільства Постмодерну. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політичні студії*, 2020. Вип. 30. С.240-249/
11. Ягунов Д. Пунітивне місто постмодерну: до питання про дисперсію соціального контролю у XXI столітті. *Політичне життя*, 2020. Вип. 3. С. 34-50.

12. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с.
13. Amnesty poll finds 29% say torture can be justified. URL: www.bbc.com/news/uk-27387040
14. Кобзін Д., Черноусов А., Щербань С., Батчаєв В. Оцінка масштабів незаконного застосування сили в поліції України у 2018 році. URL: www.khpg.org/1561465967
15. Національний моніторинг незаконного насильства в поліції в 2020 році. Авторський колектив: Д. Кобзін, А. Черноусов, С. Щербань. Харків, Харківський інститут соціальних досліджень, 2020. 64 с.
16. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб.: Питер, 2002. 688 с.
17. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.
18. Ягунов Д. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю. Одеса: Фенікс, 2020. 674 с.
19. Tainted by Torture. Examining the Use of Torture Evidence. A report by Fair Trials and REDRESS, May 2018. 75 p.
20. Einolf C. The Fall and Rise of Torture: A Comparative and Historical Analysis. *Sociological Theory*, June 2007. 25. 2.
21. Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1933.
22. National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/29
23. «Lacatus v. Switzerland», application № 14065/15, judgment 19.01.2021
24. Blakeley R. Why torture? *Review of International Studies*, 2007. 33.

References:

1. Yagunov D. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriya Politychni nauky*, 2020. 5. S. 58-97.
2. Dysa K. Istoriiia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII-XVIII stolittia. Kyiv: Krytyka, 2008. 304 s.
3. Were 50 Million People Really Killed in the Inquisition? URL: www.ncregister.com/blog/were-50-million-people-really-killed-in-the-inquisition
4. Peters E. Inquisition. Berkeley: University of California Press, 1989.
5. Beaumont D. The Spanish Inquisition: Debunking the Legends. URL: www.strangenotions.com/spanish-inquisition
6. Historians say Inquisition wasn't that bad. URL: www.theguardian.com/world/2004/jun/16/
7. Tracy L. Torture and Brutality in Medieval Literature. Negotiations of National Identity. Rochester, NY, 2002. 326 p.
8. Lea H. A History of the Inquisition of the Middle Ages. In Three Volumes. Vol. II. New York: Harper & Brothers, Franklin Square, 1888. 587 p.
9. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.
10. Yagunov D. Panoptyzm i penalni praktyky suspilstva Postmodernu. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofska-politychni studii*, 2020. Vyp. 30. S.240-249/
11. Yahunov D. Punitivne misto postmodernu: do pytannia pro dyspersiiu sotsialnoho kontroliu u KhKhI stolitti. *Politychne zhyttia*, 2020. Vyp. 3. S. 34-50.
12. Fuko M. Rozhdenye byopolytyky. Kurs lektsyi, prochytyannykh v Kollezh de Frans v 1978 – 1979 uchebnom hodu. SPb.: Nauka, 2010. 448 s.
13. Amnesty poll finds 29% say torture can be justified. URL: www.bbc.com/news/uk-27387040
14. Kobzin D., Chernousov A., Shcherban S., Batchaiev V. Otsinka masshtabiv nezakonnoho zastosuvannia syly v politsii Ukrainy u 2018 rotsi. URL: www.khpg.org/1561465967
15. Natsionalnyi monitorynh nezakonnoho nasylstva v politsii v 2020 rotsi. Avtorskyi kolektyv: D. Kobzin, A. Chernousov, S. Shcherban. Kharkiv, Kharkivskiy instytut sotsialnykh doslidzhen, 2020. 64 s.
16. Ryttsler Dzh. Sovremennyye sotsyolohycheskiye teoryy. 5-e yzd. SPb.: Pyter, 2002. 688 s.
17. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.
18. Yahunov D. Penitentsiarna polityka yak skladova sotsialnoho kontroliu. Odessa: Feniks, 2020. 674 s.
19. Tainted by Torture. Examining the Use of Torture Evidence. A report by Fair Trials and REDRESS, May 2018. 75 p.
20. Einolf C. The Fall and Rise of Torture: A Comparative and Historical Analysis. *Sociological Theory*, June 2007. 25. 2.
21. Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1933.
22. National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/29
23. «Lacatus v. Switzerland», application № 14065/15, judgment 19.01.2021
24. Blakeley R. Why torture? *Review of International Studies*, 2007. 33.

Yagunov D. V. Torture as a tool of modern social control policy

The article is focused on research of the phenomenon of torture in the XXI century. In the article, the author presents a thesis that explains not only the resumption of torture as a phenomenon in the second half of the XX century but also spreading of the phenomenon of torture in the XXI century with corresponding dispersal of social control networks and, consequently, increasing of types and kinds of deviants. Thus, on the one hand, national criminal justice systems cannot cope with this task – to deal with deviants only within the formal procedures enshrined in national law against the background of increasing classes, types, types and, consequently, the number of deviants. On the other hand, we have the data of numerous studies and surveys of the population of Europe and North America, where from 1/3 to 1/2 of citizens allow the use of torture against terrorists for the purpose of the same "security". The article concludes that the policy of preventing torture and combating social practices of torture in the XXI century is a reflection of a complex political dualistic process: an attempt to develop more "secure society" with corresponding failure to "secure" it. The article analyzes the models that explain the political preconditions for the use of torture in the second half of the XX – early XXI century for the purposes of "protection of society". Thus, scientists distinguish three models: 1) "security model"; 2) "stability model"; 3) "legitimation model". The article emphasizes that in the society of the XXI century torture exists within two interrelated political spheres, where the first of the spheres is a formalized policy of combating torture, which is shaped and implemented within universal regional and national structures. The second one is informal torture policy, which is shaped within the framework of post-modern modulation of panoptic risk management, where torture is an instrument of modern social control.

Key words: torture, ill-treatment, European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, Committee for the Prevention of Torture, Council of Europe, enhanced techniques of interrogation, prevention of torture, investigation of torture, preconditions for torture in the XXI century.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.7

УДК 323.1 (321)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6771-2526>

Бондар Я. А., Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
У ПРАЦЯХ НАСТУПНИКІВ С. БАНДЕРИ

В статті розглянуто перспективи української національно-визвольної революції, представлені у працях С. Ленкавського, Я. Стецька, які були ідеологічними та політичними наступниками С. Бандери. Дослідження проведено через призму аналізу їх творчої спадщини, націленої на вивчення революційно-визвольних питань. Встановлено, що творчість цих авторів віддзеркалює їх погляди на український революційно-визвольний рух за знищення російської (радянської) імперії. Розглянуто теоретичні праці С. Ленкавського, встановлено, що у питанні державотворення автор дотримується позиції недопущення створення інших форм, аніж самостійна, суверенна держава, аргументуючи це тим, що всі інші форми державності можуть стати загрозою для народу та країни в розрізі поглинання більш сильними, які переслідують власні цілі та інтереси на міжнародній арені. Відмічено, що теоретичні праці Я. Стецька пов'язані як із його загальною роботою над забезпеченням методологічної, організаційної основи визвольного руху, так і з створенням концептуальних засад руху, який він очолював з 1946 по 1986 рр. Доведено, що обидва ідеологи дотримувались думки, що створення української незалежної, соборної держави можливе лише за умов, якщо основний революційно-визвольний потенціал буде представлений власними силами українців. Визначено, що автори продовжують позиції С. Бандери щодо необхідності боротьби не просто з радянським режимом, а з російською імперською системою, яка в ХХ ст. представлена у формі СРСР під керівництвом КДБ. Відзначено, що проаналізовані твори авторів дозволяють розглядати стан українського національно-визвольного руху, аналогічних рухів поневолених народів, геополітичну картину світу з об'єктивної комплексної точки зору. Констатується, що їх творчість має не тільки цінність з точки зору політичного та геополітичного аналізу, але й вирізняється ґрунтовною історичною оцінкою досліджуваних процесів.

Ключові слова: перспективи, українська революція, наступники С. Бандери, революційно-визвольний потенціал, український національно-визвольний рух, радянський режим.

Постановка проблеми. Теоретична спадщина концепції української національно-визвольної революції, основні засади якої були закладені С. Бандерою, знайшла своє продовження в працях наступників ідеолога, що розглядали різні аспекти розвитку цього процесу під впливом соціально-політичних змін в українському суспільстві, СРСР та світі. С. Ленкавського (Голови Організації українських націоналістів бандерівської (ОУН-б) (1959-1968 рр.) та Я. Стецька (першого Президента Антибільшовицького блоку народів (АБН) (1946-1986 рр.), Голову ОУН-б (1968-1986 рр.)) можна назвати основними представниками ідей розвитку української революції, започаткованих С. Бандерою. Основні підходи цих діячів до питань українського визвольного руху не знайшли достатнього вивчення, мають значну теоретичну, практичну цінність, що обумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті (постановка завдання). Метою дослідження є систематизація ідеологічних, методичних поглядів, практичних перспектив розвитку української національно-визвольної революції, наведених в працях послідовників С. Бандери С. Ленкавського та Я. Стецька. Для досягнення зазначеної мети визначено такі завдання: визначити основні ідеологічні, методичні, практичні аспекти розвитку української національно-визвольної революції, наведені в працях С. Ленкавського; виділити ключові ідеологічні, методичні, практичні засади розвитку за даним напрямком, подані в працях Я. Стецька.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання творчої спадщини послідовників С. Бандери досліджувались в роботах О.Багана, С. Брацюня, Г. Кравця, С. Мірзоева, Ю. Михальського, А. Прокіп, О. Сича, М. Гурика, М. Шумки, М. Шафовала, О. Ярошинського. Незважаючи на існування певного масиву досліджень даної проблематики, відсутня комплексна систематизація напрямків творчої спадщини С. Ленкавського, Я. Стецька в сфері ідеологічного, методичного забезпечення концепції української національної революції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Розглянемо теоретичні та ідеологічні розвідки, здійснені С. Ленкавським в напрямку розвитку концепції української національної революції.

Заслужують висвітлення та оцінки основні положення концептуального бачення української національної революції, визначені автором в статті «Українська національна революція» [3]. Дослідження матеріалів твору дозволяє констатувати комплексний підхід автора щодо окреслення мети та шляху української національної боротьби, розкриття категоріального апарату, типологізації, етапів революцій, визначення найближчого завдання революції, революційної підготовки мас, ключової ідеї проведення цього процесу, пов'язаного із створенням Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

Необхідно відзначити основні положення статті С. Ленкавського [2], написаної під впливом історичних подій війни в Кореї, коли СРСР та США у військовому конфлікті підтримували різні сторони і приймали участь у відкритому військовому протистоянні між собою. Ідеологи ОУН розглядали участь вказаних наддержав у цій війні як початок підготовки до Третньої світової війни. Аналіз теоретичного доробку С. Ленкавського [2] показує, що він будував військову політику закордонних частин ОУН під впливом розгортання холодної війни, з урахуванням перспектив військового конфлікту між країнами Заходу та СРСР, можливістю активізації національно-визвольного руху в Україні, посиленого військовим складом українців, мобілізованих із країн перебування.

В статті «Війна і наші маршрути» С. Ленкавський [1] продовжує тему участі українських націоналістичних сил у майбутній Третій світовій війні. Вивчення положень статті дозволило встановити, що автор розглядає дві актуальні проблеми, серед яких: відношення основних західних країн до питання національного визволення держави; найбільш оптимальна форма участі українців у прогнозованих військових діях. Стосовно майбутнього складу українських визвольних сил автор зазначає, що це повинні бути українці, що проживають як на території УРСР, так і в еміграції [1, с. 76].

Проведемо дослідження теоретичної спадщини творів Я. Стецька, написаних з середини 1940-х по середину 1980-х рр., присвячених розвитку концепції та методології організації української національної революції.

Теоретичні праці Я. Стецька пов'язані як із його загальною роботою над забезпеченням методологічної, організаційної основи визвольного руху, так і з створенням концептуальних засад руху, який він очолював з 1946 по 1986 рр. Зокрема, в статті Я. Стецька «Визвольна революція народів АБН» [5], піднімаються важливі питання концепції розвитку Антибільшовицького Блоку Народів (АБН), головою якого представники поневолених народів обирають Я. Стецька (1946 р.). В статті «Визвольна революція народів АБН» Я. Стецько визначає: систему ідей визвольної боротьби народів АБН, які, за твердженням автора, конкретизуються в єдиному положенні, що передбачає надання всієї влади народам [5, с. 144]; перелік та характеристику ключових засад революції народів АБН [5, с. 148]; характеристику принципів нового соціального устрою [5, с. 149-155].

Я. Стецько в своїх творах здійснює комплексне обґрунтування та опис концептуальних засад української революційно-визвольної боротьби за різними напрямками. Зокрема, стаття автора «На шляху боротьби» [9] присвячена характеристиці цільової програми боротьби ОУН та АБН, визначенню важливості діяльності УПА та революційної ОУН для захисту українського народу, акценту на необхідності активної участі українців-емігрантів в справі визволення України, доведенню національного значення УПА для всієї України. Вказані напрямки, розкриті та досліджені автором, мали важливе ідеологічне значення в часи написання цього твору (1948 р.) і не втрачають історичного та теоретичного значення на сучасному етапі вивчення цієї проблеми.

Питання співвідношення свободи народів та людини піднімається Я. Стецьком в статті «Україна в боротьбі за свободу народів і людини» [12]. В цій статті, як і в багатьох інших, автор, як і С. Бандера, звертається до ідеалістичних, гуманістичних основ розвитку людини, народів, протиставляючи їх тоталітаристським засадам знищення людської гідності, честі, свободи народів.

Окремої уваги заслуговують положення статті Я. Стецька «Наша визвольна концепція» [8], які окреслюють загальні засадничі основи української визвольної концепції. В цій статті автор зосереджує увагу на основних категоріях та цінностях української нації, в зазначеній, статті, як і в інших своїх творах автор звертається до теорії ірраціональності.

Стаття Я. Стецька «За єдиний фронт поневолених народів» (1950 р.) [7] присвячена характеристиці ідейно-політичних, геополітичних засад концептуального розвитку АБН, формулювання яких, судячи з матеріалів історичних, аналітичних даних, розпочав здійснювати С. Бандера. Я. Стецько, як його послідовник, продовжує розвивати основні положення концепції розвитку АБН.

В статті «В чому наша сила?» Я. Стецько (1952 р.) [6] звертається до питання потенціалу (так званої сили) української визвольної революції. Автор визначає основні елементи цього потенціалу, зокрема: ідею, концепцію революційної боротьби, провідні кадри, людей (народ) [6, с. 437]. В цьому поясненні є акцент на ідеалістичних елементах, які покладено автором до основи революційно-визвольної боротьби. Автор не припускає можливості здійснення революції як проекту певних осіб, рухів, а приймає єдиний можливий варіант для розвитку цього процесу тільки в цілях інтересів всього народу.

Твори Я. Стецька характеризуються як історичною, ідеологічною цінністю, так і суттєвими методологічними рисами концептуалізації основ революційно-визвольної боротьби. Методична складова дозволяє стверджувати, що Я. Стецько будував та реалізував інформаційне, відкрите протистояння з імперським СРСР – не хаотичне, а на певних об'єктивно визначених засадах. Зокрема, у статті «Україна як світова проблема» (1978 р.) [13, с. 143] автор удається до обґрунтування та визначення об'єктів, суб'єкта ворожої сили, сфер охоплення та засад боротьби.

Вивчення творів Я. Стецька дозволяє стверджувати, що він мав ґрунтовні та системні геополітичні погляди на зовнішні взаємовідносини в світовому просторі. Зокрема, Я. Стецько комплексно описує картину полярності світу, яка була характерна для початку 80-х рр., коли існували дві потужні так звані «наддержави» (США та СРСР), інші країни, які до Другої світової війни, мали вагомий зовнішньополітичний потенціал, не могли конкурувати з цими країнами, Китай тільки почав демонструвати перспективи підняття зовнішніх позицій. Заслуговує уваги припущення автора про те, що в майбутньому Китай стане новою наддержавою завдяки демографічному фактору [4, с. 968].

Положення статті Я. Стецька «Становище у світі та Україна» (1982 р.) [11] можна вважати своєрідним продовженням характеристики геополітичної картини світу, представленою автором в статті «Передумова перемоги» в 1980 р. [4]. Дослідник визначає актуальні види ведення війни, які використовує СРСР в 1980-х рр., це, зокрема: психологічна, диверсійна, політична, саботажна, периферійна, проксі-війни (посередницькі війни, в яких сторона (СРСР) хоча і не приймає прямої участі, але надає вагому організаційну, матеріальну, технічну допомогу) [11, с. 147]. Такий підхід до характеристики війн був інноваційним для 1980 р., проблема вказаних видів військового втручання, які в цілому на сьогоднішній день є складовими гібридної війни, почала підніматись в політичній, військовій сфері тільки в ХХІ ст.

Стаття Я. Стецька «Огляд становища в Україні і світі та наші найближчі завдання» (1983 р.) [10] містить певні важливі аспекти розвитку українського революційно-визвольного руху в часи загострення холодної війни (йшлося про період починаючи з 1983 р., коли була написана стаття), реакцію країн Заходу, релігійних інституцій на можливості атомної війни.

Висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Перспективи української революції у працях С. Ленкавського, Я. Стецька, які були ідеологічними та політичними наступниками С. Бандери, розглянуто через призму їх творчої спадщини. Творчість цих авторів віддзеркалює їх погляди на український революційно-визвольний рух за знищення російської (радянської) імперії. Обидва ідеологи дотримувались думки, що створення української незалежної, соборної держави можливе лише за умов, якщо основний революційно-визвольний потенціал буде представлений власними силами українців. Автори продовжують позиції С. Бандери щодо необхідності боротьби не просто з радянським режимом, а з російською імперською системою, яка в ХХ ст. представлена у формі СРСР під керівництвом КДБ. Проаналізовані твори дослідників дозволяють розглядати стан українського національно-визвольного руху, аналогічних рухів поневолених народів, геополітичну картину світу з об'єктивної комплексної точки зору. Можемо констатувати, що їх творчість має не тільки цінність з точки зору політичного та геополітичного аналізу, але й вирізняється ґрунтовною історичною оцінкою процесів. Слід відмітити, що перспективи подальших розвідок за даним напрямком можуть бути сконцентровані в площині висвітлення методичних позицій наступників С. Бандери щодо питання ведення визвольної боротьби та державотворення.

Бібліографічний список

1. Ленкавський С. Війна і наші маршрути. Український націоналізм. Твори. Т. 3. Івано-Франківськ, 2009. С. 72-79.
2. Ленкавський С. Перед початком третього етапу. Український націоналізм. Твори. Т. 3. Івано-Франківськ, 2009. С. 395-415.
3. Ленкавський С. Українська національна революція. Український націоналізм. Твори. Т. 3. Івано-Франківськ, 2009. С. 444-475.
4. Орловський Є. Передумова перемоги. ВШ. 1980. № 9. С. 968-987.
5. Стецько Я. Визвольна революція народів АБН. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 144-155.
6. Стецько Я. В чому наша сила? Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 437-440.
7. Стецько Я. За єдиний фронт поневолених народів. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 273-279.
8. Стецько Я. Наша визвольна концепція. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 206-267.
9. Стецько Я. На шляху боротьби. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 156-164.
10. Стецько Я. Огляд становища в Україні і світі та наші найближчі завдання. ВШ. 1983. № 7. С. 771-778.
11. Стецько Я. Становище у світі та Україна. ВШ. 1982. № 2, 3. С. 147-157, 274-282.
12. Стецько Я. Україна в боротьбі за свободу народів і людини. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 1. Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1987. С. 182-185.
13. Стецько Я. Україна як світова проблема. Українська Визвольна Концепція. Твори. Т. 2. Мюнхен: Видання Організації українських націоналістів, 1991. С. 140-153.

References:

1. Lenkavskiy, S. (2009). Viina i nashi marshruty. Ukrainskiy natsionalizm [War and our routes. Ukrainian nationalism]. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
2. Lenkavskiy, S. (2009). Pered pochatkom tretogo etapu. Ukrainskiy natsionalizm [Before the start of the third stage. Ukrainian nationalism]. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
3. Lenkavskiy, S. (2009). Ukrainska natsionalna revoliutsiia. Ukrainskiy natsionalizm [Ukrainian national revolution. Ukrainian nationalism]. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
4. Orlovskiy, Ye. (1980). Peredumova peremohy [Prerequisite for victory]. VSh, 9, 968-987. [in Ukrainian].
5. Stetsko, Ya. (1987). Vyzvolna revoliutsiia narodiv ABN. Ukrainska Vyzvolna Kontseptsiiia [Liberation revolution of the peoples of the ABN. Ukrainian Liberation Concept]. Miunkhen: Vydannia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. [in Germany].
6. Stetsko, Ya. (1987). V chomu nasha syl'a? Ukrainska Vyzvolna Kontseptsiiia [What is our strength? Ukrainian Liberation Concept]. Miunkhen: Vydannia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. [in Germany].
7. Stetsko, Ya. (1987). Za yedyniy front ponevolenykh narodiv. Ukrainska Vyzvolna Kontseptsiiia. [For a united front of enslaved peoples. Ukrainian Liberation Concept]. Miunkhen: Vydannia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. [in Germany].
8. Stetsko, Ya. (1987). Nasha vyzvolna kontseptsiiia. Ukrainska Vyzvolna Kontseptsiiia [Our liberation concept. Ukrainian Liberation Concept]. Miunkhen: Vydannia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. [in Germany].
9. Stetsko, Ya. (1987). Na shliakhu borotby. Ukrainska Vyzvolna Kontseptsiiia [On the way to struggle. Ukrainian Liberation Concept]. Miunkhen: Vydannia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. [in Germany].
10. Stetsko, Ya. (1983). Ohliad stanovyshcha v Ukraini i sviti ta nashi naiblyzhchi zavdannia [Overview of the situation in Ukraine and the world and our immediate tasks]. VSh, 7, 771-778. [in Ukrainian].
11. Stetsko, Ya. (1982). Stanovyshche u sviti ta Ukraina [The situation in the world and Ukraine]. VSh, 2, 3, 147-157, 274-282. [in Ukrainian].
12. Stetsko, Ya. (1987). Ukraina v borotbi za svobodu narodiv i liudyny. Ukrainska Vyzvolna Kontseptsiiia [Ukraine in the struggle for freedom of peoples and man. Ukrainian Liberation Concept]. Miunkhen: Vydannia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. [in Germany].
13. Stetsko, Ya. (1991). Ukraina yak svitova problema. Ukrainska Vyzvolna Kontseptsiiia [Ukraine as a world problem. Ukrainian Liberation Concept]. Miunkhen: Vydannia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. [in Germany].

Bondar Ya. A. Prospects of the Ukrainian revolution in the works of S. Bandera's successors

The article considers the prospects of the Ukrainian revolution, presented in the works of S. Lenkavsky, J. Stetsko, who were the ideological and political successors of S. Bandera. The research was conducted through the prism of the analysis of their creative heritage, aimed at studying revolutionary and liberation issues. It is established that the work of these authors reflects their views on the Ukrainian revolutionary

liberation movement for the destruction of the Russian (Soviet) empire. The theoretical works of S. Lenkavsky are considered, it is established that in the question of state formation the author adheres to the position of preventing the creation of other forms than an independent, sovereign state, arguing that all other forms of statehood can become a threat to the people and the country. pursue their own goals and interests in the international arena. It is noted that the theoretical works of J. Stetsko are connected both with his general work on providing the methodological, organizational basis of the liberation movement, and with the creation of conceptual foundations of the movement, which he headed from 1946 to 1986. It has been proved that both ideologues held the opinion that the creation of an independent, conciliar Ukrainian state was possible only if the main revolutionary and liberation potential was represented by the Ukrainians themselves. It is determined that the authors continue the position of S. Bandera on the need to fight not just with the Soviet regime, but with the Russian imperial system, which in the twentieth century. presented in the form of the USSR under the leadership of the KGB. It is noted that the analyzed works of the authors allow us to consider the state of the Ukrainian national liberation movement, similar movements of enslaved peoples, the geopolitical picture of the world from an objectively complex point of view. It is stated that their work is not only valuable in terms of political and geopolitical analysis, but also has a thorough historical assessment of the studied processes.

Key words: *prospects, the Ukrainian revolution, the successors of S. Bandera, the revolutionary liberation potential, the Ukrainian national liberation movement, the Soviet regime.*

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.8

УДК 323.15(437):342.724

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7137-290X>

Мелеганіч Г. І., ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ*

Дана стаття окреслює основні тенденції формування сучасної етнонаціональної політики в Чеській Республіці, яка формувалася під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Актуальність теми важлива для дослідження в Україні через постійне збільшення чисельності українців на території Чеської Республіки, які спочатку є мігрантами в країні, а потім в другому поколінні можуть ставати й представниками національної меншини. Опираючись на дані офіційного перепису населення та сучасного стану забезпеченості прав національних меншин, зроблено висновки про сприятливі фактори для розвитку етнічної та культурної самобутності представників різних народів та про основні напрямки діяльності організацій, що їх представляють і т. д. Суттєвої уваги приділено нормативно-правовому забезпеченню захисту прав національних меншин та особливостям правового статусу цих меншин у Чеській Республіці. Зроблена спроба здійснити критичний аналіз наукової та публіцистичної літератури стосовно етнонаціональної політики в Чехії. В статті також детально розглянуто діяльність Урядової Ради у справах національних меншин, як координуючого та ініціюючого інституційного органу між державою та національними спільнотами в країні. Розглянуто її кількісний та якісний склад, а також основні повноваження. З'ясовано за яких обставин і коли кожна з спільнот отримала статус національної меншин в Чехії. На сьогоднішній день такий статус мають чотирнадцять меншин: болгарська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська, російська, грецька, словацька, українська, сербська, білоруська та в'єтнамська. Зроблено також порівняльний аналіз державних витрат на підтримку діяльності громадських організацій національних меншин у розрізі років. Охарактеризована діяльність та значення Ради у справах ромської меншини. В статті зазначені умови створення Комітетів національних меншин при муніципалітетах. Таким чином, з'ясовано сутність державної етнонаціональної політики Чеської держави, яка створює умови для проживання значної кількості національних меншин та титульної нації, що в свою чергу, призводить до збільшення числа одних та зменшення кількості інших.

Ключові слова: Чеська Республіка, національні меншини, етнічні меншини, державна політика, права меншин, організації національних меншин, перепис населення, самоідентифікація, Урядова Рада у справах національних меншин, Рада у справах ромської меншини.

Постановка проблеми. У 2014 р. Україна чітко задекларувала свою інтеграцію до Європейського Союзу. Для того щоб ця інтеграція відбулася успішно та швидше необхідно вивчення досвіду трансформаційних та інтеграційних процесів у багатьох сферах у сусідніх посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи, що в 2004 році стали членами ЄС. Однією з таких сфер, якій, на жаль, приділяється недостатньо уваги для розбудови ліберальної плюралістичної демократії в Україні є питання захисту національних меншин. Хоча країни Європейського Союзу й прагнуть до уніфікації свого законодавства, проте є теми, де політика країн може суттєво різнитися. Національна/етнічна чи етнонаціональна політика є саме такою, бо в кожній країні є свої історичні передумови, а в сучасності – залежить від поточного чисельного етнічного складу тої чи іншої країни та політики держави загалом. Європейські концепти меншин не є універсальними, оскільки уряди держав-членів ЄС мають право визначати факт наявності чи відсутності (в правовому сенсі) національних меншин, встановлюючи їх власні суттєві характеристики [3, с.132].

Для України цікавим є приклад політики щодо національних меншин у Чеській Республіці. Насамперед, через частково спільну історію та через постійне збільшення чисельності українців на території Чеської Республіки, які спочатку є мігрантами, а потім можуть ставати й представниками меншини.

Головним завданням статті є з'ясування умов формування сучасної етнонаціональної політики в Чеській Республіці, зокрема значної уваги приділено нормативно-правовому забезпеченню захисту прав національних меншин та повноваженням інституцій у справах національних меншин у країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Вагомий внесок у вивчення питань взаємодії державних та недержавних факторів у сфері захисту меншин у контексті європейських та світових стандартів у зробили такі авторитетні вітчизняні дослідники, як В. Євтух, І. Кресіна, І. Курас, О. Майборода, Ю. Римаренко [3]., О. Рафальський, І. Пиляєв [2]., М. Шульга та ін. Проте найважливішими у підготовці даного дослідження було опрацювання праць чеських дослідників. Зокрема, Т. Шишкова у збірнику «Меншини та мігранти в Чехії» піднімає питання про цінності та традиції етнічних груп мігрантів та національних меншин в Чехії [12]. А. Кліпа займається вивченням розвитку правового захисту національних меншин у Чехії, зокрема щодо питання в'єтнамської меншини [7]. Важливим стало монографічне дослідження «Меншини навколо нас» Петра Беднаріка, Давида Коварика, Зденко Марсалека, Гелени Носкової [4]. Зокрема було використано й індивідуальне дослідження Петра Беднаріка, котрий описує становище національних меншин в Чехії на початку ХХІ століття на основі дослідження громадської думки в 2018 р. стосовно національних меншин та іноземців, що проживають у Чехії [5]. Сучасний стан національних меншин у Чехії досліджує також Мір'ям Моравцова [8].

Звісно, що опрацювання даної теми не могло б бути здійснене й без аналізу нормативно-правового забезпечення питання, зокрема, розглянуто Хартію основних прав і свобод [8]. Закон Чеської Республіки «Про права людей, що належать до національних меншин» [15] і т.д. Іншим важливим документом став «П'ятий періодичний звіт про виконання Рамкового звіту Конвенції про захист національних меншин» [6], що охоплює 2014–2018 рр. та описує заходи, вжиті для підвищення обізнаності про результати четвертого циклу моніторингу, та заходи, вжиті для реалізації основних рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи, а також визначає подальші заходи, вжиті для вдосконалення впровадження окремих статей Конвенції.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Чехія у своїй політиці щодо меншин віддає незаперечну перевагу розбудові громадянської політичної нації, на що істотний вплив справили такі видатні постаті ХХ сторіччя, як перший президент Чехії Вацлав Гавел і основоположник сучасної теорії нації Ернест Геллнер. Кожен громадянин Чехії має право вільно вибирати власну національність і це йому гарантується Хартією основних прав і свобод як частина конституційного ладу Чеської Республіки. Сьогодні Чехія є єдиною з посткомуністичних країн, яка увійшла за авторитетним світовим рейтингом розвитку демократії до групи країн з «повною демократією», посівши в ньому 17-те місце й випередивши навіть США (21-ше). Разом із тим, у Чехії в контексті політики громадянського націоналізму, розбудови європейської ідентичності та багатокультурності спостерігається процес «м'якої асиміляції» – повільного зменшення кількості таких традиційних меншин походженням із країн ЄС, як словаки, німці та поляки (відповідно, з 1,9% до 1,4%, з 0,4% до 0,3% і з 0,5% до 0,4%, перепис 2011 р. порівняно з переписом 2001р.) [2]. Водночас число меншин, які поза ЄС зросло – українці, в'єтнамці, росіяни (відповідно, з 0,2% до 0,51%, з 0,2% до 0,28% і з 0,1% до 0,17%, перепис 2001 р. порівняно з переписом 2011 р.) [16]. За результатами перепису 2011 р. дуже несподіваний результат показали 25,3% населення Чехії, або 2,6 млн осіб, які не визначили свою етнічну належність (відповідь на це питання не була обов'язковою). Тобто, в країні за короткий час етнонаціональна картина дещо змінюється і це потребує вивчення. Дана стаття присвячується з'ясуванню сутності державної етнонаціональної політики Чеської держави, яка створює сприятливу ситуацію в країні для проживання всіх національних меншин та титульної нації, але внаслідок якої число одних збільшується, а інших зменшується.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Рівність людей незалежно від національної, етнічної, мовної чи релігійної належності стала імперативом та цінністю, її визнають та поділяють більшість сучасних суспільств і, так чи інакше, практично всі сучасні правові системи. Заборона порушення рівності проголошується низкою міжнародних актів, а також національними конституціями та законами. Але рівність можна розуміти по-різному: як рівність прав, рівність можливостей, рівність соціальних умов тощо [3]. А тому сьогодні окреслена дихотомія і співвідношення «титульна нація – національна меншина» зазвичай обмеженим чином інкорпорується у явищах транскордонних суперечок між радикальними позиціями чеського, німецького і австрійського націоналістичних рухів, у збільшенні полеміки між

прихильниками проєвропейських (інколи ідеалістичних) і євроскептичних (інколи песимістичних) позицій, а також у превалюванні настроїв більшості населення Чехії, спрямованих проти будь-якої можливості емансипації ромського населення країни.

Чеська Республіка почала вирішувати питання національних меншин відразу після проголошення своєї незалежності (1 січня 1993 р.). В якості основи для політики щодо національних меншин, сформульованої в 1993 р. стала Хартія основних прав і свобод як частини конституційного порядку Чеської Республіки [14]. Документ був написаний у той час, коли імміграційний приплив іноземців до тодішньої Чехії (ЧСФР) ще був у зародковому стані. В даному документі йдеться про «національні та етнічні меншини» (таким чином розмежовуючи правовий статус національних та етнічних меншин), закріплюється право особи самостійно вирішувати свою національність (принцип діє в Чехословаччині з 1948 р.), забороняється денаціоналізація, національна дискримінація. За умов, встановлених законом, він гарантував всебічний розвиток меншин і їх культури, гарантоване право на об'єднання, навчання, право на отримання та поширення інформації мовами меншин, брати участь у справах меншин. Були встановлені умови використання мов меншин у громадських та офіційних відносинах, сформульовано зобов'язання підтримувати меншини в сферах економічного, соціального, політичного та культурного життя. Спеціального закону про національні меншини та їхнє становище в Чехії, однак, на той час ще не існувало.

Закон про права національних меншин у Чеській Республіці був прийнятий 2 серпня 2001 р. [15]. На його законодавчу базу вплинула Хартія основних прав і свобод, Рамкова конвенція про захист національних меншин, а також Рекомендації Ради Європа № 1201 1993 р. (щодо визначення національної меншини). Закон про меншини став реакцією на зміну інтенсивності імміграції та зміну етнічного складу іммігрантів. Він розпочав розрізняти представників національних меншин та іноземців.

Наявність статусу національної меншини має вирішальне значення для членів національних меншин – як з точки зору законодавства, так і з точки зору культури та суспільства. Варто згадати, що ще в 1968 р. було прийнято Конституційний закон про статус національностей в Чехословацькій Соціалістичній Республіці, котрий визнавав угорську, українську, польську та німецьку меншини. На основі Закону було створено Раду у справах національностей, яка об'єднувала представників вищезазначених меншин. У певних варіаціях Рада у справах національностей функціонувала як в умовах постреволюційної федерації, так і в незалежній Чеській Республіці. Окрім меншин, визнаних комунізмом, з часу розпаду республіки вона також об'єднала ромів, грецьку та словацьку меншини. Порядок денний був юридично закріплений, назва змінена, а кількість меншин, що беруть участь (русинськими, російськими, хорватськими та болгарськими меншинами) була додатково розширена Законом № 273/2001 [7].

На сьогоднішній день статус національної меншини мають чотирнадцять меншин: болгарська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська, російська, грецька, словацька, українська, сербська (з 2004 р.), білоруська та в'єтнамська (останні дві з 2013р.). Найпізніше до цього списку були додані в'єтнамці та громадяни білоруської національності завдяки діяльності своїх громадських об'єднань та перепису населення у 2011 р., який показав зростання їх кількості. Статистична інформація щодо меншин є важливою для формування політики етнонаціональної політики. Знання етнічного складу населення є важливим також для формування соціальної політики (національної, культурної, мовної, інтеграційної) і є передумовою для визнання національних меншин, які проживають у Чеській Республіці, та визначення їх правового статусу в результаті [9]. У статті Маріана Слободи, було зазначено деякі аспекти, пов'язані з дискусією щодо «визнання» в'єтнамської національної меншини або, точніше, прийняття представника В'єтнаму до членів Ради уряду з питань національних меншин. Схожа ситуація була і з представниками білоруської меншини. Обидві ці меншини отримали членство в липні 2013 р. після кількох років суперечок, особливо між представниками Управління уряду та Міністерства внутрішніх справ [7].

Що ж до правового визначення, то Чеській Республіці під національною меншиною розуміється «спільнота громадян Чеської Республіки, що проживає в теперішній Чеській Республіці, які відрізняються від інших громадян, як правило, загальним етнічним походженням, мовою, культурою та традиціями, складають значний відсоток населення і одночасно виявляють волю вважатися національною меншиною зусиллями щодо збереження та розвитку їхнього самобутнього характеру, мови та культури, а водночас для вираження та захисту інтересів своєї громади, яка склалася історично [15]. Але багато авторів вказує на проблемний характер визначення поняття національна меншина, як воно розуміється в чеському законодавстві. Насамперед це визначено тим, що в законодавстві

не перераховані національні меншини Чехії (варто вказати, що в Конституції 1960 року комуністична Чехословаччина офіційно визнавала угорську, українську та польську меншини). Важливим аспектом є те, що згідно із законом до громадян національних меншин належать лише громадяни Чехії. Отже, не всі представники тої чи іншої національності є національною меншиною, а лише ті, хто має чеське громадянство. Цікавою є думка Маріана Слободи про те, що навіть на думку міжнародних інституцій, таких як ОБСЄ чи Рада Європи, існування національної меншини на території держави не є питанням будь-якого формального процесу визнання, а є фактом, який відбудеться чи не відбудеться. Існує певна непослідовність у точному визначенні цього факту, тому на думку дослідника потрібно розглядати це як ситуацію, коли в країні існує покоління, яке живе й соціалізувалося в цій країні – де його члени отримують освіту, будують особисті стосунки та мають найближчу родину. Зазвичай, немає в світі іншої країни, яка б була ближчою до них, ніж ця. Отже, таких людей слід вважати національною меншиною, незалежно від місця народження або громадянства [13].

Багато гарантованих прав меншин вже сьогодні звучать цілком очевидно і часто є частиною більш широко визначених положень. Права осіб, що належать до національних меншин, впливають із закону. Це право на: об'єднання; участь у вирішенні питань, що їх стосуються; використання імені та прізвища на рідній мові; багатомовні імена та позначення; використання своєї мови в офіційному спілкуванні, перед судами та у виборчих справах; освіта своєю мовою; розвиток культури і розповсюдження та отримання інформації рідною мовою [13].

На реалізацію цих прав держава допомагає через програми субсидій для «історичних» меншин, які «традиційно та довгостроково живуть у Чехії». Однак, обсяг фінансування програм субсидій може бути різний для різних потреб тих чи інших національних меншин.

Таблиця 1

Огляд обсягу коштів, що надаються окремим національним меншинам у 2014-2018 роках для підтримки культурної діяльності представників національних меншин [6, с. 24; 17, с. 58].

<i>Національна меншина</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>	<i>2019</i>
білоруська	19 100 000					
болгарська	231 000	390 000	491 000	330 000	540 000	545 000
хорватська	350 000	270 000	310 000	350 000	350 000	358 000
угорська	931 000	810 000	790 000	750 000	820 000	845 000
німецька	445 000	369 055	409 509	398 000	440 000	450 000
польська	1 584 000	1 741 000	1 878 000	2 046 835	2 148 000	2 756 000
ромська	900 000	960 000	1 179 000	1 040 000	1 230 000	1 250 000
русинська	57 054	30 000	27 377	70 721	25 000	
російська	215 000	250 000	230 000	230 000	280 000	275 000
грецька	800 000	632 563	1 120 000	1 038 732	1 215 000	1 105 000
словацька	1 058 000	896 000	1 258 000	2 000 000	2 400 000	1 506 000
сербська		100 000	70 000	62 000	50 000	70 000
українська	280 000	270 000	330 000	330 000	350 000	360 000
в'єтнамська	190 000	190 000	355 000	150 000	150 000	245 000
інші меншини + міжетнічні акції	697 637	505 000	728 000	168 127	155 000	232 000
інші організації (поза асоціаціями)	68 868	131 780	240 000	424 613	365 000	245 900
загалом	7 907 559 CZK	7 545 398 CZK	9 415 886 CZK	9 389 028 CZK	10 518 000 CZK	10 242 900 CZK

Широкий захист меншин як за кількістю явно гарантованих прав, так і за кількістю «визнаних» меншин керувався внутрішніми процесами (демократизація, свобода слова, зібрань тощо) та зовнішніми вимогами, пов'язаними з процесом вступу до ЄС. На сьогодні права меншин

гарантуються міжнародними, двосторонніми та національними законодавчими нормами (включаючи конституційні закони). Однак інтерес асоціацій меншин зосереджується головним чином на тих правах, виконання яких держава вирішила «заохочувати» за допомогою різних форм субсидій, а також на тих, реалізація яких неможлива без допомоги держави. До першої групи належать переважно програми субсидій державного управління та місцевого самоврядування, орієнтовані на підтримку позакласного навчання мов меншин, видавництво друкованої продукції мовами меншин та різні форми підтримки «культури» меншин (фольклорні фестивалі, виставки тощо). Виправданням цих субсидій є переконання, що члени меншин апіорі зазнають неблагополуччя у культивуванні їхньої культури (переважно мови) в середовищі домінуючої чеської культури. Отже, державна допомога компенсує їх недоліки. Однак отримання цих субсидій у деяких випадках може бути основним економічним джерелом об'єднань меншин. Тому в конкурентній боротьбі за субсидії зрідка спостерігається значно жорстка конкуренція, яка дещо затемнює їх початковий зміст. Із цієї причини предметом конкуренції між окремими асоціаціями даної меншини є також членство в Раді, завдяки якому на рішення про субсидії можна впливати певною мірою. Друга група включає можливість створення шкіл із мовою викладання меншин. Іншим важливим правом у цій групі є право визначати назви муніципалітетів, громадських будівель та приміщень мовою меншин та можливість створювати комітети національних меншин при місцевих радах як органи з певними повноваженнями втручатися у прийняття рішень із питань, що стосуються національних меншин. Отже, законодавство гарантує громадянам Чеської Республіки, які заявили, що вони не є громадянами Чехії конкретні «національні права» та підтримку. Останнє чітко можна простежити згідно таблиці вище. З таблиці також видно, що фінансування здійснюється в достатній кількості і щороку збільшується, але на жаль розподіл коштів не пропорційний чисельному складу меншини.

Згідно із Законом про національні меншини уряд Чеської Республіки заснував Раду національних меншин як її дорадчий та ініціативний орган з питань, що стосуються національних меншин. Через рік він видав розпорядження про надання субсидій щодо діяльності національних меншин (з 15 квітня 2002 р.). На сьогодні дійсний статус Ради було затверджено 25 січня 2012 р. (Постанова уряду № 60 від 25 січня 2012 р.) [8]. Головою Урядової Ради у справах національних меншин є Прем'єр-міністр Чехії, а заступниками є Віце-президент із питань національних меншин та віце-президент Ради, уповноважений уряду з прав людини. Принаймні половину із загальної кількості складу членів Ради становлять представники національних меншин, які були висунуті організаціями національних меншин (загалом 18 від 14 меншин, по два від поляків, німців, ромів та словаків).

До компетенції Урядової ради з питань національних меншин входить:

- контроль виконання державою міжнародних зобов'язань Чеської Республіки з точки зору прав осіб, що належать до національних меншин, зокрема зобов'язань, що випливають із Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та інших міжнародних договорів про права людини та основні свободи;
- підтримка та коригування законопроектів та інших підзаконних актів, що стосуються прав меншин;
- підготовка рекомендації уряду/міністерствам чи іншим адміністративним органам щодо задоволення потреб осіб, що належать до національних меншин, особливо у галузі освіти, культури та засобів масової інформації; використання рідної мови, соціального та культурного життя;
- підготовка до урядових зведених звітів про становище національних меншин на території Чеської Республіки, обговорення їх перед поданням уряду щорічно за період попереднього календарного року;
- співпраця з органами територіальних одиниць самоврядування у практичному забезпеченні національної політики держави;
- пропозиції розподілу коштів, витрачених із державного бюджету на підтримку діяльності представників національних меншин [10].

Щороку Рада доповідає в уряді про становище національних меншин у Чеській Республіці. Ця доповідь містить інформацію від усіх міністерств, місцевих та регіональних органів влади, що працюють із представниками національних меншин та від самих меншин. Із 2002 р. цій доповіді надається особлива увага у зв'язку з ратифікацією Європейської хартії регіональних або міноритарних мов у Чеській Республіці з акцентом на реалізацію етнонаціональної політики на місцевому та регіональному рівні [1, с.154]. Так, така доповідь за 2019 р. дає вичерпну інформацію про життя національних меншин у Чехії (14, які представлені в Урядовій раді) у 2019 р. (досягнення, поточні виклики, проблеми) [17].

Іншим постійно діючим дорадчим та ініціативним органом уряду у сфері інтеграції ромів є Урядова рада у справах ромської меншини. Вона була створена постановою уряду № 581 від 17 вересня 1997 р., а тоді – Міжвідомчою комісією з питань ромської громади. У 2001 р. ця комісія була перетворена на Урядову раду з питань спільноти ромів. Основна поправка до Статуту була згодом схвалена постановою уряду № 254 від 29 березня 2010 р., яка також змінила назву цього дорадчого органу на Раду уряду Чеської Республіки у справах ромської меншини. Відповідно до її статуту, Президент Ради є профільний член уряду, до компетенції якого входять права людини. Засідання ради проводяться за потреби, але не рідше чотирьох разів на рік. Інформація про діяльність Ради доступна для громадськості на веб-сайті Управління уряду Чеської Республіки. Організаційну, професійну та адміністративну роботу і публікацію інформації про роботу Ради забезпечують Департамент апарату Урядової ради у справах меншин ромів та Секретаріат Урядової ради у справах національних меншин, який є організаційною частиною апарату Уряду Чеської Республіки. Головне завдання цього органу є інтеграція ромів. Свою діяльність Рада здійснює через: підготовку та затвердження висновків щодо урядових рішень та пропозицій інших органів, що втручаються у сферу інтеграції ромів, затвердження довгострокових та середньострокових стратегій інтеграції ромів; забезпечення переговорів із міжнародними урядовими та неурядовими організаціями та установами, Європейським Союзом та органами держав-членів ЄС та інших держав у галузі інтеграції ромів; знайомство громадськості з проблемою інтеграції ромів і т.д. [11].

На місцевому рівні національні меншини теж мають певні прерогативи. Можуть створюватися Комітети у справах національних меншин, якщо в якійсь громаді більше 10%-ва частка громадян муніципалітету не чехи за національністю. Комітет створюється за запитом організації національної меншини, яка діє в муніципалітеті принаймні 5 років. Обов'язкове створення Комітету зумовлене в тих випадках коли по-перше протягом останніх двох поспіль переписів понад 10% громадян муніципалітету заявили, що вони є не чехами за національністю (це може бути більше ніж одна національна меншина), по-друге, асоціація, що представляє інтереси національної меншини, письмово має попросити про її створення. У областях та столиці Празі це число обмежено 5% жителів для створення такого комітету. Протягом останніх років такий Комітет був створений приблизно в 50 муніципалітетах, 10 з яких виходили за рамки закону. У той же час приблизно в 5 муніципалітетах були створені (також з необхідності, що випливає із закону) комісії для національних меншин. У 30 муніципалітетах, де Комітет повинен бути створений відповідно до норм закону, його призначення не відбулося. Основною причиною не формування Комітетів є відсутність інтересу серед представників меншини та відсутність організацій національних меншин або зміна етнічного складу населення на момент перепису населення, обумовлене тимчасовим працевлаштуванням (йдеться про іноземців) [6, с.17]. Національні меншини, які «традиційно та довгостроково» проживають у Чеській Республіці, мають право вимагати щоб назви муніципалітетів, в яких вони проживають, а також назв вулиць, громадських приміщень, будівель були в додаток до чеської перекладені мовою меншини [8].

Окрім всеохоплюючого підходу до застосування Рамкової конвенції про захист національних меншин, Чеська Республіка також прагне до доброго співіснування з іноземцями, які проживають у Чеській Республіці, та їх успішної інтеграції до чеського суспільства. Для цього розробляються та впроваджуються довгострокові концепції інтеграції іноземців. Інтеграційні заходи повинні полегшити доступ до громадянства Чеської Республіки для іноземців, які постійно проживають на території Чеської Республіки, а таким чином, також можливість вважатися членом національної меншини. Новий Закон № 186/2013 Зб., Про громадянство Чеської Республіки та про внесення змін до деяких актів, яке набрало чинності 1 січня 2014 р., дозволяє іноземцям набувати громадянство Чеської Республіки, не втрачаючи первісного громадянства (тобто воно дозволяє подвійне та багаторазове громадянство). Чеська Республіка також продовжує інтенсивно працювати над питаннями збору інформації про ситуацію національних меншин поза переписом. Для цього у 2018 році Міністерство праці та соціальних справ замовили у Науково-дослідного інституту праці та соціальних питань підготувати аналіз необхідних підходів до збору етнічно чутливих даних у Чеській Республіці [6].

Висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Підводячи підсумок, варто наголосити, що в умовах трансформаційного періоду Чеська Республіка пройшла значну еволюцію в етнополітичній площині. У Чехії Конституція містить положення про те, що основні права та свободи людини гарантуються державою незалежно від різних факторів, у тому числі незалежно від приналежності до етнічної чи національної меншини. А така приналежність

не повинна спричиняти нікому жодних перешкод. Державою створені умови для забезпечення всіх прав та можливостей для осіб, які не відносять себе до титульної нації. Крім того, з кожним роком держава збільшує фінансування різноманітних заходів організацій національних меншин та всіляко підтримуються їх самобутність та культура. Насамперед мова йде про 14 національних меншин, які входять до складу Урядової ради з питань національних меншин. Цікаво, що періодично бувають згадки й про інші національні меншини, такі як вірмени, євреї, курди, єменці. Проте їх кількість є занадто малою, і вони не входять до складу Урядової ради у справах національних меншин Чеської Республіки (лише євреї та єменці мають гостьовий статус), відповідно їх організації майже не отримують допомогу з боку офіційної влади.

Опираючись на сучасний стан забезпеченості прав національних меншин зроблено висновки про сприятливі фактори для розвитку етнічної та культурної самобутності представників різних народів, про проведення основних видів діяльності організацій, що їх представляють.

Меншини також мають право розвивати власну мову, зміцнювати взаємні знання культури, історії, мови та віри. Національним меншинам у сучасній Чехії надається належна увага не лише через оголошення цього на міжнародному рівні, але вони також представляють важливий для суспільства компонент, який сприяв історичному, культурному та економічному розвитку країни. Однак доводиться констатувати, що етнічні та національні зміни відбуваються постійно, з одного боку, спостерігається значне зменшення кількості представників деяких традиційних (автохтонних) меншин, таких як німці чи поляки, а з іншого боку, тут виникають або зростають інші меншини, які в чеському середовищі прижилися лише нещодавно, наприклад, білоруси або в'єтнамські. Подальші дослідження могли б стосуватися аналізу виникнення та збільшення кількості не «традиційних» для Чехії меншин або ж питання збільшення числа тих, хто не визначає свою національну приналежність.

Примітка:

* Стаття написана за підтримкою стипендії Вишеградського фонду (Visegrad Fund).

Бібліографічний список:

1. Мелеганіч Г. І. Тенденції етнополітичного розвитку Чеської Республіки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. Вип.11 Маріуполь, «Новий світ», 2014. С.151-160.
2. Піляєв І. Особливості взаємодії демократичної держави і громадянського суспільства у сфері захисту національних меншин: досвід країн Вишеградської групи та Балтії. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/piliaev_osoblyvosti.pdf (дата звернення: 24.11.2020).
3. Римаренко С. Міжнародні стандарти статусу національних меншин URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rymarenko_mizhnarodni.pdf – С.129-142 (дата звернення: 24.11.2020).
4. Bednařík P., Kovařík D., Maršálek Z., Nosková H. Menšiny kolem nás Jazyková redakce: Michaela Tučková Vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Vydání první Praha 2020. 141 s.
5. Bednařík, Petr: Obraz národnostních menšin v českých médiích na začátku 21. století, In: Stredoeurópske súvislosti národnostného vývoja na začiatku 21. storočia, Jana Šutajová – Štefan Šutaj – Barbara Kacerová (eds.). Prešov, UNIVERSUM 2019. s. 177 – 189.
6. Fifth Report submitted by the Czech Republic Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 10 July 2019 URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-czech-republic-cz/168096628d> (дата звернення: 24.11.2020).
7. Klípa O. Debata o „uznání“ Vietnamských – výzvy české národnostně menšinové politice URL: <https://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/debata-o-uznani-vietnamcu-vyzvy-ceske-narodnostne-mensinove-politice> (дата звернення: 20.11.2020).
8. Moravcová M. Postavení národnostních menšin URL: https://socialniportal.kraj-jihocesky.cz/files/7_postaveni_narodnostnich_mensin.pdf (дата звернення: 20.11.2020).
9. Národnostní struktura obyvatel URL: <https://www.czso.cz/documents/10180/20551765/170223-14.pdf> (дата звернення: 20.11.2020).
10. Rada vlády pro národnostní menšiny URL: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/rnm/historie-a-soucasnost-rady-15074/> (дата звернення: 22.11.2020).
11. Rada vlády pro záležitosti romské menšiny URL: <https://www.vlada.cz/cz/pracovni-a-poradni-organy-vlady/zalezitosti-romske-komunity/uvod-5779/> (дата звернення: 22.11.2020).
12. Šišková T Menšiny a migranti v České republice: my a oni v multikulturní společnosti 21. století. Praha: Portál, 2001. 188 s.
13. Sloboda M. Vietnamci v ČR jako národnostní menšina – poznámka k otázce „uznávání“ menšin URL: <https://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/vietnamci-v-cr-jako-narodnostni-mensina-poznamka-k-otazce-uznavani-mensin> (дата звернення: 10.11.2020).
14. Usnesení předsednictva České národní rady o vyhlášení listiny základních práv a svobod jako součástí ústavního pořádku České republiky URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-2> (дата звернення: 20.11.2020).

15. Zákon o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů: URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-273> (дата звернення: 25.11.2020).
16. Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2012.- Úřad vlády ČR Sekretariát Rady vlády pro národnostní menšiny URL: http://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty-rady/zprava_2012_tiskarna.pdf (дата звернення: 24.11.2020).
17. Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2019. URL: <https://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty-rady/Zprava-o-situaci-narodnostnich-mensin-v-Ceske-republice-za-rok-2019.pdf> (дата звернення: 22.11.2020).

References:

1. Melehanych H. I. Tendentsii etnopolitychnoho rozvytku Cheskoj Respubliky. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: istoriia, politolohiia. Vyp.11 Mariupol, «Novyi svit», 2014. S.151-160.
2. Piliaiev I. Osoblyvosti vzaïemodii demokratychnoi derzhavy i hromadianskoho suspilstva u sferi zakhystu natsionalnykh menshyn: dosvid krain Vyshehradskoi hrupy ta Baltii. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/piliaiev_osoblyvosti.pdf (data zvernennia: 24.11.2020).
3. Rymarenko C. Mizhnarodni standarty statusu natsionalnykh menshyn URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rymarenko_mizhnarodni.pdf – S.129-142 (data zvernennia: 24.11.2020).
- Bednařík P., Kovařík D., Mařálek Z., Nosková H. Menšiny kolem nás Jazyková redakce: Michaela Tučková Vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Vydání první Praha 2020. 141 s.
5. Bednařík, Petr: Obraz národnostních menšin v českých médiích na začátku 21. století, In: Stredoeurópske súvislosti národnostného vývoja na začiatku 21. storočia, Jana Šutajová – Štefan Šutaj – Barbara Kacerová (eds.). Prešov, UNIVERSUM 2019. s. 177 – 189.
6. Fifth Report submitted by the Czech Republic Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 10 July 2019 URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-czech-republic-cz/168096628d> (дата звернення: 24.11.2020).
7. Klípa O. Debata o „uznání“ Vietnamských – výzvy české národnostně menšinové politice URL: <https://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/debata-o-uznani-vietnamcu-vyzvy-ceske-narodnostne-mensinove-politice>(дата звернення: 20.11.2020).
8. Moravcová M. Postavení národnostních menšin URL: https://socialniportal.kraj-jihocesky.cz/files/7_postaveni_narodnostnich_mensin.pdf (дата звернення: 20.11.2020).
9. Národnostní struktura obyvatel URL: <https://www.czso.cz/documents/10180/20551765/170223-14.pdf> (дата звернення: 20.11.2020).
10. Rada vlády pro národnostní menšiny URL: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/rnm/historie-a-soucasnost-rady-15074/> (дата звернення: 22.11.2020).
11. Rada vlády pro záležitosti romské menšiny URL: <https://www.vlada.cz/cz/pracovni-a-poradni-organy-vlady/zalezitosti-romske-komunity/uvod-5779/> (дата звернення: 22.11.2020).
12. Šišková T Menšiny a migranti v České republice: my a oni v multikulturní společnosti 21. století. Praha: Portál, 2001. 188 s.
13. Sloboda M. Vietnamci v ČR jako národnostní menšina – poznámka k otázce „uznávání“ menšin URL: <https://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/vietnamci-v-cr-jako-narodnostni-mensina-poznamka-k-otazce-uznavani-mensin> (дата звернення: 10.11.2020).
14. Usnesení předsednictva České národní rady o vyhlášení listiny základních práv a svobod jako součásti ústavního pořádku České republiky URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-2> (дата звернення: 20.11.2020).
15. Zákon o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů: URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-273> (дата звернення: 25.11.2020).
16. Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2012.- Úřad vlády ČR Sekretariát Rady vlády pro národnostní menšiny URL: http://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty-rady/zprava_2012_tiskarna.pdf (дата звернення: 24.11.2020).
17. Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2019. URL: <https://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty-rady/Zprava-o-situaci-narodnostnich-mensin-v-Ceske-republice-za-rok-2019.pdf> (дата звернення: 22.11.2020).

Melehanych H. I. Peculiarities of ethnonational implementation politics in the Czech Republic

The article outlines the main tendencies towards development of modern ethno-national policy in the Czech Republic, which was being formed gradually under the influence of both internal and external factors. The urgency of the research is important due to the constant increase in the number of Ukrainians in the Czech Republic, who first appear as migrants, and then in the second generation may become the members of a national minority. Based on the data of the official census and the current state of ensuring the rights of national minorities, there were made the conclusions about favorable factors for the development of ethnic and cultural identity of different peoples, and the main activities of organizations representing them, etc. Significant attention is paid to the legal protection of the rights of national

minorities in the country and the peculiarities of the legal status of these minorities in the Czech Republic. There was made an attempt to provide insight into the scientific and journalistic literature on ethnic policy in the Czech Republic. The article also examines in detail the activities of the Government Council for National Minorities, as a coordinating and initiating institutional body between the state and national communities in the country. Its quantitative and qualitative composition, as well as the main powers are considered. It was found out under which circumstances each ethnic community received the status of a national minority in the Czech Republic . Today, the representatives of fourteen nationalities have this status: Bulgarian, Croatian, Hungarian, German, Polish, Roma, Ruthenian, Russian, Greek, Slovak, Ukrainian, Serbian, Belarusian, and Vietnamese. There was also made a comparative analysis of state expenditures to support the activities of public organizations of national minorities in terms of age and minorities. The activities and significance of the Council for Roma Minorities are also described. The article outlines the conditions for the establishment of National Minority Committees in municipalities. As a result, there was established the essence of the ethno-national policy of the Czech state, which creates conditions for the residence of a significant number of national minorities and the titular nation, that in turn leads to an increase in the number of the first and a decrease in the number of the latters.

Key words: *the Czech Republic, national minorities, ethnic minorities, state policy, minority rights, national minority organizations, population census, self-identification, Government Council for National Minorities, Council for Roma Minorities*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1055-1629>**Новицький О. О., Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського**

КОНЦЕПТИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАЙМІНГУ ТА ТРИГЕРУ ЗМІ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

Стаття направлена на розгляд та вивчення таких інструментів мас-медіа як праймінг та тригер. Виникає багато питань щодо закономірностей впливу інформаційного масиву на суспільство, на політичне життя. Аналіз представлених в літературі досліджень виявляє, що теоретичний науковий інтерес є не досить активним в Україні.

Безпосередньо увага стосується застосування цих засобів в політичному житті, в політичній рекламі тощо. На сучасному етапі модель праймінгу активно використовується в рамках когнітивних досліджень, що дає можливість відслідковувати вплив прайму на когнітивну реальність. Це є цікавим та перспективним щодо дослідження локальних ефектів впливу неусвідомлюваної інформації на ефекти усвідомлення в рамках політичного життя. Однак, до цього часу політична наука не дійшла остаточних висновків щодо залежності праймінг-ефекту на політичну свідомість, на політичний вибір тощо.

В статті представлене визначення політичного праймінгу та тригеру, обговорюються проблемні питання та установки. Окремо акцентується увага розмежуванні понять «праймінг» та «ефект праймінгу». Визначено, що ефект праймінгу активно діє в політичному житті, зокрема, в політичній рекламі. Практично кожний політичний актор бажає впливати на процес активації пам'яті виборця. Теорія політичного медіапраймінгу фокусується на те, яким чином індивід сприймає отримувану з медіа політичну інформацію.

Важливим додатковим елементом праймінгового процесу є застосування тригерів. Потреба у введенні тригерів обумовлена необхідністю аналізу подій, які безпосередньо не пов'язані з політикою, але можуть інтерпретуватися в політичному ключі.

Ключові слова: праймінг, тригер, ЗМІ, політика, суспільство, політична реклама, політичний праймінг, політичний тригер.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Класична модель комунікації передбачає наявність двох акторів: відправника та одержувача інформації. А будь-яка комунікація виступає лише в ролі посередника між ними. Ця модель багато що пояснює, проте не вловлює того, що медіа не лише переносять інформацію, а завжди накладає свій відбиток на сприйняття цієї інформації. Мас-медіа не тільки розважають і освічують. Вони виконують також маніпулятивно-управлінську функцію, вони впливають на наші культурні та соціально-психологічні цінності, змінюють наші установки, моделі поведінки та сприйняття реальності. Формуючи міфи і стереотипи, ЗМІ активно використовують механізм публічного сприйняття. Знання особливостей сприйняття та переробки інформації в пам'яті людини, можна досить ефективно маніпулювати громадською думкою. Когнітивні дослідження в галузі сприйняття мас-медійної інформації направлені на вивчення механізмів пригадування інформації та накопичення ключових медіаконцептів та образів в пам'яті індивідів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз даної проблематики не досить активний в Україні. Зокрема, є деякі публікації в рамках психології, лінгвістики, журналістики, з аксіології тощо. Наприклад, це аналіз Ю.Шамаєвої, яка здійснила лінгвокогнітивне осмислення проблеми класифікації емоцій через аналіз специфіки феноменів праймінгу та де фокусування [7]. Щодо фундаментальних досліджень, то слід вказати Л.Берковіц, який спеціалізується на проблемах агресивної поведінки [2]; медіа психологія, вплив ЗМІ – Дж.Брайант, С.Томпсон [4] Винтерхофф-Шпурк П. [5].

Метою статті є: вивчення специфіки застосування праймінгу та тригеру ЗМІ в політичному житті.

Виклад основного матеріалу. Саме слово «праймінг» (priming) походить від англійського «to prime» (готувати, інструктувати заздалегідь, давати попередню установку і т.п.). Зазвичай «priming» перекладається як підказка, підготовка, ефект передування тощо. Як зазначає О.Харитонов: «...наприкінці ХХ століття психологи помітили цікаву річ. Коли дві події відбуваються одна за одною, то враження від першої можуть сильно впливати на враження від другої — навіть якщо події логічно між собою не пов'язані. Такий ефект назвали фіксованими установками або «праймінгом» (англ. to prime — інструктувати)» [6].

За одним з визначень, праймінг — це явище імпліцитної пам'яті, яке представляє собою, або зміну швидкості або точності вирішення задачі (перцептивної, розумової), що спостерігається після представлення інформації, пов'язаної зі змістом чи з контекстом цього завдання, але не співвідноситься прямо з її метою та вимогами; або це підвищення ймовірності спонтанного відтворення цієї інформації у відповідних умовах.

Згідно з іншим визначенням, праймінг — це несвідома (недекларативно) форма пам'яті, яка полягає в зміні здатності людини ідентифікувати, відтворювати або класифікувати об'єкт в результаті попереднього нагадування про цей або про подібний об'єкт.

Як правильно зазначає Л. Шнуровська «варто розмежувати два поняття: праймінг — факт досвіду попередньої дії, яка вплинула на вирішення актуальної задачі, та праймінг-ефект — якісна (наявність або відсутність) або кількісна (швидкість або точність) зміна параметрів реакції або дії людини у відповідь на появу об'єкта, який частково або повністю є елементом попереднього досвіду» [8, с. 62].

Ефект праймінгу передбачає, що під впливом медіа у реципієнтів формуються асоціації, що мають відношення до медіа-контенту, який був реципієнтами сприйнятий. Ефект праймінгу ґрунтується на тому, що, чим меншим є у реципієнта інформації безпосередній досвід взаємодій та пізнання об'єкта дійсності, тим більшою є ймовірність, що його уявлення про ці об'єкти будуть формуватися на основі повідомлень мас-медіа.

Праймінг вводить сюди також проблему тимчасового розриву між контактом повідомлення з індивідом та пригадуванням. Чим коротший цей розрив між демонстрацією повідомлення, пригадування його теми та її використанням у ментальному процесі, тим вищою є ймовірність того, що уявлення споживача щодо цієї теми будуть пов'язані з отриманим повідомленням. Медіаподія викликати спогади та певну реакцію людини. До випадків прояву праймінга відноситься копіювання індивідами поведінки героїв на телевізійному екрані. Саме на таких очікуваних ефектах часто ґрунтуються будь-які заборони. Активовані за допомогою праймінга думки, в свою чергу, активують інші семантично пов'язані думки.

Дуже цікавим для розуміння нашого суспільства є дослідження А.Бандури, який говорить про те, що віра в реальність подій, які ми бачимо у якихось фільмах, активно сприяє застосуванню певної поведінки, яку ми бачимо на екрані [1, с.680]. Л.Берковіц та Дж.Аліото вивчали ефект праймінгу від жорстоких видів спорту (футбольний матч чи боксерський поєдинок) [2].

Ефект праймінгу не є стабільним і залежить не тільки від часу експозиції, але також від індивідуальних особливостей людини та її сприйняття медіаконтенту. Зокрема, ефект праймінгу посилюється в тих випадках, коли люди певним чином інтерпретують значення медіапродукту (наприклад, фільму); вірять, що існують певні причини, що виправдовують агресивні або жорстокі дії персонажів; ототожнюють себе з героями фільму; вірять, що те, що відбувається на екрані — не вигадка, а реальні події; бачать сцени насильства та згадують асоціативні думки або почуття, які відбулися з ними в минулому.

Викладене підкріплюється реальними експериментами різних вчених. Наприклад, ефект віри в реальність того, що відбувається на екрані був доведений Л.Берковіцем та Дж.Аліото на двох групах реципієнтів. Обом групам транслювався один і той же фільм, але одній групі говорили, що фільм заснований на реальних бойових діях, а іншим — що фільм вигаданий. Потім учасникам експерименту видавалися електрошокери, якими вони повинні були покарати кривдників, і перша група демонструвала більшу жорстокість, ніж друга [2].

В основі теорії праймінгу знаходиться модель потрійної взаємозумовленості. Відповідно до цієї моделі, три компоненти пояснюють когнітивні здібності людини: поведінка; когнітивні, біологічні та інші індивідуальні характеристики, та вплив зовнішнього середовища. Ці три компоненти взаємодіють і впливають один на одного на різних рівнях.

Дж.Брайант та С.Томпсон відзначають, що теорія праймінгу виходить з трьох моделей роботи людської пам'яті: модель кошика, модель акумуляторної батареї та синаптична модель [4]. Модель кошика передбачає, що пам'ять працює, як велика кошик для сміття: елементи, що знаходяться зверху,

пригадуються краще, ніж все, що знаходиться знизу. Модель акумуляторної батареї передбачає, що значущим є не час активації (наскільки давно вона сталася), а частота активації (наскільки часто вона відбувається). Тобто, активація діє подібно зарядці акумуляторної батареї (важливим є не час розрядки, а частота підзарядки). Синаптична модель комбінує дві попередні та передбачає, що поняття, яке піддалося праймінгу має більш виражений вплив протягом короткого проміжку часу.

Таким чином, праймінг – це вплив попередньої інформації на активацію специфічних асоціацій в пам'яті без активної участі людини. Він не залежить від намірів людини, здійснює мимовільний та неусвідомлюваний вплив на вирішення завдань. Зміна здатності до опізнання або вилучення інформації про об'єкт відбувається в таких умовах, в яких людина або не усвідомлює зв'язок подій, або не усвідомлює, що перша подія загалом була відсутня. У зв'язку з цим праймінг може вплинути на рішення задачі як позитивно, так і негативно. Відповідно розрізняють позитивний і негативний праймінг. У першому випадку праймінг покращує (прискорює) переробку стимулу, у другому – погіршує (уповільнює).

Що стосується застосування праймінгу у політичному житті, то тут сказати, що на сучасному етапі реальність його використання не викликає заперечень. Ще в 2011 році в наукових колах вже йшла мова про його застосування «... багато наукових підтверджують реальність праймінгу, в тому числі в політичному житті. Як приклад, можна навести ситуацію, коли людина дивиться економічний репортаж – і саме ця інформація є для глядача базовою і первинною. Пізніше цей репортаж гратиме функцію праймінгу, і буде задавати тон подальшій рекламі, в тому числі політичній. Праймінг є перспективною технологією, адже його спрямування є стратегічним, і носить конструктивний характер» [3].

Теорія політичного медіапраймінгу фокусується на те, яким чином індивід сприймає отримувану з медіа політичну інформацію. Мається на увазі, що ця інформація впливає на індивіда, причому такий вплив є короткостроковим. У цьому є головна відмінність теорії медіапраймінгу від теорії культивування, за допомогою якої вивчаються, головним чином, довгострокові ефекти медіа. Виходить, що ефекти медіа ситуативно обумовлені, оскільки сам медіадискурс є ситуативним.

В рамках теорії політичного праймінгу довгий час вивчалися ефекти, що виражаються через поведінку індивіда. Передбачалося, наприклад, що у разі перегляду передач, в яких чималу роль відіграють різні прояви агресії по відношенню до ідеологічних супротивників, аудиторія буде активувати відповідні асоціативні зв'язки та згодом реалізовувати схожу поведінку. Наприклад, деякі дослідники відзначають, що ті, хто дивиться регулярно телевізійні передачі, «пов'язують з показаними політичними проблемами тих політиків і партій, які, на їх думку, більше підходять для вирішення цих проблем. Чим більший інтерес певна політична проблема викликає у публіки, тим серйозніші наслідки для політика, який пов'язаний з цією проблемою» [5, с. 222]. Практично такої ж думки Дж.Брайант та С.Томпсон, які вказують, що «виборці, які проводять багато часу перед телевізором, швидше сприймають медіаобраз кандидатів, ніж їх партійну приналежність» ...[4, с. 113].

Такі результати говорять про те, що ефект праймінгу активно діє в політичному житті, зокрема, в політичній рекламі. Практично кожний політичний актор бажає впливати на процес активації пам'яті виборця. Наприклад, людина попередньо дивиться репортаж з якоїсь економічної проблеми, то в неї виникають відповідні асоціації цього початкового концепту, які активізують інформацію з даної теми і вона буде присутня на ближчому до свідомості рівні, ніж будь-яка інша інформація. В такому випадку телевізійний сюжет створюється таким чином, що ця проблема стає важливою, коли вона приєднується до іншої інформації, наприклад до політичного життя, до політичної реклами. В цій моделі або попередня реклама, або репортаж можуть виконувати функцію праймінгу та задавати тональність інтерпретації подальшої реклами. Так, політичного актора, скоріше за все, не задовольнить, якщо його реклама з'являється після репортажу, абсолютно не відноситься до політики. А кандидат, слабкий в економічних питаннях, навряд чи побажає, щоб його реклама йшла після репортажу, в якому наводяться приклади проблем економічного життя.

Важливим додатковим елементом праймінгового процесу є застосування тригерів. Потреба у введенні тригерів обумовлена необхідністю аналізу подій, які безпосередньо не пов'язані з політикою, але можуть інтерпретуватися в політичному ключі. Тобто, необхідно описати природу асоціативних зв'язків не з позицій редукції значень або установки семантичних ланцюгів, а з позиції політичної аксіології.

Тригер рухає асоціативний ланцюжок по відношенню до певного знаку-моменту, який потім співвідноситься з політичною системою. Це не означає, що ціннісно-політичний тригер не може виступати в якості об'єкта оцінки, різниця лише в тому, що тоді він перестане бути тригером.

Тригер знаходиться в двох положеннях: оцінюваний тригер вже не є тригером, він стає об'єктом оцінки, а неоцінюваний тригер залишиться тригером і може запустити ланцюжок асоціативних зв'язків, в результаті чого ми отримаємо оцінку індивідом явищ, більш широких, ніж сам тригер.

Політичний тригер схильний до повторення. Він регулярно зустрічається в текстах, що сприяє його фіксації в свідомості індивіда та активації подальшого сценарію. Він повинен бути пізнаваним, інакше активація не відбудеться, і найпростіший спосіб домогтися впізнаваності – повторення його не тільки в рамках одного тексту, а й в сукупності текстів різних тематик, які часом не відносяться безпосередньо до цього політичному тригеру або зовсім до політики.

Висновки. Теорія політичного праймінгу заснована на принципі активації. Саме в ментальній моделі індивіда, який користується ЗМІ, активується не один смисловий вузол, а цілий ланцюжок. У випадку з політичним життям така модель дає можливість говорити про розгортання такого ланцюжка ціннісних та політичних асоціацій. Тригери доповнюють політичний медіапраймінг. Саме він є змінною, яка містить оціночний потенціал. Активуючи оціночні сценарії, тригери стають такою зачіпкою, за яку чіпляється ментальна модель індивіда. Звичайно, у кожного індивіда свій набір ціннісно-політичних тригерів. Це залежить від його особистого досвіду, світогляду і т. д.

Перспективним напрямом подальшого дослідження є більш докладне вивчення політичної частини ментальної моделі індивіда, задля використання в рамках політичного тригеру та праймінгу. Саме ці інструменти створюють відповідні ефекти для забезпечення високої ефективності впливу на суспільство.

Бібліографічний список:

1. Bandura A., Dorothea Ross, Sheila A. Ross (1961). Впервые опубликовано в Journal of Abnormal and Social Psychology, 63, 575-582.
2. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. М., 2007. 512 с.
3. Біденко А. Технологія праймінгу в дії. Українська правда.Блоги. 26.04.2011. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bidenko/4db6904b57e44/>
4. Браун Дж., Томпсон С. Основы воздействия СМИ.: Пер. с англ.М., 2004. 432 с.
5. Винтерхофф-Шпурк П. Медиапсихология. Основные принципы. Х., 2016, 268 с.
6. Харитонов О. Про ефективний спосіб маніпуляції свідомістю. 30 листопада 2018. <https://tokar.ua/read/29332>
7. Шамаева Ю. Праймінг та дефокусування у лінгвокогнітивній репрезентації інтерсеміотичного континуума категорії EMOTIONS. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов, (84), 91-98.
8. Шнуровська Л. Лінгвоментальна сутність і класифікація видів праймінга. Science and Education a New Dimension. Philology, VI(44), Issue: 151, 2018.

References:

1. Bandura A., Dorothea Ross, Sheila A. Ross (1961). Vperve opublikovano v Journal of Abnormal and Social Psychology, 63, 575-582.
2. Berkovic L. Agressiya. Prichiny, posledstviya i kontrol'. M., 2007. 512 s.
3. Bidenko A. Tehnologiya praimingu v dii. Ukraïns'ka pravda.Blogi. 26.04.2011. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bidenko/4db6904b57e44/>
4. Braiant Dj., Tompson S. Osnovy vozeistviya SMI.: Per. s angl.M., 2004. 432 s.
5. Vinterhoff-SHPurk P. Mediapsihologiya. Osnovnye principy. H., 2016, 268 s.
6. Haritonov O. Pro effektivnii sposib manipulyacii svidomisty. 30 listopada 2018. <https://tokar.ua/read/29332>
7. SHamaeva YU. Praiming ta defokusuvannya u lingvokognitivnii reprezentacii intersemiotichnogo kontinuumu kategorii EMOTIONS. Visnik HNU imeni V. N. Karazina. Seriya: Inozemna filologiya. Metodika vkladannya inozemnih mov, (84), 91-98.
8. SHnurovs'ka L. Lingvomentalna sutnist' i klasifikaciya vidiv praiminga. Science and Education a New Dimension. Philology, VI(44), Issue: 151, 2018.

Novytskyi O. O. Concepts of application of media priming and trigger in political life

The article is aimed at consideration and study of such media tools as priming and trigger. There are many questions about the patterns of influence of the information array on society, on political life. The analysis of the researches presented in the literature reveals that the theoretical scientific interest is not active enough in Ukraine.

Direct attention is paid to the use of these tools in political life, in political advertising and so on. At the present stage, the model of priming is actively used in cognitive research, which makes it possible to track the effect of prime on cognitive reality. It is interesting and promising to study the local effects of the influence of unconscious information on the effects of awareness in political life. However, so far political

science has not reached definitive conclusions about the dependence of the priming effect on political consciousness, political choice, and so on.

The article presents the definition of political priming and trigger, discusses problematic issues and settings. Special attention is paid to the distinction between the concepts of "priming" and "priming effect". It is determined that the effect of priming is active in political life, in particular, in political advertising. Virtually every political actor wants to influence the process of activating the voter's memory. The theory of political media priming focuses on how an individual perceives political information received from the media.

An important additional element of the priming process is the use of triggers. The need for triggers is due to the need to analyze events that are not directly related to politics, but can be interpreted in a political way.

Key words: *priming, trigger, mass media, politics, society, political advertising, political priming, political trigger.*

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.10

УДК 323.2:37.035.4:324.329

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2534-7652>

Пехник А. В., Національний університет «Одеська юридична академія»

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПИТАННЯ ТА ОЦІНКА РІВНЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Актуальний аспект розгляду політичних прав та свобод полягає в регулюванні політичних прав та свобод на різних рівнях. Одне з головних питань будь-якої влади – це довіра людей до її інститутів. У державно-організованому суспільстві довіра людей до держави безпосередньо залежить від того, як держава гарантує та захищає права та свободи людей, наскільки держава допускає громадян до формування та реалізації власної волі, до участі в здійсненні державних функцій. Тут, слід звертати увагу на політичні вимоги громадян, які є предметом регулювання в рамках реалізації політичних прав та свобод. Саме на це й направлена дана дослідницька робота.

Політичні права та свободи в нашому суспільстві не стали ще повноцінною політико-правовою реальністю. З одного боку, держава не завжди надійно забезпечує та гарантує ці права, свободи, встановлює необґрунтовані перепони на шляху людей до використання їх же прав. З іншого боку, громадяни не вірять в ефективність свого впливу на владу за допомогою політичних прав, свобод. Тому виникає питання – як оцінити рівень дотримання в державі політичних прав та свобод громадян. У більшості випадків, коли здійснюється спроба дати оцінку дотримання політичних прав людини, то зазвичай використовують аналіз документів, які доступні широкому загалу. Однак такий підхід не позбавлений певних проблем, пов'язаних з неповнотою та невизначеністю даних, а також упередженим ставленням до проблеми. Оскільки не існує об'єктивних даних з даного питання то слід опиратися на фактологічний матеріал, на думки експертів з прав людини, які накопичують світовий запас знань вносять реальний внесок у поліпшення життя людей.

Ключові слова: політичні права, політичні свободи, права людини, держава, суспільство.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Інститут прав та свобод є одним з головних в процесі демократизації. Він закріплює свободу народу і кожної людини від свавілля державної влади. На відміну від особистих, політичні права та свободи направлені на активне включення кожного громадянина в життя країни, в управління її справами. Ці права та свободи створюють умови для закріплення зв'язків між людиною та суспільством, громадянином і державою. Від того, який стан політичних права і свобод, багато в чому залежать міцність держави, тип політичного режиму, реальність його демократизму, рівень свідомості та політичної культури населення. Разом з тим політичні права та свободи розвиваються не у відриві, а на тлі особистих прав і свобод, у взаємодії з ними і, перш за все, при опорі на повагу до людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика знаходиться в полі зору різних наукових напрямків. В рамках правового підходу питання прав та свобод людини ґрунтовно досліджені такими науковцями як А.Єзеров, А.Крусян, В.Кожан, Ю.Кириченко, М.Осядла, Ю.Миколаєнко, Б.Старуха, В.Погорілко, А.Селіванов, Ю.Тодика, Ю.Шемчученко, М.Фокіна та інші. Політологічний підхід представлений Л.Гураль, У.Ільницькою, О.Липчук, В. Людвік, Н.Кононенко, В.Федоренко тощо.

Метою статті є: визначити рівень актуальності щодо реалізації політичних права і свобод та окреслити критерії оцінки ступеню забезпечення державною даних прав та свобод.

Виклад основного матеріалу. Права та свободи людини, зафіксовані в міжнародних правових документах є результатом тривалого історичного формування відповідних стандартів, які стали нормою для сучасного демократичного суспільства. Окремі права та свободи людини можна виявити вже в давніх пам'ятках права. На державному рівні одним з перших реформаторів став Солон. Він провів політичну реформа, результатом якої стало розширення політичних прав громадян. Реформа Солоні стала кроком вперед на шляху демократизації давньогрецького суспільства, гарантувавши

певний набір прав для кожного класу своїм громадянам. Такі приклади, безумовно, є лише зародженням відповідних ідей щодо політичних прав та свобод.

Важливим документом на шляху становлення політичних прав став Білль про права 1791 року, який вперше на американському континенті встановив право на свободу слова, друку та право народу мирно збиратися та звертатися до уряду з петиціями про задоволення скарг. Що стосується основних принципів західноєвропейської демократії то тут слід вказати Декларації прав людини і громадянина 1789 і 1793 року, які були прийняті у Франції. Загалом, ліберальна доктрина, яка сформувалася в період буржуазних революцій, визначила основні принципи розвитку європейської цивілізації – свободу, юридична рівність, верховенство закону, невідчужувані права людини, що належать їй від народження, які держава зобов'язана визнавати та захищати. Саме лібералізм визначив межі державної влади. Права людини, в ліберальній доктрині, є системою принципів та благ (як матеріальних, так і духовних), без яких нормальна життєдіяльність, розвиток індивідуальних властивостей, вільний вибір і самовизначення людини, її реалізація як особистості, в демократичних правових державах є неможливими. Головним у ліберальній концепції є особистість та, громадянин, з їх правами та свободами, які знаходяться у центрі суспільного розвитку.

Іншого підходу дотримувалася марксистська доктрина, яка оголосила своєю головною метою встановлення нового устрою – комунізму, заснованого на принципах «справжньої» демократії, справедливості, звільнення людей від гноблення та поневолення, і в основі якої було покладено теорію класової боротьби.

Про зародження елементів інституту захисту прав людини в його сучасній інтерпретації можна говорити лише з появою перших нормативних правових актів, що регулюють такі правовідносини. саме ж формування інституту захисту зазначених прав пов'язано з виникненням Ліги Націй, а згодом з Організацією Об'єднаних Націй.

Статут ООН вперше на міжнародному рівні закріпив принцип поваги прав людини та зобов'язав держави дотримуватися основних прав і свобод. Але слід зазначити, що перелік цих прав не був визначений. Подальша робота була реалізована в Загальній декларації прав людини, у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, а також у Факультативному Протоколі до Пакту про громадянські і політичні права, і в Другому факультативному протоколі.

Процес формування і вдосконалення міжнародно-правових стандартів тривав й надалі. З часом приймаються Конвенції, що передбачають створення систем контролю над дотриманням встановлених прав людини. Кожна з них стосувалася конкретного типу прав і визначала профілактичні заходи та конкретні санкції.

На думку Л.Гураль: «Політичні права та свободи – це можливості людини брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій та інших об'єднань громадян політичного спрямування. Вони є невід'ємними і невідчужуваними у визначених законом межах і належать кожній особі через її людську природу» [2, с. 125].

На думку В.Бук політичні права та свободи слід розуміти як «..можливості громадян, що належать їм від народження і забезпечені законом. Ці можливості дозволяють громадянам у встановлених законом межах і формах активно впливати на організацію й діяльність держави та її органів, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів політичної системи, брати участь у політичному житті» [1, с. 21]. В іншому трактуванні, політичні права та свободи визначаються як «можливості (свободи) громадянина активно брати участь в управлінні державою та громадянському житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій політичної спрямованості» [10, с. 194].

Права та свободи гарантують нам право жити та займатися релігійною, політичною, інтелектуальною чи будь-якою іншою діяльністю без примусу, насильства та дискримінації. Безпосередня реалізація політичних прав та свобод починається з їх визнання державою та відповідної нормативно-правової регламентації. Україна, базуючись на міжнародно-правових актах, закріплює основні політичні права і свободи на конституційному рівні, що надає їм вищу юридичну силу. Як визначає У.Ільницька: «Політичні права і свободи, їх обсяг, повнота, гарантованість реалізації є показниками рівня демократичності режиму й політичної системи, статусу особи в державі. Конституційно-правова та інституційно-організаційна гарантованість реалізації політичних прав і свобод людини і громадянина є важливою формою здійснення громадського контролю за владою, механізмом самореалізації особи у політичній сфері та забезпечення її права на участь в управлінні державними і суспільними справами» [3, с. 40-41].

Як правильно визначає Н.Кононенко «на відміну від прав людини, права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою (сферу публічних інтересів), надають йому інструменти впливу на зовнішню і внутрішню політику держави». Авторка акцентує увагу на тому, що «народ.... здійснює владу безпосередньо і через органи державної (законодавчої, виконавчої і судової) влади та органи місцевого самоврядування» [4, с.147].

Яким чином можна зрозуміти – на якому рівні знаходиться забезпечення цих прав в тій або іншій країні? Відповідь на це питання дасть можливість подальшого аналізу демократизації та соціально-політичного розвитку в світі. Факти порушення цих прав часто приховуються та не визнаються, інколи порушники цих прав намагаються покласти провину за свої дії на інших осіб. Спроби дати оцінку дотримання політичних прав людини здебільшого спираються на документи, які доступні широкому загалу. Однак такий підхід не позбавлений певних проблем, пов'язаних з неповнотою та невизначеністю даних, а також упередженим ставленням до проблеми. Оскільки не існує об'єктивних даних з даного питання то слід опиратися на фактологічний матеріал, на думки експертів з прав людини, які накопичують світовий запас знань вносять реальний внесок у поліпшення життя людей.

Можна визначити критерії щодо політичних прав людини, кожен з яких базувався на положеннях міжнародного права: право на свободу зборів та асоціацій, право на політичну думку та переконання, право приймати участь в управлінні країною. В. Федоренко визначає, що «...політичні права та свободи, передбачені Конституцією та законами України, є правовим підґрунтям політичної участі громадян в управлінні державними справами» [11, с.86].

Щодо ознак, слід звернутися до думки В.Людвіка, який вважає, що їх слід охарактеризувати «на прикладі такої властивості, як пряма дія. Пряма дія політичних прав і свобод означає відсутність необхідності отримувати дозволу на їх реалізацію та використання; можливість захищати ці права в судовому порядку та іншими законними способами; здійснення безпосередньо на підставі норм Основного Закону» [6, с.380].

Оцінка рівня дотримання політичних прав і свобод в Криму заслуговує на окрему увагу. «Російська влада повністю знищила політичні права, унеможливила опозиційну політичну діяльність і переслідує будь-які прояви інакodomства на території окупованого Криму» [12]. За даними звіту, «рейтинг свободи в Криму встановлено на рівні "8" з 100 можливих. Серед всіх оцінених країн і територій окупований півострів опинився на 12 місці з кінця. Крім того Крим виявився в трійці країн і територій з найгіршим показником політичних прав» [9]. «Цьому, зокрема, сприяли організовані Росією утиски української та кримськотатарської громад для штучної зміни етнічного складу населення на користь росіян» [12]. Також звіт містить окремий розділ про непідконтрольність українському уряду Східному Донбасі, який отримав рейтинг 5/100 і зайняв місце в останній десятці країн і територій світу за рівнем прав і свобод.

На рейтинг свободи окупованого Донбасу негативно вплинули утиски української мови та ідентичності в цілому. У звіті відзначається «повна відсутність верховенства права та недотримання громадянських свобод, обмеження свободи ЗМІ, арешти за повідомлення в соцмережах і тотальний контроль політичного життя з боку сепаратистів і Росії» [9]. Згідно зі звітом правозахисної організації Freedom House, «в Україні в 2020 році в порівнянні з 2019 роком на 2 пункти покращилася ситуація зі свободою: 60 – в 2019-м, 62 – в 2020 році. Політичні права експерти оцінили в 27 пунктів з 40, а громадянські свободи – в 35 з 60. З такою оцінкою Україна відноситься до країн із статусом – частково вільні» [12].

На думку О.Липчук «...сучасний стан захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні свідчить про неналежні політико-правові умови його забезпечення, що, у свою чергу, ускладнює внутрішньополітичну ситуацію, спричиняє соціальне напруження та погіршує зовнішньополітичні позиції держави. В державній політиці правозахисна складова не є виразною і наскрізною, а умови та гарантії забезпечення прав людини, залишаючись переважно на рівні декларацій, не є системними та рівними для всіх, при тому що, в Україні наявна нормативна та організаційна основа» [5, с. 78]. Слід погодитися з тим, що «повага до прав людини, їхній захист та забезпечення є головним обов'язком держави» [7, с. 87].

Деякі експерти вважають, що «каркас українського законодавства, що регламентує здійснення громадянами своїх політичних прав, вже створений....доопрацювання потребують виборчий закон (стосовно зменшення прохідного бар'єра, скасування заборони на участь у виборах політичних блоків, також громадян України, які відбули покарання), Закон «Про Всеукраїнський референдум» і решта документів, які регламентують форми політичної участі громадян» [8].

Висновки. Політичні права – це забезпечені юридично засоби можливої поведінки, які гарантують свободу дій громадян за участю у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування. Політичні права і свободи є одними з найбільш значущих в системі прав і свобод людини. Закріплення політичних прав та свобод в позитивному праві не скасовує їх природну природу, яка полягає в закладеному в людях прагненні до включення в суспільно-політичне життя.

Право громадян на участь в управлінні державою, на участь в діяльності політичної системи необхідно розглядати не як самодостатні, а як засоби здійснення загальнонародного права на владу, тобто вони, з одного боку, поряд з правом на владу деталізують право народу на самовизначення, а з іншого боку, є засобом конкретизації самого права народу на владу.

Аналіз політичних прав та свобод неможливий поза дослідження політичного режиму, соціально-економічних умов їх здійснення, напрямків розвитку держави, історичного шляху становлення цих прав. Відповідно підвищення ефективності політичних прав та свобод залежить від урахування всіх цих факторів.

Перспективним напрямом подальшого дослідження є дослідження у напрямку визначення нових критеріїв щодо рівня забезпечення політичних прав у різних країнах. Наприклад, це можуть бути такі питання: які групи людей в суспільстві особливо схильні до створення ситуації, коли їх права порушуються за кожним видом права; ступінь порушення в правах, коли права обмежуються державними особами в порівнянні з недержавними тощо.

Бібліографічний список:

1. Бук В. Зміст конституційних політичних прав і свобод. Право України. 2001. № 9. С. 21-23.
2. Гураль Л. Політичні права людини і громадянина в сучасній Україні. Вісник Прикарпатського університету. Політологія. 2016. Вип. 10. С. 125-130.
3. Ільницька У. В. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. 2012, Т. 197, Вип. 185. С. 37-41.
4. Кононенко Н. Політичні права і свободи в сучасній Україні: проблеми політичної практики. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Наукові записки. 2018. №7. С. 145-167.
5. Липчук О. І. Політичні права та свободи людини і громадянина: сучасний стан та проблеми реалізації в Україні/ Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2016. № 3. С. 72-78.
6. Людвік В. Д. Політичні права і свободи громадян України – основа принципу народного суверенітету. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2005. Вип. 31. С. 375-380.
7. Плющ В. О. Державна політика щодо захисту прав і свобод людини в Україні. Державне управління. 2008. №11. С. 86-89.
8. Резолюція ПАРЕ щодо функціонування демократичних інституцій в Україні 26.01.2012
9. Россия уничтожила политические права в Крыму – Freedom House . 07 марта 2020 года. URL : <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/03/7/7242884/> (дата звернення: 04.05.2020).
10. Скакун О. Ф. Теория государства и права. Х., 2000, 704.
11. Федоренко В. Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика. Історико-правовий часопис. 2016. №1 (7). С. 80-86.
12. Щорічний звіт "Свобода у світі 2020" URL : <https://freedomhouse.org/>

References:

1. Buk V. Zmist konstituciinih politichnih prav i svobod. Pravo Ukraïni. 2001. № 9. S. 21-23.
2. Gural' L. Politichni prava lyudini i gromadyanina v suchasniï Ukraïni. Visnik Prikarpats'kogo universitetu. Politologiya. 2016. Vip. 10. S. 125-130.
3. Il'nic'ka U. V. Politichni prava i svobodi gromadyan: normativno-pravove zabezpechennya ta mehanizmi realizacii u demokratichnih derjavah. Naukovi pracï [CHornomors'kogo derjavnogo universitetu imeni Petra Mogili]. Ser. : Politologiya. 2012, T. 197, Vip. 185. S. 37-41.
4. Kononenko N. Politichni prava i svobodi v suchasniï Ukraïni: problemi politichnoï praktiki. IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukraïni. Naukovi zapiski. 2018. №7. S. 145-167.
5. Lipchuk O. I. Politichni prava ta svobodi lyudini i gromadyanina: suchasniï stan ta problemi realizacii v Ukraïni/ Prikarpats'kii visnik NTSH. Dumka. 2016. № 3. S. 72-78.
6. Lyudvik V. D. Politichni prava i svobodi gromadyan Ukraïni – osnova principu narodnogo suverenitetu. Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu vnutrishnih sprav. 2005. Vip. 31. S. 375-380.
7. Plyusch V. O. Derjavna politika schodo zahistu prav i svobod lyudini v Ukraïni. Derjavne upravlinnya. 2008. №11. S. 86-89.
8. Rezolyuciya PARE schodo funkcionuvannya demokratichnih institucii v Ukraïni 26.01.2012
9. Rossiya unichtojila politicheskie prava v Krymu – Freedom House . 07 marta 2020 goda. URL : <https://www.pravda.com.ua/rus/news/ 2020/03/7/7242884/> (data zvernennya: 04.05.2020).
10. Skakun O. F. Teoriya gosudarstva i prava. H., 2000, 704.

11. Fedorenko V. Politichni prava ta svobodi lyudini i gromadyanina v Ukraïni: ponyattya, vidi, harakteristika. Istoriko-pravovii chasopis. 2016. №1 (7). S.80-86.
12. SCHorichnii zvit "Svoboda u sviti 2020" URL : <https://freedomhouse.org/>

Pekhnyk A. V. Political rights and freedoms: actualization of the problem and assessment of the level of realization

An important aspect of the consideration of political rights and freedoms is the regulation of political rights and freedoms at various levels. One of the main issues of any government is people's trust in its institutions. In a state-organized society, people's trust in the state directly depends on how the state guarantees and protects the rights and freedoms of people, the extent to which the state allows citizens to form and exercise their own will, to participate in the exercise of state functions. Here, we should pay attention to the political demands of citizens, which are subject to regulation in the implementation of political rights and freedoms. This is what this research work is aimed at.

Political rights and freedoms in our society have not yet become a full-fledged political and legal reality. On the one hand, the state does not always reliably ensure and guarantee these rights, freedoms, establishes unreasonable obstacles to the use of people's rights. On the other hand, citizens do not believe in the effectiveness of their influence on the government through political rights and freedoms. Therefore, the question arises – how to assess the level of observance in the state of political rights and freedoms of citizens. In most cases, when an attempt is made to assess the observance of political human rights, the analysis of documents that are available to the general public is usually used. However, this approach is not without its problems of incompleteness and uncertainty, as well as bias. As there is no objective data on this issue, it should be based on factual material, according to human rights experts who accumulate a global stock of knowledge make a real contribution to improving people's lives.

Key words: political rights, political freedoms, human rights, state, society.

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.11

УДК 327.72(4+5)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1108-2369>

Артеменко Р. О., Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ПАНДЕМІЯ COVID-19 ЯК ВИКЛИК ЄДНОСТІ ТА СТАБІЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОШУК ШЛЯХІВ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ

Останніми роками Європейський Союз стикається з рядом серйозних проблем. У розпал міграційної кризи 2016 року експерти прогнозували можливість розпаду ЄС через неузгодженість позицій країн-членів, або збереження Євросоюзу лише як формальної інституції. У 2020 році пандемія COVID-19 стала значним викликом для всієї системи міжнародних відносин. Для ЄС критичним є питання пошуку подолання кризи у світі, що переживає COVID-19, на тлі зростання національних автономізмів у ряді держав. В цій статті увагу зосереджено на дослідженні впливу епідемії коронавірусу COVID-19 на вироблення спільної антикризової політики Європейського Союзу. Пандемія коронавірусу занурила економіку ЄС у глибоку кризу, безпрецедентну для мирного часу. Криза стала одним з найсерйозніших викликів для єдності ЄС за всю історію його існування. В статті робиться спроба аналізу ефективності взаємодії європейських інституцій задля подолання кризових явищ та збереження єдності ЄС. З'ясовано, що через недостатню координацію дій країн-членів ЄС на початку пандемії спостерігалися безсистемні засоби національного реагування на проблему і, як наслідок, у ряді країн-членів спільноти набули поширення євроскептичні та націоналістичні настрої, що могло істотно вплинути на подальші перспективи розвитку Євросоюзу. Звертається увага на політичну спроможність ЄС діяти спільно та ухвалювати консенсусні рішення. У статті наголошується, що масштаб проблем, спричинених коронавірусною кризою, на сьогодні остаточно не визначений, оскільки криза триває, і віддалені її наслідки для майбутнього євроспільноти можуть бути серйознішими, ніж це прогнозується нині. Розглядаються можливі тенденції подальшого розвитку Євросоюзу в посткризовий період.

Ключові слова: Європейський Союз, пандемія, коронавірус, європейська солідарність, інтеграція, ефективність, криза, консенсус.

Постановка проблеми. 1990-і та початок 2000-х років на європейському континенті був відзначений швидкими процесами розширення і поглиблення євроінтеграції. Було успішно сформовано економічний і валютний союзи, запроваджено єдину європейську валюту – євро. Спостерігався масштабний процес територіального розширення ЄС. Інтеграція Євросоюзу стала більш потужною, ніж у будь-якому іншому об'єднанні держав. Все це давало підстави вважати ЄС зразком економічної і політичної інтеграції та вирішення нагальних соціальних питань. Але в останнє десятиріччя спостерігаємо цілий ряд серйозних проблем ЄС, що спричинили потужний і тривалий шлейф соціально-економічної дестабілізації з далекосяжними політичними і соціальними наслідками.

Серйозна фінансово – економічна криза 2008-2009 рр., що перетворилася у 2010 році на кризу в зоні євро, масштабна міграційна криза 2015-2017 рр. спричинили декілька руйнівних тенденцій – падіння рівня довіри до загальноєвропейських інституцій, кризу довіри до національних урядів, сформованих єврооптимістами, посилення націоналістичних та популістських партій на тлі падіння соціальних стандартів, потужні інформаційні атаки, спрямовані проти єдності ЄС. Значним потрясінням для ЄС став розтягнений у часі (2016-2020 рр) вихід Сполученого Королівства з Євросоюзу.

Останнім найбільшим викликом для єдності ЄС, його політичної та економічної стабільності стала пандемія коронавірусу COVID-19, що спалахнула в кінці 2019 р. в Китаї і на початку 2020 р.

швидко поширилася світом. Пандемія викликала безпрецедентні економічні та соціальні проблеми в країнах ЄС, вирішення яких потребує консолідованих зусиль всіх держав-членів. Від ефективності заходів, що вживаються, прямо залежить майбутнє європейського проекту, його стійкість та стабільність.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання впливу кризових явищ останнього десятиріччя на Європейський Союз знаходяться в центрі уваги науковців у світі та в Україні, оскільки ЄС виступає одним з наймогутніших гравців на міжнародній арені. Події, що відбуваються в середині ЄС, істотно впливають на ситуацію на теренах всієї Європи та у світі в цілому. Оскільки Україна конституційно закріпила євроінтеграцію як основний зовнішньополітичний напрямок свого розвитку, процеси, що відбуваються в Євросоюзі, повинні ретельно досліджуватися, зважаючи на всі можливі варіанти розвитку ситуації в євроспільноті. Питання, пов'язані з проблемами інтеграції всередині ЄС, розглядаються в роботах цілого ряду вітчизняних дослідників. Слід відзначити праці В. Сіденка, (кризові явища у розвитку інтеграційних процесів в ЄС та інструменти їх подолання); Л. Корнійчук досліджує проблеми реформування Євросоюзу. В. Баштанник розглядає проблеми формування наддержавних механізмів Євросоюзу; цікаві погляди на інтеграційні процеси ЄС та загрозу його дезінтеграції висловлює Дж. Сорос [14] основні проблеми Європи та можливі сценарії її майбутнього аналізує болгарський політолог І. Крастев [7] Значним внеском у розробку даної тематики є праці американських науковців Т. Беринда [17], С. Гілмана [19], нідерландського дослідника Х. Воллаарда [18] та багатьох інших.

Вплив пандемії коронавірусу на ситуацію в Євросоюзі та можливі шляхи подолання викликаних нею кризових явищ лише нещодавно стали темою спеціальних наукових досліджень, оскільки пандемія триває і ситуація перебуває в процесі розвитку. Наявна нині інформація дозволяє робити лише попередні висновки, що випливають з поточної ситуації. Проблема реактування окремих європейських держав та загальноєвропейських інституцій на COVID-19 присвячують свої роботи такі зарубіжні дослідники, як М. Емерсон [1; 2], Д. Сорос [13] та ін. Перші спроби вивчення проблем Євросоюзу, викликаних ситуацією з коронавірусом, зроблено українськими науковцями, серед яких можна назвати А. Амеліна, О. Соскіна [15], В. Омеляненка [12], С. Корсунського [6]. Довгострокові наслідки кризи, викликані коронавірусом та масштаби вірогідної трансформації Євросоюзу, системний аналіз подій, що відбуваються нині стане можливим лише після завершення пандемії COVID-19.

Тому автор, на підставі довідкових матеріалів Європейської Комісії та Європейського Парламенту, даних соціологічних досліджень в європейських країнах, а також матеріалів, наданих для публічного доступу європейськими та українськими експертами, визначає основними **завданнями** – проаналізувати основні поточні заходи, що вживає ЄС для подолання наслідків пандемії COVID-19 та розглянути вплив викликаних нею кризових явищ на інтеграційні процеси на теренах Європейського Союзу; з'ясувати, наскільки заходи, що вживаються загальноєвропейськими інституціями, здатні задовільнити країни ЄС з різним економічним потенціалом та чи спроможна неминуха економічна рецесія, викликана пандемією COVID-19, посилити популярність правих націоналістичних сил, які виступають за зменшення ступеню інтеграції та ставлять питання про ефективність спільної економічної політики Євросоюзу.

Виклад основного матеріалу. Пандемія COVID-19, що розпочалася у Китаї наприкінці 2019 року, швидко захопила у свою орбіту європейський континент. Вже в кінці січня – на початку лютого 2020 р. коронавірус поширився на території Німеччини, Італії, Іспанії, Франції. Зона його циркуляції стрімко розросталася. Не чекаючи на рішення ЄК, Чехія, Угорщина, Австрія та низка інших країн закрили свої кордони. 16.03.2020 голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляйєн повідомила про закриття території Шенгенської зони з метою захисту людей від поширення вірусу. Одна за одною європейські країни почали вводити суворий карантин на своїй території, закриваючи кордони для сусідів та для решти світу. Це дало можливість зменшити темпи поширення інфекції, але і водночас стримало євроінтеграційні процеси, не даючи змоги працювати спільному ринку.

Спалах коронавірусу виступив каталізатором економічної кризи у світі, загальмувавши розвиток світової економіки, у тому числі економіки ЄС. Економіка Євросоюзу, яка і без того зазнала відчутних втрат через торговий конфлікт між Китаєм і США – за останній квартал 2019 року зростання ВВП ЄС сповільнилося до 0,1 % – опинилася на межі рецесії.[9] Через пандемію перед ЄС вкотре постало питання його життєздатності та можливості спільними зусиллями подолати чергову серйозну кризу. Ще у 2016 році, в період розвитку міграційної кризи в ЄС, багато експертів висловлювали думку про те, що Євросоюз увійшов у глибоку кризу і, ймовірно, збережеться як формальна інституція.

«У середземноморській Європі й таких країн, як Німеччина чи Австрія зовсім різні поведінка і потреби. Немає єдиної політики, яка би підходила усій Європі. Це з самого початку було головною проблемою, але тепер наближається переломний момент», – прогнозували експерти американської приватної розвідувально-аналітичної компанії Stratfor [11].

На початку 2020 року служба досліджень Європейського парламенту опублікувала документ про 10 викликів, на які ЄС варто звернути увагу в цьому році. Серед них, зокрема, були зазначені демографічно-соціальні, безпекові питання, економічно-фінансові, міграційні, питання сусідства, тощо. [22]. На той час перед ЄС ще не стояло питання кризи, спричиненої COVID-19, яка, як з'ясувалося, стало головною кризою 2020 року. За декілька місяців ситуація кардинально змінилася. Прем'єр-міністр Італії Джузеппе Конте назвав боротьбу з коронавірусом найбільшим викликом для Європи з часів Другої світової війни. Аналогічні думки висловлювали канцлер Німеччини А. Меркель та президент Франції Е. Макрон [12]. У період найбільшого сплеску захворюваності у ряді країн ЄС перед державами-членами постало питання – чи залишиться Євросоюз у цій ситуації важливою силою у врегулюванні наслідків пандемії, чи кожна країна мусить у важкі часи розраховувати передовсім на себе.

З часів кризи євро 2010 року та міграційної кризи в ЄС відчутна криза легітимності європейських інституцій. Нідерландський науковець Луук ван Мідделаар наводить дані про те, що за 40 років з часів створення Євросоюзу скепсис щодо переваг європейського проекту ще ніколи не був таким поширеним. На це звертали увагу у 2016 році аналітики служби вивчення громадської думки «Євробарометр» [8, с.45]. Майбутнє ЄС з тих часів постійно ставилося під сумнів. Пандемія коронавірусу може стати черговою хвилею атаки на європейську єдність. В час боротьби з загрозою COVID-19 деякі країни вже відчули недостатню солідарність. Першою з них стала Італія, яка з початку пандемії зверталася до Брюсселя з проханням активувати механізм цивільного захисту ЄС – систему з надання оперативної допомоги при надзвичайних ситуацій для отримання відповідного медичного обладнання. Незважаючи на заклик Єврокомісії до інших членів ЄС відгукнутися на це прохання, на жаль, жодна країна Союзу, попри невелику кількість хворих на той момент, не надала Італії допомоги. Вже згодом потрібне обладнання та засоби індивідуального захисту надала Німеччина. На адресу Єврокомісії лунало багато закидів у бездіяльності. Але вважати, що ЄК зовсім не вживала належних заходів, не є справедливим. Швидко організувати роботу для спільного реагування за місяць було надзвичайно важко, потрібен був час для оцінки рівня загрози перед тим, як виробити спільні позиції. Одразу впоратися з динамічними питаннями бюрократичні структури ЄС не могли. Тому зрозуміло, що кожна країна на початку епідемії намагалася боротися з коронавірусом самотужки, в залежності від ефективності своїх державних інституцій та системи охорони здоров'я.

На думку автора, реагування Єврокомісії на виклики відбулося достатньо рішуче і не так повільно, як завжди. Вже 13 березня інституції ЄС змогли представити ряд ініціатив щодо протидії пандемії. Одним з цих заходів стало збереження працюючого спільного ринку. Для цього були введені чіткі правила для перетину кордону вантажними автомобілями для грузоперевезень, фахівцями та сезонними працівниками, що перетинають кордони для роботи. Також Єврокомісія ініціювала централізоване держзамовлення для промисловості, потрібне для забезпечення населення засобами дезінфекції та гігієни. Було прийнято рішення про створення загальноєвропейського запасу медичних матеріалів для передачі їх туди, де вони найбільш необхідні. Основні витрати на ці матеріали взяла на себе Єврокомісія (до 90%). Країнам було дозволено змінювати межі дефіциту бюджету для швидкого реагування на виклики. Євроінституції (Європарламент, Єврокомісія, Європейська Рада) терміново затвердили законодавство, яке дозволяє країнам-членам надавати допомогу цілим секторам економіки. За пропозицією ЄК Європада виділила 37 млрд євро для національних урядів за рахунок перерозподілу структурних фондів та фондів розвитку [10].

Уряди кожної з країн ЄС вжили серйозних антикризових заходів на національному рівні. Так, Німеччина виділила додатково з бюджету 156 млрд євро (4,39% ВВП), надала держгарантії для позик підприємствам у розмірі 825 млрд євро (бл. 25% ВВП); Франція – 45 млрд євро (близько 2% ВВП) на покриття витрат охорони здоров'я, підтримку доходів населення та малого і середнього бізнесу; Італія – 25 млрд євро (1,4% ВВП). Іспанія – додатковий бюджет у розмірі 13,9 млрд євро (бл. 1% ВВП); Бельгія – близько 10 млрд євро, що складає 2% ВВП на сферу охорони здоров'я, безробітних та самозайнятих. Ще 50 млрд євро виділили на гарантії банківських позик компаніям, що складає близько 10% ВВП країни. У більшості країн ЄС обсяг антикризових програм знаходиться в діапазоні від 1 до 2% ВВП [2]. Незважаючи на такі безпрецедентні витрати національних урядів, в державах-членах ЄС існувало розуміння недостатності цих заходів і необхідності потужної підтримки

на загальноєвропейському рівні. М. Емерсон, асоційований старший науковий дослідник Центру європейських політичних досліджень (CEPS), вважає, що пандемія поставила перед ЄС проблему екзистенційного вибору. «Урядам країн-членів треба було прийняти рішення про механізми фінансування виходу з економічної кризи, спричиненої вірусом. Проте від цього рішення значною мірою залежатиме майбутнє ЄС. Увесь світ стежив за тим, чи ризикне ЄС піти на крок, який означатиме перехід на новий рівень інтеграції. Або навпаки – відмовиться від принципів європейської солідарності» [1]. Рішення було прийнято міністрами фінансів країн ЄС 10 квітня 2020 року. Ним були передбачені три заходи на загальну суму 540 млрд євро, або бл. 3,6% ВВП ЄС:

- Європейський стабілізаційний механізм має бути застосований для країн єврозони на суму до 240 млрд євро для подолання наслідків шкоди, спричиненої коронавірусом;
- Європейський інвестиційний банк збільшить на 200 млрд. євро позики на підтримку малих та середніх підприємств;
- Європейська комісія зробить позики на суму до 100 млрд євро для держав членів, яким потрібна підтримка їхніх заходів на ринку праці [1].

Найжорстокіші протиріччя між країнами ЄС викликала проблема випуску так званих «коронабондів», тобто спільних державних облігацій країн єврозони. Ця суперечка іде вже 10 років, з часів боргової кризи у євразоні, коли гроші від розміщення бондів планували виділити Греції та іншим країнам, що стояли на межі платоспроможності. Тоді ідея не була підтримана. Нині, в умовах пандемії, вона виникла знову. Випуск спільних боргових паперів підтримали 9 країн єврозони – Бельгія, Греція, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Словенія, Франція. Суть пропозиції в тому, що позичальником мав би бути ЄС, який відповідав би за погашення боргу, а не окремі країни. Проти рішуче виступили інші країни, в першу чергу Нідерланди та Німеччина, які не були готові надавати гроші своїх платників податків на обслуговування спільного боргу [16]. Адже немає жодних гарантій, що через деякий час, коли коронабонди потрібно буде погашати, не виявиться країн, які відмовляться сплачувати цей борг (припустимо, через прихід до влади популістів, що обіцяли це своїм виборцям). В такому випадку повертати борг за ці країни доведеться всім іншим, аби не допустити дефолту.

Не можна не погодитися з думкою Луука ван Мідделаара про існуючу в ЄС вимушену солідарність, про яку він пише, що «фактична солідарність, зумовлена валютною та фінансовою взаємозалежністю країн єврозони, не супроводжувалася автоматично щирим відчуттям солідарності... поки національні парламенти зберігають контроль за виплатами, суперечки можуть спалахнути знов у будь-який момент. Потенційно це може призвести до ще більшого сум'яття» [8, с.403]. У випадку фінансових витрат, вважає аналітик, порушується національне «ми», «... позаяк в кінцевому підсумку саме «ми» окремої держави в межах спільноти мусить заплатити за «них», або поділитися з «ними» – ніколи не доходячи до формування всеосяжного європейського «ми». Громадянам різних країн Європи все ще важко усвідомити спільну політичну та історичну реальність, фінансові справи навряд чи сформулюють відчуття єдиної спільноти. Вони просто створять розлючену тисняву біля каси» [8, с. 406]. Ця цитата стосується кризи євро, але, на думку автора, вона чудово відображає нинішню ситуацію в Євросоюзі у зв'язку з кризою COVID-19.

Нині очевидно, що пандемія коронавірусу – це чудова нагода проявити європейську солідарність. Як повідомляє DW, ряд німецьких економістів, які виступали проти євробондів, змінили позицію і вважають, що «один трильйон євро був би переконливим сигналом згуртованості Європи в момент кризи». Глава інституту Німецької економіки в Кельні М. Хюттер вважає коронабонди «лакмусовим папірцем європейської солідарності». Експерт переконаний, що допомога слабшим конче необхідна, інакше, за його оцінкою, розпад ЄС стане невідворотним [16]. Ідея випуску коронабондів наразі підтримана не була, замість неї країни ЄС дійшли згоди щодо створення нового Фонду відновлення для боротьби з наслідками епідемії. Слід зазначити, що кошти цього Фонду мають бути спрямовані тільки для протидії шкоди, завданої економіці та суспільствам вірусом COVID-19. М. Емерсон повідомив, що домовленість застосувати Європейський стабілізаційний механізм, широкомасштабні операції ЄК та Європейського інвестиційного банку означають, що для ЄС, як позичальника, існує ступінь ефективної взаємності. «Отже, це компроміс на поточний момент. Екзистенційній кризі запобігли», – наголосив М. Емерсон [1].

Ініціативи ЄС спрямовані на збереження цілісності єдиного ринку Євросоюзу, наданні підтримки громадянам та підприємствам ЄС, визначенні заходів оперативного реагування для підтримки стабільності й солідарності держав-членів. Європейський керівник EurasiaGroup (організація, що займається політичним кризовим консалтингом) М. Рахман зауважує, що досягнуті домовленості

будуть дієвими лише в короткостроковій перспективі, бо ступінь виснаженості економіки в підсумку може виявитися набагато серйознішим, ніж прогнозується зараз [3].

21 липня 2020 року лідери ЄС після одного з найдовших самітів погодили спеціальний план порятунку економіки Євросоюзу після кризи, спричиненої пандемією коронавірусу. Європейські лідери довго і важко йшли до подальших спільних рішень, але компромісу було досягнуто. Погоджено план порятунку економіки «наступне покоління ЄС». Обсяг плану сягнув 750 млрд євро. Більшу частину фінансування взяла на себе програма Фонд відновлення та стійкості обсягом до 672,5 млрд євро, з яких позики складуть 360 млрд, а гранти – 312 млрд євро. Основними показниками для надання допомоги є ВВП на душу населення та рівень безробіття між 2015 та 2019 роками. Досягнутий компроміс став перемогою А.Меркель і Е.Макрона, які виступили з ініціативою Фонду допомоги. Задоволена домовленостями й Італія, яка найбільше постраждала від COVID, а тепер отримає найбільшу допомогу. Австрія, Данія, Нідерланди та Швеція, які критикували план, добилися зменшення свого внеску. «Ми це зробили! Європа сильна, Європа об'єднана», – заявив президент Європейської ради Ш. Мішель. ЄС довів, що залишається єдиним цілим, і що країни, які менше постраждали від пандемії, готові допомогти тим, кому пощастило менше. Вже у жовтні перші три країни отримали 17 млрд євро з фонду ЄС. Італія отримала 10 млрд з запланованих 27,4 млрд, Іспанія – 6 млрд (з 21,3), Польща – 1 млрд (з 11,2). Ці виплати були здійснені із суми 540 млрд євро погоджених у квітні для захисту робітників, підприємств і держав. «Це чітко демонструє солідарність Європи з громадянами Іспанії, Італії, Польщі, які постраждали від цієї кризи», – підкреслила президент ЄК Урсула фон дер Ляйен [5].

10 листопада представники Європарламенту і урядів країн ЄС погодили деталі бюджету ЄС на 2021-2027 рр. Витрати на гуманітарну політику були збільшені на 16 млрд євро в порівнянні з липневими домовленостями. Правда депутати від ЄП поки не погоджуються затверджувати цей бюджет через скорочення у деяких сферах та, скоріш за все, компромісу буде досягнуто [4].

Отже, масштаб проблеми, що нині постала перед Європою, на сьогодні оцінити вкрай важко. Реакція ЄС на кризу має велике значення для майбутнього спільноти. Аналітики німецького банку Berenberg заявили, що лідери ЄС повинні вживати всіх можливих заходів задля реагування на кризу. «За оптимістичного сценарію пам'ятають про те, якими зусиллями давалися всі ці стримувальні заходи, зітреться, а громадяни ЄС пам'ятатимуть про те, як країни допомагали одна одній. У гіршому випадку зволікання лідерів Євросоюзу може підірвати політичні основи організації, як такої», – заявили експерти [3]. На думку мільярдера і філантропа Сороса, ЄС загрожує розпад через пандемію, якщо євроспільнота не випустить безстрокові облігації для допомоги слабким членам, бо збитки для економіки ЄС набагато серйозніші, ніж видається. Загрозу розпаду Союзу Сорос вважає не теоретичною можливістю, а трагічною реальністю [13]. Д. Сорос не самотній у своїх прогнозах. Багато політичних експертів прогнозують серйозні проблеми для ЄС після закінчення кризи, адже в умовах пандемії у багатьох країнах світу посилюються позиції прихильників економічного націоналізму, зміцнилася роль держав в соціальних та економічних процесах.

Разом із тим, дуже цікавим фактом для Євросоюзу є те, що праві популісти та євроскептики не змогли у цей період посилити свої позиції. [13; 20; 22]. Аналізуючи дані соціологічних опитувань в Італії та Франції, де праві традиційно достатньо популярні, автор робить висновок про те, що ці політичні сили не змогли досягти того рівня підтримки, на який розраховували. Занадто очевидним для європейських народів виявився той факт, що без допомоги євроспільноти подолати кризу було б набагато складніше.

Не викликає сумніву, що коли пандемія піде на спад і буде оголошено про її завершення, європейські інституції проаналізують уроки, які надав Євросоюзу COVID-19. Очікується, що ЄС розпочне широку дискусію про поглиблення інтеграції у соціальній сфері, зокрема, у галузі охорони здоров'я, бо на сьогодні ці питання знаходяться у віданні виключно національних урядів. Вже зараз помітні тенденції, які демонструють рух країн у цій сфері в одному напрямку.

Цілком можливо, що серйозні кроки щодо спільної соціальної політики не забаряться, і це буде черговим ступенем посилення інтеграції ЄС після економічного і політичного спаду, і ми станемо свідками не розпаду, а зміцнення Європейського Союзу. Але стверджувати це напевно на теперішньому часовому відрізку не візьметься, мабуть, ніхто. Згадуваний Луук ван Міделлаар, аналізуючи можливі майбутні шляхи розвитку ЄС, писав наступне: «Великі події та кризи щоразу розбивають закритий горизонт очікування... Так вони руйнують ілюзію, що всі головні риси майбутнього начебто визначено. Але це не має нас дивувати: адже історична реальність за самою своєю суттю є непередбачуваною. Ненавмисні наслідки людських дій, неочікувані ланцюгові реакції,

поспішні рішення – все це робить майбутнє нескінченно непевним. Жодний план і жодна угода не можуть передбачити всієї креативності історії, не кажучи вже про те, щоб наперед визначити адекватні відповіді на виклики майбутнього» [8, с.465]. В якому напрямку рухатиметься Європейський Союз, покаже тільки час.

Висновки. Пандемія COVID-19 постала перед усім світом серйозною загрозою, здатною назавжди змінити усталений порядок життя. Для інституцій ЄС COVID-19 став справжнім стрес-тестом і випробуванням на міцність базових принципів функціонування ЄС – вирішення питань консенсусом, взаємодопомогою, відкритістю кордонів.

Перші місяці боротьби Євросоюзу з наслідками пандемії наочно продемонстрували наступне: незважаючи на непрості внутрішні протиріччя, що загострилися у зв'язку з коронавірусною кризою, Євросоюз зміг продемонструвати можливості наднаціональних інституцій і вжити низку ефективних заходів для підтримки держав-членів. Цьому посприяв накопичений країнами ЄС досвід співпраці у кризових ситуаціях останнього десятиріччя та міцний економічний потенціал. Зрозуміло, що пандемія не завершена і результати, досягнуті ЄС у розв'язанні кризи, є проміжними.

Остаточне врегулювання наслідків економічної кризи залежить від досягнення стійкого балансу між національними інтересами держав-членів та інтересами всього Союзу загалом, оскільки нинішня ситуація продемонструвала громадянам ЄС важливість і силу національних держав та певну розгубленість загальноєвропейського центру.

Економічні проблеми, викликані пандемією, можуть мати далекосяжні політичні наслідки, якщо ситуацією в своїх інтересах спробують скористатися популістичні і євроскептичні сили, звинувачуючи в усіх проблемах Брюссель. На сьогоднішній день ці спроби не мають поки що успіху, оскільки євроінституції змогли продемонструвати свою спроможність у вирішенні низки важливих для кожної країни питань. Але пандемія не завершена, економічні проблеми посилюються і це може певним чином зіграти на користь сил, що є противниками євроінтеграції. Посилення їх позицій потенційно загрожуватиме самому існуванню ЄС, що, відповідно, порушить усталений світовий порядок і викличе геополітичні зрушення у світі.

У зв'язку з вищезазначеним, перед Євросоюзом постає складне, але цілком реалістичне завдання – розробка довгострокової і далекосяжної стратегії виходу з кризи, комплексного плану відновлення, погодження безпрецедентних інвестицій, посилення системної стійкості ЄС, а також послідовне втілення такої стратегії в життя. Тільки так євроспільнота буде здатна продемонструвати своїм громадянам та всьому світові ефективність загальноєвропейських інституцій, життєздатність ЄС та посилить довіру до нього. Позитивне вирішення цього надважливого завдання допоможе зберегти ЄС як гаранта стабільності на європейському континенті та у світі в цілому.

Бібліографічний список:

1. Емерсон М. Антикризисный компромис: як ЄС рятуватиме свою економіку від коронавірусу. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2020/04/14/7108677/> (дата звернення 14 серпня 2020).
2. Емерсон М. Вірус як виклик єдності: якою буде антикризова стратегія ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2020/04/9/7108539/> (дата звернення 14 серпня 2020).
3. Європа і коронавірус. Вдала антикризова стратегія ЄС і що говорять аналітики URL: https://24tv.ua/investment/evropa_i_koronavirus_naskilki_vdala_antikrizova_strategiya_yes_i_shho_govoryat_analitiky_n1316553.%202020.%2012.04 (дата звернення 5 вересня 2020).
4. ЄП і уряди країн ЄС після місяців переговорів досягли згоди щодо бюджету URL: <https://www.dw.com/uk/cherez-chotyry-misiatsi-perehovoriv-u-yes-dosiahly-zghody-shchodo-biudzhetu/a-55556961> (дата звернення 13 листопада 2020).
5. ЕС согласовал самый большой финансовый пакет в своей истории. URL: <http://surl.li/igbt> (дата звернення 18 серпня 2020).
6. Корсунський С. Після глобалізації. // Український тиждень № 11 (643) 7 – 13. 03 2020, с. 40.
7. Крастев И. После Европы / И. Крастев, пер. с англ. А. Никитиной; под ред. А. Смирнова и Я. Охонько. – М.: Дом «Дело» РАНХиГС, 2018. – 144 с.
8. Луук ван Мідделаар. Перехід до Європи: Як континент став союзом / Пер. з англ. Олексія Панича. – К: Дух і літера, 2018. – 576 с.
9. Мартиненко О. Втеча від стабільності: як коронавірус вплине на економіку світу, Європи та України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/experts/2020/03/3/7107022/> (дата звернення 16 травня 2020).
10. Меры ЕС по борьбе с коронавирусом URL: <http://surl.li/igbv> (дата звернення 20 травня 2020).
11. Розпад ЄС неминучий URL: <https://dostyp.com.ua/top-novina/rozpad-ies-nieminuchii> (дата звернення 20 травня 2020).
12. Солидарность и коронавирус: выдержит ли ЕС давление кризиса. URL: <https://rubryka.com/ru/blog/koronavirus-eu/> (дата звернення 14 червня 2020).

13. Сорос вважає, що ЄС може і не пережити коронавірусну кризу.
URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/05/22/7110247/> (дата звернення 5 серня 2020).
14. Сорос Дж. Європейський Союз: дезінтеграція чи відродження? Джордж Сорос у бесідах із Грегором Шміцем. / Дж. Сорос, пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Дух і Літера, 2015. – 240 с.
15. Соскин Олег. Коронавирус уничтожит ЕС и навсегда изменит мир. URL: <http://kyiv.osp-ua.info/?seolink=politics/74837-oleg-soskin-koronavirus-unichtozhit-evrosouz-i-navsegda-izmenit-mir.html> (дата звернення 7 червня 2020).
16. Что такое коронабонды и почему они грозят расколом Евросоюза. URL: <http://surl.li/igbw> (дата звернення 9 серпня 2020).
17. Berend T. Ivan. The contemporary crisis of the European Union: Prospects for the future. New York: Route edge, 2017. 170 p.
18. Vollaard, Hans. A Theory of European Disintegration. Fourth Pan-European Conference on EU Politics 25th – 27th September 2008, University of Latvia, Riga. 27 p. URL: <http://www.jhubc.it/ecpr-riga/virtualpaperroom/017.pdf>. (дата звернення 26 березня 2020).
19. Gilman, Nils and Steven Weber. Back in the USSR. Is the European Union heading for a Soviet-style collapse? *The American Interest*. Vol. 12, No. 3. December 12, 2016. URL: <http://www.the-american-interest.com/2016/12/12/back-in-the-ussr/> (дата звернення 17 березня 2020).
20. France — European Parliament election 2019 URL: <https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/france/> (дата звернення 19 жовтня 2020).
21. Italy — National parliament voting intention URL: <https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/italy/> (дата звернення 4 вересня 2020).
22. Ten issues to watch in 2020 / European Parliamentary Research Service
URL: <https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/home.html> (дата звернення 15 березня 2020).

References:

1. Emerson M. Antikrizovij kompromis: yak YeS ryatuvatime svoyu ekonomiku vid koronavirusu.
URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2020/04/14/7108677/> (accessed: 14.08.2020).
2. Emerson M. Virus yak viklik yednosti: yakoyu bude antikrizova strategiya YeS.
URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2020/04/9/7108539/> (accessed: 14.08.2020).
3. Yevropa i koronavirus. Vdala antikrizova strategiya YeS i shcho govoryat analitiki
URL: https://24tv.ua/investment/evropa_i_koronavirus_naskilki_vdala_antikrizova_strategiya_yes_i_shho_govoryat_analitiki_n1316553.%202020.%2012.04 (accessed: 05.09.2020).
4. YeP i uryadi krain YeS pislya misyaci peregovoriv dosyagly zгоди shchodo byudzhetu
URL: <https://www.dw.com/uk/cherez-chotyry-misiatsi-perehovoriv-u-yes-dosiahly-zghody-shchodo-biudzhetu/a-55556961> (accessed: 13.11.2020).
5. ES soglasoval samyj bolshoj finansovyy paket v svoej istorii. URL: <http://surl.li/igbt> (accessed: 18.08.2020).
6. Korsunskij S. Pislya globalizacii. // *Ukrainskij tizhden* № 11 (643) 7 – 13. 03 2020, s. 40
7. Krastev I. Posle Evropy / I. Krastev, per. s angl. A. Nikitinoj; pod red. A. Smirnova i YA. Ohonko. – M.: Izdat. Dom «Delo» RANHiGS, 2018. – 144 s.
8. Luuk van Middelaar. Perekhid do Yevropi: Yak kontinent stav soyuzom / Per. z angl. Oleksiya Panicha. – K.: Duh i litera, 2018. – 576s.
9. Martynenko O. Vtecha vid stabilnosti: yak koronavirus vplyne na ekonomiku svitu, Yevropy ta Ukrainy.
URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/experts/2020/03/3/7107022/> (accessed: 16.05.2020).
10. Mery ES po borbe s koronavirusom URL: <http://surl.li/igbv> (accessed: 20.05.2020).
11. Rozpad YeS nemynuchyi URL: <https://dostyp.com.ua/top-novina/rozpad-ies-nieminuchii> (accessed: 20.05.2020).
12. Solydarnost y koronavirus: vyderzhyt li ES davlenye krizisa. URL: <https://rubryka.com/ru/blog/koronavirus-eu/> (accessed: 14.06.2020).
13. Soros vvazhaie, shcho YeS mozhe i ne perezhyyt koronavirusnu kryzu.
URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/05/22/7110247/> (accessed: 05.08.2020).
14. Soros Dzh. Yevropeyskiy Soiuz: dezintehratsiya chy vidrodzhennia? Dzhordzh Soros u besidakh iz Hrehorom Shmitsem. / Dzh. Soros, per. z anhl. N. Komarovoї. – K.: Duh i Litera, 2015. – 240 s.
15. Soskyn Oleh. Koronavirus unychtozhyt ES y navsehda yzmenyt mir. URL: <http://kyiv.osp-ua.info/?seolink=politics/74837-oleg-soskin-koronavirus-unichtozhit-evrosouz-i-navsegda-izmenit-mir.html> (accessed: 07.06.2020).
16. Chto takoe koronabondy y pochemu ony hrozhat raskolom Evrosoyuza. URL: <http://surl.li/igbw> (accessed: 09.08.2020).
17. Berend T. Ivan. The contemporary crisis of the European Union: Prospects for the future. New York: Route edge, 2017. 170 p.
18. Vollaard, Hans. A Theory of European Disintegration. Fourth Pan-European Conference on EU Politics 25th – 27th September 2008, University of Latvia, Riga. 27 p. URL: <http://www.jhubc.it/ecpr-riga/virtualpaperroom/017.pdf>. (accessed: 26.03.2020).

19. Gilman, Nils and Steven Weber. Back in the USSR. Is the European Union heading for a Soviet-style collapse? The American Interest. Vol. 12, No. 3. December 12, 2016. URL: <http://www.the-american-interest.com/2016/12/12/back-in-the-ussr/> (accessed: 17.03.2020).
20. France — European Parliament election 2019 URL: <https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/france/> (accessed: 19.10.2020).
21. Italy — National parliament voting intention URL: <https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/italy/> (accessed: 04.09.2020).
22. Ten issues to watch in 2020 / European Parliamentary Research Service URL: <https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/home.html> (accessed: 15.03.2020).

Artemenko R. O. The COVID-19 pandemic as a challenge to the unity and sustainability of the European Union: looking for ways to overcome the crisis

The European Union has faced numerous difficulties and challenges during the last years. At the height of the migrant crisis in Europe some experts predicted a possibility of the EU collapse due to the incoherence and disparity of the actions undertaken by member countries, or maintaining of the EU only as a nominal, powerless institution. In 2020 COVID-19 pandemic became challenge for the whole system of international relations. The matter of searching ways to resolve the crisis in a world that is living through the COVID-19, has become vital for the European Union amid growing national autonomist agenda in a range of countries. This article examines the influence of COVID-19 pandemic on constructing and developing the shared vision and exact steps of European Union to confront the crisis. The coronavirus pandemic has put the EU's economy into the state of deep crisis which is unprecedented for the peaceful times. Such crisis turned out to be the one of the major challenges for European Union's unity in its entire history. An effort to analyze the efficiency of European institutions interaction in order to overcome the crisis and save unity of the EU is being done in this article. It has been determined that because of the lack of coordination between member states of the EU, unsystematic means of national responding to the emergencies have been observed at the pandemic beginning. This translates in increasing of Eurosceptic and nationalist feelings amongst the population in some member states of the EU. Potentially, such scenarios might have significantly affected the prospects of EU's further development. The attention has been paid to the political capability of EU to act in solidarity and make consensus decisions. It is emphasized in the article, that the scale of problems and consequences, caused by the coronavirus pandemic is not yet finally determined due to the crisis is still ongoing, and the long-term effects of it may be more significant than it can be seen and predicted today. The possible tendencies of further evolution of the EU as a solid commonwealth in post-crisis period are being considered.

Key words: European Union, pandemic, coronavirus, European solidarity, integration, efficiency, crisis, consensus.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2627-0984>

Геба Г. І., Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ВПЛИВ ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЄВРОПІ НА БРЕКЗИТ

Стаття акцентує увагу на тих причинах Брекзиту, які пов'язані з дезінтеграційними процесами у Європейському Союзі, що у свою чергу викликані кризовими явищами у Європі, такими як міграційна криза, уповільнення економічного зростання країн Єврозони, загострення боргової кризи південноєвропейських країн тощо. У статті проаналізовано також вплив деяких наслідків євроінтеграції на рішення британців про вихід з Євросоюзу. Зокрема, стаття розглядає поглиблення євроінтеграції і поступове перетворення ЄС у об'єднання, що за своїми ознаками дедалі більше нагадує федеративну державу, як чинник, який спонукав британських євроскептиків до активної агітації за Брекзит. Бюрократизм та відсутність механізму прямого обрання Європейської Комісії та інших європейських наднаціональних інституцій у Брюсселі також вивчається у статті як один із факторів виходу Великобританії з ЄС. У статті вказано, що під час британського членства в Європейському Союзі проблема масової міграції дешевої робочої сили з країн Центрально-Східної Європи до Великобританії стала ще одним фактором, який сприяв зростанню євроскептичних настроїв у країні і змушував виборців голосувати на користь Брекзиту. У статті Брекзит розглядається у контексті загальноєвропейських дезінтеграційних процесів і здійснюється порівняння Великобританії з деякими іншими європейськими країнами, які подібно до Об'єднаного Королівства досить стримано відносяться до поглиблення європейської інтеграції, однак, на відміну від Британії, навряд чи наважаться на такий радикальний крок, як вихід з ЄС. Автор приходить до висновку, що кризові явища у континентальній Європі мали вирішальний вплив на рішення Великобританії про вихід з Євросоюзу, хоча у той же час Брекзит не став би реальністю без впливу чинників британської внутрішньополітичної специфіки. Внутрішньополітичні причини Брекзиту у статті детально не розглядаються, оскільки основна увага зосереджена на зовнішньополітичних чинниках, пов'язаних з реакцією Великобританії на такі проблеми континентальної Європи, як наплив трудових мігрантів, не завжди ефективна і узгоджена з Лондоном політика наднаціональних європейських інституцій у Брюсселі та значне економічне відставання країн Південної і Центрально-Східної Європи від їх партнерів по ЄС з Північної і Західної Європи.

Ключові слова: Великобританія, Брекзит, Європейський Союз, дезінтеграційні процеси, євроінтеграція, євроскептицизм, кризові явища в Європі

Постановка проблеми. Вихід Великобританії з Європейського Союзу зумовлений як внутрішніми причинами та британською специфікою, так і впливом на Об'єднане Королівство загальноєвропейських дезінтеграційних процесів. Настрої євроскептицизму, тобто негативного ставлення до євроінтеграції, присутні не лише у Великобританії, а й у низці інших європейських країн, що посилює дезінтеграційні процеси у Європі, які проявляються у тому, що країни-члени ЄС починають сумніватися у подальшому поглибленні євроінтеграції, а інколи навіть починають замислюватися над виходом з ЄС. Брекзит став найсильнішим проявом європейських дезінтеграційних процесів, і тому доцільно проаналізувати, які саме негативні явища в ЄС спонукали Великобританію до виходу з Євросоюзу. Ще задовго до проведення у Великобританії референдуму про вихід з ЄС вже обговорювалася імовірність Грекзиту – виходу Греції з Євросоюзу, також виникали сумніви щодо подальшого перебування у єврозоні досить проблемних і обтяжених великими боргами економік Португалії, Іспанії та Ірландії. Потужні настрої євроскептицизму присутні і в Італії, а більшість країн Центральної та Південно-Східної Європи, які приєдналися до ЄС останніми, не зуміли повністю адаптуватися до нових умов членства в ЄС і тому не надто зацікавлені у поглибленні євроінтеграційних процесів. Ці та інші негативні явища в Європі створюють перешкоди євроінтеграції і навіть викликають ризики успішного розвитку оберненого процесу –

дезінтеграції. Тому розглянута у даній статті проблема впливу дезінтеграційних процесів у Європі на Брекзит пов'язана з такими важливими науково-практичними завданнями, як вивчення досвіду виходу Британії з ЄС під впливом дезінтеграційних процесів у Європі, а також пошук шляхів зниження деструктивного впливу дезінтеграції і запобігання тому, щоб інші країни виходили з Євросоюзу подібно до Великобританії.

Мета дослідження. Метою даної статті є проаналізувати процес виходу Великобританії з Європейського Союзу у контексті дезінтеграційних процесів в Європі та з'ясувати, наскільки вплив зовнішніх, загальноєвропейських чинників міг вплинути на вихід Британії з ЄС.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематиці Брекзиту присвячений великий масив наукової літератури. Британський професор Ананд Менон у своїх працях ґрунтовно досліджує відносини між Великобританією та ЄС напередодні та після Брекзиту [1]. Серед авторів слід відзначити Джонатана Портеса, який дослідив проблему міграції з континентальних країн ЄС до Великобританії як одну з причин Брекзиту і як вагомий фактор впливу на британську політику навіть після її виходу з ЄС [2]. Взаємодію зовнішньополітичних факторів і Брекзиту проаналізував у своїй праці Трібод Харроіс [3]. Також слід відзначити наукову працю Брендана Донеллі, яка присвячена аналізу позиції Великобританії до ідей і проектів так званого єврофедералізму, тобто течії суспільно-політичної думки, представники якої висловлювали протилежні до євроскептицизму ідеї і на противагу дезінтеграційним процесам докладали зусилля для поглиблення євроінтеграції з метою поступового перетворення ЄС у федеративну державу. Як відзначає Б. Донеллі, негативна реакція британських еліт та населення на задуми єврофедералістів стала однією з причин Брекзиту [4].

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Хоча проблематика виходу Британії з ЄС уже досить детально вивчена у науковій літературі, однак попередні дослідження детально не розглядали це питання у контексті загальноєвропейських дезінтеграційних процесів та їх впливу на рішення Великобританії вийти з ЄС, і тому у даній статті увага буде зосереджена на аналізі причин процесу Брекзиту як складової загальноєвропейських дезінтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У червні 2016 року у Великобританії пройшов історичний референдум, у ході якого трохи більше половини британців проголосували за вихід їх країни з ЄС. Ця подія продемонструвала різке посилення дезінтеграційних настроїв у одній із країн ЄС, і вивчення її причин та наслідків допомагає краще усвідомити суть та перспективи розвитку дезінтеграційних процесів у тих країнах ЄС, які залишилися в Євросоюзі.

Великобританія завжди займала специфічну позицію щодо євроінтеграції і виділялася від решти країн ЄС, причому не тільки за економічними чи політичними ознаками, але і географічно. Однак, не лише внутрішня специфіка Великобританії, яка у даній статті детально не розглядатиметься, призвела до виходу Об'єднаного королівства з об'єднаної Європи. Негативні з точки зору британців процеси у континентальній Європі та невдоволення політикою керівними інституціями ЄС у Брюсселі зіграли суттєву роль у рішенні британців покинути ЄС.

Перш за все, британська еліта та населення були упродовж останніх десятиліть незадоволені масштабом та темпами євроінтеграційних процесів, внаслідок яких почала вимальовуватися перспектива перетворення Євросоюзу з міжнародної організації у федеративну державу. Уже зараз ЄС важко назвати класичною міжнародною організацією, оскільки у нього є такі атрибути держави як єдиний парламент та загальноєвропейський суд (Європарламент та Європейський Суд), рішення яких розповсюджуються на всю територію ЄС. Європейська Комісія також має досить широкі повноваження і поступово перетворюється на загальноєвропейський уряд. Прихильники поглиблення європейської інтеграції, яких називають єврооптимістами або євроентузіастами, а найбільш активних із них навіть єврофедералістами, розробляють плани подальшої консолідації ЄС і це відлякує Британію, яка традиційно виступає за збереження національного суверенітету і проти передачі занадто великої кількості повноважень національних урядів та парламентів на наднаціональний рівень [4].

Слід відзначити, що Великобританія була не єдиною країною, яка негативно ставилася до прискорених темпів інтеграції. Наприклад, подібно до Великобританії, Данія та Швеція відмовилися запроваджувати єдину євровалюту. Показовим для британців був також приклад Норвегії, у якій на референдумі населення висловилося проти приєднання до ЄС. Приклад Норвегії, а також Швейцарії британські євроскептики наводять для того, щоб аргументувати свою позицію про те, що їх країна також може процвітати, перебуваючи за межами ЄС [5].

Позиції британських євроскептиків суттєво підсилювалися після початку глобальної фінансово-економічної кризи 2008 року. Якщо до цієї кризи британські євроскептики могли назвати не так уже й багато негативних моментів євроінтеграції, які зводилися головним чином до обмеження

національного суверенітету, то після початку економічної кризи аргументів в арсеналі євроскептиків збільшалося, а їх підтримка серед населення зростала. Саме негативні процеси в Євросоюзі у 2010-х роках сприяли посиленню антиєвропейських настроїв у британському суспільстві [6].

У 2010 році розпочалася тривала боргова криза у Греції. Зовнішній борг Греції складав майже 180% її ВВП [7], і країні загрожував дефолт, а це у свою чергу могло завдати великого удару по євровалюті та економіці ЄС в цілому. Грецька економіка виявилася не готовою до існування в конкурентних умовах єврозони і єдиної європейської валюти і тому вона не витримала першого ж після вступу Греції до єврозони у 2001 році серйозного випробування у вигляді кризи 2008 року. Через це на початку 2010-х років навіть обговорювалися сценарії виходу Греції з зони євро та ЄС, тобто варіант Грекзиту повністю не виключався [8]. Однак, Грекзит міг обернутися для всієї Європи не тільки негативними політичними наслідками, а і вкрай небажаними соціально-економічними проблемами [9]. Тому розвинуті країни ЄС вирішили надати фінансову допомогу Греції, а також Португалії та Ірландії задля уникнення економічної катастрофи у всій Європі [10].

Таким чином, виявилось, що об'єднана Європа стала не тільки більш економічно потужною, а й більш вразливою, оскільки у взаємопов'язаній європейській економіці соціально-економічні проблеми більш слабких країн-членів ЄС могли негативним чином відобразитися і на економіках більш розвинутих країн, навіть якщо останні не мали великих боргів, бюджетних дефіцитів чи інших фінансово-економічних проблем. Тому євроскептики, причому не тільки у Великобританії, а і в інших розвинутих країнах-членах ЄС, після початку розмов про імовірний Грекзит та економічні проблеми Південної Європи в цілому, отримали можливість використати ще один вагомий аргумент на користь виходу їх країн з ЄС, адже вихід з цієї структури, хоч і неминуче загрожував економічними втратами, однак міг врятувати від ще більших втрат у тому випадку, якщо ЄС не зуміє впоратися з борговими кризами своїх слабкіших у економічному відношенні членів [11].

Ситуація загострилася, коли виявилось, що економічна криза 2008 – 2009 років особливо боляче вдарила по Іспанії, економіка якої набагато більша від грецької чи португальської і тому не може бути врятована одними лиш фінансовими дотаціями з Брюсселю. Крім того, загрозливих обсягів досяг зовнішній борг ще більшої економіки Італії (135 % ВВП) [12], і це потенційно може викликати ще більшу кризу, ніж та, в яку втягнула ЄС Греція на початку 2010-х років. Тому євроскептики мають змогу використовувати цю потенційну загрозу для агітації за вихід країн з Європейського Союзу, поки це об'єднання не зіткнулося з ще більшою соціально-економічною та політичною кризою, від якої неминуче постраждають усі його члени. Сама поява терміну «Грекзит» та його обговорення дало євроскептикам підстави маніпулювати аналогічним терміном «Брекзит» [13].

Поки Великобританія перебувала в Євросоюзі, то її вклад в бюджет ЄС, так само як і інших країн, використовувався в тому числі на підтримку проблемних економік Південної Європи. Тому британські євроскептики висловлювали невдоволення з приводу необхідності дотувати південноєвропейські країни, які потрапили у боргову кризу [14]. Також вони вважали велику розбіжність у рівні життя між країнами Центрально-Східної, Південної та Північної Європи ще одним доказом неефективності ЄС [15]. Перебування всіх цих далеко не однакових у плані соціально-економічних умов країн у межах одного об'єднання, на думку євроскептиків, знижує ефективність ЄС, викликає кризи, подібні до переддефолтового стану Греції, і кінець-кінцем обертається великими фінансовими втратами для багатших країн ЄС, які змушені рятувати бідніші країни від колапсу.

Збільшення кількості мігрантів і біженців з країн Північної Африки та Близького Сходу після початку так званої арабської весни ще більше посилює дезінтеграційні настрої в Об'єднаному Королівстві. Щоправда, в самій Великобританії відсоток біженців з Близького Сходу набагато менший, ніж у інших європейських країнах, оскільки Великобританія не входить до Шенгенської зони. Однак спостерігаючи за міграційною кризою на європейському континенті, британці побоювалися, що ця криза рано чи пізно може зачепити і їх країну, якщо вона залишатиметься в ЄС [16].

У той же час, уже реальною проблемою для Британії стало питання занадто великої кількості мігрантів з країн ЄС, які мали право працювати у країні, поки вона була членом Євросоюзу. Парадоксально, але наплив мігрантів у Великобританію з Центрально-Східної Європи став наслідком саме політики офіційного Лондона, яка, як уже зазначалося, полягала у активній підтримці територіального розширення на Схід. Після розширення ЄС у 2004 році кількість мігрантів з Центрально-Східної Європи у Великобританії різко зростала. У британців сформувався стійкий негативний стереотип польського сантехніка – вихідця з Польщі, який готовий жити і працювати у Великобританії на непрестижній роботі і за порівняно невелику зарплату, і побутова та політична культура якого суттєво відрізняється від традиційної британської. За кілька років після вступу Польщі

до ЄС у 2004 році польська діаспора у Великобританії зросла до 900 тисяч [17] і стала другою за чисельністю після індійської діаспори. Загальна кількість мігрантів з країн «Нової Європи», тобто тих центрально- та східноєвропейських держав, які були прийняті в ЄС у 2004 та 2007 році, складає у Великобританії 1,4 млн. [18].

Ще один аргумент на користь виходу Британії з ЄС, який наводили євроскептики, пов'язаний з недостатньою демократичністю наднаціональних інститутів ЄС у Брюсселі. Слід визнати, що у цій критиці є певна істина, адже лише Європейський парламент обирається всенародно, усіма громадянами ЄС. Однак, попри зусилля керівництва ЄС, Європарламент поки не став таким же впливовим органом, як Європейська Комісія (ЕК) чи Рада ЄС. Той факт, що ЕК напряду не обирається громадянами європейських країн, однак при цьому часто розпоряджається їх долями, викликає обурення у євроскептиків, які вважають наднаціональні інституції у Брюсселі занадто забюрократизованими. Британські євроскептики зазначають, що після виходу з ЄС їх країна уже не підкорятиметься диктату брюссельської бюрократії і керуватиметься лише принципами демократії, адже якщо народу не сподобається політика уряду чи парламенту, то завжди буде можливість провести дострокові вибори і обрати нових людей до влади [19]. Натомість, поки країна перебувала у складі ЄС, у неї не було можливості зробити так само з наднаціональними європейськими інституціями у Брюсселі, оскільки навіть попри масове незадоволення політикою Єврокомісії її не можна просто так відправити у відставку і на позачергових виборах обрати новий її склад.

На хвилі зростання євроскептичних настроїв росла популярність британських партій, які активно боролися за Брекзит. Найвідомішою такою партією стала Партія незалежності Об'єднаного Королівства (ПНОК), яка отримувала великий відсоток голосів виборців (понад 15%) на виборах до Європарламенту у 2009 та 2014 роках [20]. Цікаво, що саме перебування Великобританії в ЄС та її участь у виборах до Європарламенту багато в чому сприяли зростанню впливу євроскептичних партій. Згадана ПНОК за результатами парламентських виборів у Великобританії жодного разу не змогла провести до Палати общин велику кількість депутатів, оскільки ці вибори проходять за специфічною мажоритарною системою, і ПНОК не вдається здобути перемогу у великій кількості мажоритарних округів попри те, що за партію в цілому по країні голосують досить багато виборців [21]. Таким чином, якби Великобританія не брала участь у виборах до Європарламенту, то євроскептична партія ПНОК довгий час так би і залишалася політичною силою маргіналів, які не мають реального політичного впливу. Однак, саме вибори до Європарламенту, які проходять на пропорційній основі, що значно вигідніше для ПНОК, дозволили цій партії стати впливовою політичною силою.

Як вказують експерти, ті, хто голосував на референдумі 2016 року за вихід Великобританії з ЄС, голосували також насамперед проти традиційних еліт, які на думку багатьох виборців перестали адекватно розуміти їх потреби [22]. Таке розчарування електорату традиційними елітами було притаманне не лише для Великобританії. Кандидат від Республіканської партії Дональд Трамп на президентських виборах у США в 2016 році теж фактично кинув виклик традиційним елітам як Демократичної, так і Республіканської партій, і це стало однією із причин його перемоги [23, с. 10]. Також результати голосування на референдумі у Британії відобразили характерні для всієї Європи тенденції до зростання націоналістичних настроїв у суспільстві і розчарування глобалізацією та структурами, які її уособлюють, в тому числі і ЄС [24].

Як вбачається, інтеграційні та дезінтеграційні процеси в Європі після виходу Британії з ЄС уже не мають такого впливу на цю країну, як до Брекзиту. Слід враховувати, що на сучасному етапі політика британського уряду багато в чому зумовлюється бажанням просто нарешті завершити неприємний процес Брекзиту, від якого уже втомилися і британські еліти, і просте населення [25]. Також вбачається, що якщо Брекзит став апогеєм дезінтеграційних процесів у Європі, то, як часто буває після апогею, ці процеси тепер дещо пішли на спад, принаймні на деякий час, адже негативний досвід непростого і занадто тривалого виходу Британії з ЄС наочно довів іншим країнам-членам Євросоюзу, що вихід з об'єднання може стати занадто проблематичним, щоб його всерйоз розглядати.

Висновки. Вихід Британії з ЄС був зумовлений складним комплексом причин. Але як вбачається, неоднозначні явища у континентальній Європі та викликані ними дезінтеграційні процеси стали головним чинником, який змусив британців вирішити вийти з Євросоюзу. До таких явищ слід віднести наступні:

1) боргова криза південноєвропейських країн;

2) обумовлена економічними проблемами Південної та Центрально-Східної Європи необхідність дотування Великобританією та іншими розвинутими країнами ЄС більш слабких у економічному відношенні країн-членів Євросоюзу;

3) невдоволення суттєвим розривом у економічному розвитку між благополучними країнами Північної Європи та набагато менш благополучними країнами Південної, Центральної та Південно-Східної Європи;

4) незадоволення напливом мігрантів з Центрально-Східної Європи;

5) невдоволення бюрократизмом наднаціональних європейських інституцій у Брюсселі та відсутністю їх прямого зв'язку з простими громадянами ЄС, неможливістю обирати членів Єврокомісії напряму;

6) побоювання подальшої централізації ЄС, продовження його руху у напрямку перетворення у федеративну державу та подальшого урізання національного суверенітету.

Ці явища, які євроскептики вважають негативними, впливають на дезінтеграційні тенденції не лише у Великобританії, але і в інших європейських країнах. Не випадково під впливом проблемних тенденцій у ЄС ЗМІ та радикальні політики неодноразово спекулювали на темі Грекзиту (потенційний вихід Греції з ЄС), Італекзиту (вихід Італії), Спакзиту (вихід Іспанії), Некзиту (вихід Нідерландів), Фрекзиту (вихід Франції). Таким чином, дезінтеграційні процеси наявні не лише у Об'єднаному Королівстві, а і в низці інших європейських країн, проте наклавшись на британську специфіку, ці процеси призвели до реального виходу Великобританії з ЄС, у той час як в інших країнах вони не призвели до аналогічних кроків. До того ж, негативний досвід Брекзиту може знизити мотивацію країн, що залишилися в ЄС, до виходу з цього об'єднання.

Таким чином, у даній статті здійснена спроба пояснити те, який вплив загальноєвропейські дезінтеграційні процеси здійснили на вихід Британії з Європейського Союзу. Однак, через обмеженість рамок цієї статті не було здійснено аналізу зворотного зв'язку, тобто того, як Брекзит вплинув на загальноєвропейські дезінтеграційні процеси. Вбачається, що цю тему було б доцільно розвивати і детально вивчати у майбутніх наукових працях, які могли б детальніше проаналізувати і порівняти перспективи нових «-екзитів», таких як згадані Грекзит, Фрекзит, Некзит, Італекзит, Спакзит тощо. Ця проблематика довгий час детально не вивчалася у науковій літературі, оскільки вона була багато в чому спекулятивна і далекою від практичної політики. Однак, у контексті Брекзиту, нехай і не зовсім вдалого, а також масштабної коронавірусної кризи повністю виключати загрозу нових «-екзитів» з ЄС не варто, а тому ця тематика може стати новою цариною для майбутніх наукових досліджень.

Бібліографічний список/References:

- 1) Menon A. EU Referendum Has Changed Everything and Nothing. *UK in a Changing Europe*, 26 Jun 2020. URL: <https://ukandeu.ac.uk/eu-referendum-has-changed-everything-and-nothing/> (дата звернення: 23.11.2020).
- 2) Portes J. Immigration Between the Referendum and Brexit. *UK in a Changing Europe*, 20 June 2020. URL: <https://ukandeu.ac.uk/long-read/immigration-between-the-referendum-and-brexit/> (дата звернення: 23.11.2020).
- 3) Harrois T. Foreign Policy and the Brexit Negotiations. *UK in a Changing Europe*, 15 June 2020. URL: <https://ukandeu.ac.uk/foreign-policy-and-the-brexit-negotiations/> (дата звернення: 23.11.2020).
- 4) Brendan D. Britain and European federalism. URL: https://fedtrust.co.uk/wp-content/uploads/2016/05/Britain_and_European_federalism.pdf (дата звернення: 23.11.2020).
- 5) Jónsdóttir J. It would Be Difficult for the UK to Follow the 'Swiss' or 'Norwegian' Models as an Alternative to EU Membership. *European Politics and Policy*, 28 January 2013. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2013/01/28/uk-eu-euroscepticism-norway-model-swiss-model-efta/#Author> (дата звернення: 23.11.2020).
- 6) Briggs M. Euroscepticism on the Rise in UK. *EURACTIV.com*, 27 March 2015. URL: <https://www.euractiv.com/section/uk-europe/news/euroscepticism-on-the-rise-in-uk/> (дата звернення: 23.11.2020).
- 7) Greece Government Debt to GDP 1980-2019 Data. *Trading Economics*. 2019. URL: <https://tradingeconomics.com/greece/government-debt-to-gdp> (дата звернення: 23.11.2020).
- 8) Atkins R. A Year in a Word: Grexit. *Financial Times*, 23 December 2012. URL: <https://www.ft.com/content/9e59bcfc-4b74-11e2-88b5-00144feab49a> (дата звернення: 23.11.2020).
- 9) Allen K. Greek Impasse Raise Fears of 'Grexit'. *The Guardian*. 7 February 2012. URL: <https://www.theguardian.com/business/economics-blog/2012/feb/07/greek-impasse-fears-grexit> (дата звернення: 23.11.2020).
- 10) Oprita A. Debt of PIGS Weighs On European Union. *CNBC News*, 26 January 2010. URL: <https://www.cnn.com/id/34844547> (дата звернення: 23.11.2020).
- 11) Daponte-Smith N. Grexit And Brexit: Greek Default Would Affect Britain, Too. *Forbes*, 17 June 2015. URL: <https://www.forbes.com/sites/noahdapontesmith/2015/06/17/grexit-and-brexit-greek-default-would-affect-britain-too/?sh=1820348630b1> (дата звернення: 23.11.2020).
- 12) Italy Government Debt to GDP. 1988 – 2019 Data. *Trading Economics*. 2019. URL: <https://tradingeconomics.com/italy/government-debt-to-gdp> (дата звернення: 23.11.2020).
- 13) Terzi I. Grexit and Brexit: Lessons for the European Union. *E-International Relations*, 4 May 2020. URL: <https://www.e-ir.info/2020/05/04/grexit-and-brexit-lessons-for-the-eu/> (дата звернення: 23.11.2020).

14) Porritt L. Britain and Europe: The Political and Economic Repercussions of the Crisis. *UK in a Changing Europe*. 14 Jul 2015. URL: <https://ukandeu.ac.uk/explainers/britain-and-europe-the-political-and-economic-repercussions-of-the-crisis/> (дата звернення: 23.11.2020).

15) Ritzena J, Wehner C., Zimmermann F. Euroscepticism, Income Inequality and Financial Expectations. 2015. URL: http://ftp.iza.org/dp8001_rev.pdf (дата звернення: 23.11.2020).

16) Hall R. How the Brexit campaign used refugees to scare voters. *Global Post*, 24 June 2016. URL: <https://www.pri.org/stories/2016-06-24/how-brexit-campaign-used-refugees-scare-voters> (дата звернення: 23.11.2020).

17) Poland and the UK: Common Interests, Shared Concerns. *British Council*. 2018. URL: <https://www.britishcouncil.org/research-policy-insight/insight-articles/poland-and-uk> (дата звернення: 23.11.2020).

18) Travis A. 80% of Britain's 1.4m Eastern European Residents Are in Work. *The Guardian*, 10 July 2017. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/jul/10/majority-of-britain-eastern-european-residents-are-in-work> (дата звернення: 23.11.2020).

19) Rankin J. Is the EU Undemocratic? *The Guardian*, 13 June 2016. URL: <https://www.theguardian.com/world/2016/jun/13/is-the-eu-undemocratic-referendum-reality-check> (дата звернення: 23.11.2020).

20) Wintour P., Watt N. UKIP wins European Elections with Ease to Set Off Political Earthquake. *The Guardian*, 26 May 2014. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2014/may/26/ukip-european-elections-political-earthquake> (дата звернення: 23.11.2020).

21) Townsend M. Five Million Votes, Two Seats: Smaller Parties Demand a Change in The Rules. *The Guardian*, 9 May 2015. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2015/may/09/margate-ukip-greens-electoral-reform-farage> (дата звернення: 23.11.2020).

22) Analysis: Brexit is Vote Against the 'Establishment'. *ITV News*, 24 June 2016. URL: <https://www.itv.com/news/update/2016-06-24/analysis-brexit-is-vote-against-the-establishment/> (дата звернення: 23.11.2020).

23) Cox M. 2017. The Rise of Populism and The Crisis Of Globalisation: Brexit, Trump and Beyond. *Irish Studies in International Affairs*. № 28. P. 9 – 17.

24) Khan S. Brexit Could Spell the End of Globalization, and the Global Prosperity That Came With It. *The Conversation*, 13 January 2020. URL: <https://theconversation.com/brexit-could-spell-the-end-of-globalization-and-the-global-prosperity-that-came-with-it-128280> (дата звернення: 23.11.2020).

25) Younge G. Brexit Fatigue Is No Reason to Leave the EU. *The Nation*, 24 October 2019. URL: <https://www.thenation.com/article/archive/brexit-fatigue/> (дата звернення: 23.11.2020).

Heba H. The Impact of Disintegration Processes in Europe on Brexit

The article focuses on the reasons of Brexit that are related to disintegration processes in the European Union, which are caused by crises in Europe, such as the migration crisis, slowing economic growth in the Euro zone, the growing debt crisis in Southern Europe etc. The article also analyzes the impact of some consequences of the European integration on the British decision to leave the European Union. In particular, the article examines deepening the European integration and the gradual transformation of the EU into a union that is increasingly reminiscent of a federal state, as a factor that prompted British Eurosceptics to actively campaign for Brexit. The bureaucracy and the lack of a mechanism for the direct election of the European Commission and other European supranational institutions in Brussels is also examined in the article as one of the factors of Britain's exit from the EU. The article demonstrates that during Britain's membership in the European Union, the problem of mass labor migration from the countries of Central-Eastern Europe to the United Kingdom was one more factor that affected the growing Euroscepticism in the country and made the electorate to vote for Brexit. The article examines Brexit in the context of the European disintegration processes and compares Britain with some other European countries, which, like the United Kingdom, are quite reluctant to deepen European integration, but unlike Britain are unlikely to consider such a radical step as exit from the EU. The author concludes that the crisis in continental Europe had a decisive influence on Britain's decision to leave the European Union, although at the same time Brexit would not have happened without the impact of British domestic policy factors. The internal political reasons for Brexit are not discussed in detail in the article, as its main focus is on the foreign policy factors related to Britain's reaction on the problems of continental Europe, such as the mass labor migration, the policy of supranational European institutions in Brussels, which is not always effective and agreed with London, and economic inequality between the countries of Southern and Central-Eastern Europe and their partners from Northern and Western Europe.

Key words: Great Britain, Brexit, European Union, disintegration processes, European integration, Euroscepticism, crisis phenomena in Europe

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2091-8690>*Левитська-Доба Є. О., Одеський національний університет
ім. І. І. Мечникова*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У XXI ст.

Стаття присвячена проблемі визначення місця і ролі Китайської Народної Республіки в сучасній постбіполярній системі міжнародних відносин. Стаття містить аналіз поглядів китайських політологів та офіційних доктринальних джерел, які допомагають виявити китайський погляд на історичну роль Пекіна у світовій архітектоніці.

У статті розкриваються особливості сучасного зовнішньополітичного курсу Китайської Народної Республіки. Проаналізовано офіційні документи Китайської Народної Республіки, Білі Книги, які дають основу для оцінки та прогнозування шляху реалізації національних інтересів КНР як в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, так і в усьому світі. Також проаналізовано офіційні виступи перших осіб держави.

Розглядаються такі елементи зовнішньополітичної стратегії КНР як китайське бачення світопорядку XXI ст., роль Китаю у сучасних міжнародних відносинах, роль США у майбутній світовій архітектоніці та інтеракція з Вашингтоном як основним конкурентом за світову гегемонію.

У ході дослідження встановлено, що США доктринально визнають у Пекіні як одну з загроз територіальній цілісності та національній єдності китайського народу через їхню участь в тайванському конфлікті. Простежено претензію Китаю, яка наразі формується, на наддержавний статус вже до середини XXI ст., що безперечно призведе до більш гострого зіткнення інтересів зі Сполученими Штатами.

Виявлено, що недивлячись на закритість та автократичність політичного режиму, в Пекіні простежується певна політична дискусія щодо майбутнього американо-китайської інтеракції. Набула розвитку теза про те, що американо-китайські відносини розвиваються від асиметричної взаємодії з превалюванням США до більш збалансованої, від обмеженості контактів до всеохоплюючого взаємопроникнення та від співробітництва в декількох областях до збільшення областей співробітництва.

Ключові слова: КНР, Азійсько-Тихоокеанський регіон, політика стримування Китаю, регіональне лідерство, Білі Книги КНР.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Однією з ключових проблем міжнародної політики XXI ст. є китайський розвиток та економічна експансія. Незважаючи на декларування Китайською Народною Республікою, що зовнішня політика країни має виключно мирні цілі, Сполучені Штати Америки як світовий гегемон та провідні держави Азійсько-Тихоокеанського регіону виражають занепокоєння через швидкий розвиток економічної та військової могутності Пекіна, яка вийшла за межі Азії й наразі безпосередньо чи опосередковано впливає на зовнішню політику більшості країн світу. Китайська зовнішня політика й дипломатія мають свою специфіку та ряд особливостей. Вони є надбудовою фундаменту – принципу підпорядкованості зовнішньої політики «інтересам китайського народу», які виражає Комуністична партія Китаю. Китайська дипломатія має на меті створення сприятливих умов для виконання перспективних планів розвитку держави в економічній, соціальній та політичній сферах. Зважаючи на сконцентрованість китайського уряду на досягненні стратегічної мети внутрішньополітичного розвитку до 2049 р., Пекіну критично необхідно підтримувати партнерські стосунки з головним економічним партнером і забезпечувати мирне міжнародне оточення. Тим не менш в офіційних джерелах, Білих книгах, виступах представників ЦК КПК шириться критика на адресу Вашингтона. У будь-якому разі США залишаються центральним елементом у ієрархії зовнішньополітичних пріоритетів Китаю. КНР починає переходити до більш активних дій щодо заяви про себе як про нового світового гегемона,

беручи відповідальність за «долю людства». Китай дійсно є державою, яка має реальний шанс в наступні десятиліття стати супердержавою. Говорити про усунення або зміну центрів влади у зв'язку з економічним підйомом Китаю можна буде тоді, коли економічне зростання буде пов'язано з посиленням інших ключових атрибутів державної влади. Однак, на даний момент, єдиним кроком в цьому напрямку стало зростання ВВП, що передбачає значне зростання обсягів торговельно-інвестиційних відносин з країнами, які традиційно належать до сфери впливу Вашингтона. Але наразі тільки за цим показником державної міцності Китай може претендувати на «наддержавність».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна виокремити кілька великих авторитетних китайських науково-дослідних центрів, в яких найбільш активно ведуться розробки тематики політичних процесів: Інститут сучасних міжнародних відносин, Пекінський університет, Університет Цінхуа, Народний університет, Центр американських досліджень Фуданьського університету, Шанхайський інститут міжнародних досліджень, Інститути США Академії суспільних наук Китаю та Шанхайської академії суспільних наук.

Окремо можна виділити групу китайських дослідників, яка намагається довести, що сучасний Китай не є ревізійною державою, піднесення Китаю має мирний характер і виникнення великомасштабного американо-китайського конфлікту можна уникнути. До них належать такі дослідники, як Цзя Цинго [8], Юань Пен [17], Тао Венжао [11], [12], [13], Чен Сюлонг [15], Цян Лівеї [7]. Друга група китайської академічної групи концентрує в собі дослідників, які вбачають в сучасних міжнародних обставинах історичний шанс для Китаю, який повинен взяти на себе історичну відповідальність нової наддержави та перейняти естафету світового гегемонізму від США. До цієї групи науковців китайського походження можна віднести У Сінбао [14], Фу Мендзи [1], Ван Хунгана [4], [5] та Ши Йінханга [16]. Також окремо можна виокремити представників китайської політологічної думки, які центральну увагу в своїх дослідженнях приділяють американо-китайській інтеракції. Науковці цього напрямку вбачають у сучасних американо-китайських відносинах як проблеми, так і суттєві перспективи розвитку. До цієї групи можна віднести праці Лю Ліпіна [6] та У Цуронга [18].

Метою статті є виявлення концептуальних та доктринальних основ, які сьогодні є фундаментом формування зовнішньополітичного курсу Китайської Народної Республіки.

Виклад основного матеріалу. Ще з епохи Ден Сяопіна Китай декларує мирну зовнішню політику та підтримку країн, що розвиваються, заперечуючи свої претензії на світовий гегемонізм. Тим не менш, стрімкий економічний і військовий розвиток та модернізація КНР робить все більш складним позиціонування Китаю як незначної регіональної сили. Це знаходить своє відображення як у офіційних заявах перших осіб держави, зовнішньополітичних доктринах, так і у наукових китайських колах.

У звітній доповіді, представленій на XVII з'їзді КПК у жовтні 2007 р., Ху Цзіньтао продемонстрував спадкоємність зовнішньополітичного курсу свого представника Цзянь Цземіна на посаді голови КПК та підтвердив центральні установи, визначені у 2002 р. Також було акцентовано кілька нових моментів. Так, в доповіді констатовано про суттєву роль Китаю у світових справах й навіть надано своєрідне застереження на адресу Заходу про можливу недооцінку Китаю [3]. У доповіді було підсумовано основні завдання зовнішньої політики КНР: захист державного суверенітету, безпека, інтереси національного розвитку, а також вперше зазначені у звітній доповіді XVI з'їзду КПК 2002 р. – завдання захисту миру всьому світі та співпраці й спільного розвитку [3].

У доповіді Сі Цзіньпіна на XIX з'їзді КПК у 2017 р., Генеральний Секретар продовжив риторику мирного розвитку Китаю та невтручання у внутрішні конфлікти інших держав. У доповіді Сі Цзіньпіна привертають увагу тези, в яких можна простежити планування поступового переходу Китаю до статусу наддержави. Як зазначалось у доповіді, на основі комплексної оцінки міжнародних та внутрішніх обставин, а також з урахуванням тенденцій розвитку Китаю розроблено двоетапний план на період з 2020 р. до 2049 р.

Перший етап – з 2020 р. по 2035 р. В результаті побудови суспільства середнього достатку за 15 років очікується значне зростання економічної та науково-технічної могутності країни, у результаті чого, за словами голови КНР, Китай досягне рівня країн-лідерів інноваційного типу. До того часу на нову висоту підніметься рівень цивілізованості суспільства, що означає зростання культурної «м'якої сили» держави та розширення впливу китайської культури.

Другий етап, на думку китайського керівництва, розпочнеться з 2035 р. і триватиме до створення Китайської Народної Республіки – 2049 р. На той час Китай за сукупністю національної могутності й міжнародного впливу увійде до складу країн-лідерів: «Китайська нація зможе постати в родині

світових націй з гордо піднятою головою» [2]. За рахунок розширення зовнішньої торгівлі, культивування нових видів господарської діяльності та нових моделей в сфері торгівлі Пекін сподівається інтенсивніше просувати діяльність з перетворення Китаю на повноцінну торговельну державу. Сі Цзіньпін зазначив, що слід впроваджувати в життя політику лібералізації та спрощення процедур в галузі торгівлі та інвестицій на високому рівні, повністю ввести в дію систему управління, яка підтримує національний режим на передінвестиційній стадії, значніше розширювати доступ на ринок і відкритість зовнішньому світу в сфері послуг, захищати законні права та інтереси іноземних інвесторів.

Таким чином, простежується бажання й, хоча й не відверт, але вже чітко сформована претензія Китаю на наддержавність вже до середини ХХІ ст., що безперечно призведе до більш гострого зіткнення інтересів зі Сполученими Штатами.

Сполучені Штати часто фігурують у Білих Книгах КНР, присвячених національній безпеці. З початком президентства Б. Обами у Білій Книзі 2008 р. США доктринально визнаються як одна з загроз територіальній цілісності та національній єдності китайського народу через їхню участь в тайванському конфлікті: «Зокрема, Сполучені Штати продовжують продавати зброю Тайваню, порушуючи принципи, встановлені в трьох китайсько-американських спільних комюніке, завдаючи серйозної шкоди китайсько-американським відносинам, а також миру та стабільності в Тайванській протоці» [9].

У Білій Книзі 2011 р. ця теза знов знайшла своє відображення. Крім цього, надано характеристику Азійсько-Тихоокеанському регіону як високонфліктогенному. Серед основних вузлів міжнародних протиріч зазначено конфлікт на Корейському півострові, Афганську проблему, внутрішні етнічні та релігійні конфлікти країн регіону, терористичну, сепаратистську та екстремістську діяльність в різних частинах АТР. Через це ключові глобальні актори поширюють свою присутність в регіоні: «США зміцнюють регіональні військові союзи й посилюють свою участь у справах регіональної безпеки» [10]. В цьому Пекін вбачає втручання до сфери національних інтересів.

Але зафіксовано й певні здобутки американо-китайського співробітництва. Згадуються позитивні результати кооперації в космічній сфері, продовження консультацій з таких питань, як нерозповсюдження зброї, боротьба з тероризмом, двостороннє військове співробітництво та співпраця у галузі безпеки: «Дві країни створили механізм оборонних консультацій між обома міністерствами оборони в 1997 р., а в червні 2009 р. та грудні 2010 р. провели X та XI етап консультативних переговорів з питань оборони, з питань, що становлять спільний інтерес, а також V та VI етап переговорів з координації оборонної політики (DPCT) у лютому та грудні 2009 р.» [10].

Як результат взаємодії, в Білій Книзі 2011 р. йдеться про те, що дві сторони все ще підтримують ефективний діалог та комунікацію після різних злетів і падінь, здійснюючи заплановані обміни щодо проектів, таких як оборонні консультації, морські консультації з питань військової безпеки та координації військових дій [10].

У Білій Книзі 2019 р. значну увагу приділено взаємодії з Латинською Америкою. Зважаючи на небезпеку, яку створює військова база США в Малакській протоці – стратегічно важливому географічному об'єкті для КНР, – Китай проводить інтенсифікацію взаємозв'язків в регіоні Панамської протоки, в певному сенсі відзеркалюючи загрозу відносно Сполучених Штатів. В цьому контексті така увага до Латиноамериканського регіону може трактуватися як загроза американським інтересам в їх традиційній сфері впливу.

На сучасному етапі Китайська Народна Республіка реалізує свою зовнішньополітичну стратегію, базуючись на своїх ідеях бачення світопорядку, ролі Китаю у сучасних міжнародних відносинах, ролі США у майбутній світовій архітектоніці та інтеракції з Вашингтоном як основним конкурентом за світову гегемонію.

Пекін бачить новий світопорядок багатополярним та плюралістичним зі зростаючим впливом КНР в ньому. В Пекіні наголошується на історичній відповідальності Китаю на сучасному етапі різких змін міжнародного середовища та його відносній анархії. Пошук Китаєм свого місця на сучасній міжнародній арені є актуальною й важливою темою для Пекіна. Можна стверджувати, що реалізація КНР великої стратегії буде залежати від того, як вона оцінює результати та як бере участь у грі з США [5]. Для досягнення великого піднесення Китай повинен вимагати визнання його прав та інтересів на більш високому рівні з питань національного суверенітету, таких як об'єднання Китаю з обох сторін Тайванської протоки; з питань національної безпеки, таких як підтримка довгострокового миру та стабільності; з питань довгострокового розвитку, таких як поліпшення свого становища у світовому промисловому ланцюзі та розширення простору для економічного зростання.

Китай також не забуває про свою стратегію «соціалізму з китайською специфікою» та активно прагне визнання її на світовій арені, розуміючи при цьому перехід конфронтації з США ще й у ідеологічну площину. Ситуація, що склалася на міжнародній арені зараз, як ніколи раніше відкриває можливості Китаю для піднесення, але тільки за умови дотримання внутрішніх стратегічних цілей, що повинні бути досягнені до 2049 р.

Щодо китайської точки зору на майбутнє Сполучених Штатів як єдиної наддержави сучасності, в Пекіні вважають, що США залишатимуться світовим гегемоном у найближчій перспективі, але Ближньосхідні операції Вашингтона періоду президенства Дж. Буша-мол. та економічна криза 2008 р. підірвала вплив Сполучених Штатів на світ і Вашингтон вже не матиме можливості відновити свої позиції до таких, щ обули на початку 2000-х рр [14]. З китайської точки зору, Сполучені Штати вже стали на безповоротний шлях послаблення гегемонії. США характеризується як «одинокa наддержава», але не «єдиний повелитель». Однак вважається, що, хоча міжнародний порядок зараз рухається від однополярності до багатополарності, Китай ще не зможе перехопити ініціативу та переформатувати сучасний світоустрій у біполярність [17]. З розумінням, що мирне піднесення Китаю триває, Сполучені Штати, як вважають в КНР, розглядатимуть Китай з більшою увагою або навіть приймуть певне мирне «остаточне врегулювання». Це дозволить диференціювати баланс сили та впливу в різних функціональних та географічних регіонах шляхом прийняття обґрунтування «вибіркових переваг» (замість «всебічної переваги») або «розподілу переваг». Це призведе не лише до прийняття провідної позиції, яку Китай може отримати за рівнем ВВП, обсягу зовнішньої торгівлі й економічних впливів в Азії, але й прийняття взаємного стратегічного стримування між Китаєм і США. США також повинні приймати військовий паритет з КНР або навіть незначну перевагу Китаю над США, що в результаті призведе до мирного возз'єднання двох сторін Тайванської протоки. Це означає, що США повинні прийняти Китай як нову стратегічну наддержаву. Таким чином Вашингтон збереже свою загальну військову перевагу у світі загалом та в Центральній і Західній частині Тихого океану зокрема, а також дипломатичний вплив у деяких інших великих регіонах світу. Все вищезазначене, передбачає спільне взаємовизнання між Китаєм та США та остаточне прийняття останніми мирного піднесення Китаю як світової держави [16].

Щодо майбутнього американо-китайської взаємодії, невідлячись на закритість та автократичність політичного режиму, в Пекіні простежується певна політична дискусія. В Китаї вважають, що американо-китайські відносини розвиваються від асиметричної взаємодії з превалюванням США до більш збалансованої, від обмеженості контактів до всеохоплюючого взаємопроникнення та від співробітництва в декількох областях до збільшення областей співробітництва [8].

Оптимістичний сценарій принесе більше переваг для обох сторін та всього світу, аніж конкуренція [11]. В КНР визнають, що між Китаєм та США існують відмінності й суперництво, але вони піддаються контролю. За приклад можна брати ескалацію конфлікту в Південно-Китайському морі. Сторони не тільки брали участь у агресивній риториці на адресу один одного, але й займали позицію участі в повноцінній війні, коли США направляли військові літаки та авіаносці до Південно-Китайського моря, а Китай проводив морські навчання. Після того, як так званий міжнародний трибунал оголосив про винагороду, обидві сторони посилили риторику війну, намагаючись заручитися підтримкою світових кіл громадської думки. Але ситуація все ще контролюється й досі не перейшла в «гарячу» фазу, навіть періоду президентства більш радикального президента Д. Трампа [13].

В Китаї розглядаються три формати міждержавної співпраці із Вашингтоном: вороги, друзі та партнери. Вороги – це держави, які у результаті різниці ідеологічного, політичного та економічного устрою намагаються знищити один одного. Їх взаємодія характеризується «грою з нульовою сумою». Метою співробітництва таких держав є недопущення світової катастрофи. Очевидним прикладом такої взаємодії є американо-радянські відносини періоду «холодної війни» [6]. Дружній формат співдії впливає з подібності цінностей, соціальної й політичної сфери держав, історичного та культурного бекграунду. Мета й результат цієї інтеракції визначається обопільно виграшністю, реалізацією спільних інтересів та створення сприятливого поля розвитку взаємовідносин. До партнерів, або «конкуруючих партнерів» уналежнюється формат, в рамках якого держави не прагнуть або не мають можливостей вирішувати проблеми шляхом сили, а намагаються врегулювати їх за допомогою загальновизнаних правил і постанов, мирних і раціональних переговорів, шляхом конкуренції, що базується на паритетних засадах і чесному розподілі вигоди. Такий тип співпраці не передбачає жертвування своїми інтересами будь-якої зі сторін. Саме формат

«конкуруючих партнерів» визначається найбільш вдалим для характеристики американо-китайських стосунків у їх сучасному стані [6].

В кооперації між Пекіном та Вашингтоном є надто багато протиріч, які недостатньо вирішуються лідерами обох країн. В КНР говорять про те, що як Вашингтон, так і Пекін повинні намагатися наразі чіткіше зрозуміти позиції та наміри одне одного та працювати разом, щоб зменшити напруженість за основними лініями протиріч, зокрема на Корейському півострові. Дві основні інтеграційні групи – Регіональне всебічне економічне партнерство (RCEP) та Транстихоокеанське партнерство (ТТП) – можуть представляти конкуренцію між Китаєм та США у процесі регіональної інтеграції. Також торгова війна, яка тривала протягом перебування у Білому домі Д. Трамп, повинна продемонструвати китайському уряду, що відкритого протистояння з Вашингтоном уникнути не вдасться, тому Пекін повинен бути готовим посісти місце гегемона після логічного завершення торгової війни [4]. Тим не менше, існує набагато більше механізмів для економічного співробітництва, ніж суперництва. Вони можуть збігатися у меті, але не повинні бути взаємовиключними [12]. Більш того, ряд ініціатив для знаходження точок спільних інтересів дає можливість говорити про позитивні перспективи двосторонньої інтеракції. Як приклад можна навести позитивні результати 4-го раунду Стратегічного та Економічного Діалогу США та КНР, вдалу кооперацію в рамках вирішення питань глобального потепління та кліматичних загроз, сумісну роботу з протидії кіберзлочинності, виступ одним фронтом щодо Іранської ядерної програми тощо [18]. Для досягнення повної гармонії у двосторонніх відносинах сторонам необхідно розвивати довіру й взаємоповагу сторін, координувати дії й рішення, шукати взаємні інтереси та переваги від міжнародних обставин, разом вирішувати глобальні виклики міжнародній безпеці, використовувати дружню публічну риторику на адресу один одного [15]. Тим не менше, за приклад невдалого вирішення двосторонніх проблем можна навести питання Південно-Китайського моря. Так, в Китаї вважають, що проблемою Південно-Китайського моря Сполучені Штати не займаються належним чином. Підхід Вашингтона було розроблено й реалізовано для стримування Китаю задля збереження гегемонії США в Азії. Як результат, протягом останніх років між китайськими та американськими військовими, урядовцями та науковцями велись дискусії з цього питання. Загальній атмосфері двосторонніх відносин було завдано шкоди. Постійні провокаційні військові дії США, як вважають в Пекіні, створювали напругу й загрожували Китаю та іншим прибережним країнам. Без сумніву, стосунки між збройними силами Китаю та США зазнали негативних наслідків [18].

Оскільки дипломатія є продовженням внутрішньої політики держави, причини багатьох проблем американо-китайської взаємодії є наслідком внутрішньої ситуації в двох країнах. Через ментальність періоду «холодної війни», наявність різних груп інтересів, відмінності партійних політичних установок, політичних уподобань різних адміністрацій, з китайської точки зору, США політизують такі питання, як, наприклад, торговельно-економічні, питання прав людини, свободи віросповідання й навіть безпеки китайських продуктів харчування, проведення Олімпійських ігор в Китаї. Більш того, Вашингтон розглядає деякі внутрішньокитайські проблеми як перешкоди на шляху розвитку двосторонніх відносин: повільні темпи політичних перетворень в Китаї, переважання продукції державних підприємств в китайському експорті, відсутність прозорості процесу прийняття рішень, проблеми безпеки китайської продукції, питання захисту прав інтелектуальної власності, забруднення навколишнього середовища, соціальна нерівність і відсутність відкритості фінансового сектора [1]. Як результат, Пекін та Вашингтон не розуміють та неправильно трактують поведінку одне одного, що посилює атмосферу недовіри між ними, що дозволяє КНР достатньо песимістично оцінювати й прогнозувати майбутнє.

Незважаючи на перешкоди в двосторонній взаємодії, можна зробити висновок, що для Китаю та США наразі відкрито шлях можливостей для встановлення нового типу економічних та торгових відносин. Китай та США можуть стати найбільшими торговими партнерами один для одного ще до 2022 р. [7]. Але Китай поки що знаходиться у пошуках свого місця у новому світопорядку. Політика очільника країн «третього світу» зараз проходить оновлення та трансформування у відповідності з сучасним потенціалом КНР. В нових умовах першим питанням, яке лягає в основу нової зовнішньополітичної концепції, є взаємодія з Сполученими Штатами, оцінка їх ролі у багатополлярному світі та місця Пекіну, який він повинен зайняти для забезпечення реалізації своїх національних інтересів.

Висновки. Ще з епохи Ден Сяопіна Китай декларує мирну зовнішню політику та підтримку країн, що розвиваються, заперечуючи свої претензії на світовий гегемонізм. Тим не менш, стрімкий економічний і військовий розвиток та модернізація КНР робить все більш складним позиціонування Китаю як незначної регіональної сили. Це знаходить своє відображення як у офіційних заявах перших

осіб держави, зовнішньополітичних доктринах, так і у наукових китайських колах. Таким чином, Китай поки що знаходиться у пошуках свого місця у новому світопорядку. Політика очільника країн «третього світу» зараз проходить оновлення та трансформування у відповідності з сучасним потенціалом КНР. В нових умовах першим питанням, яке лягає в основу нової зовнішньополітичної концепції, є взаємодія з Сполученими Штатами, оцінка їх ролі у багатополарному світі та місця Пекіну, який він повинен зайняти для забезпечення реалізації своїх національних інтересів. Інтенсифікація американо-китайських торгово-економічних зв'язків призвела, з однієї сторони, до безпрецедентної взаємозалежності, а з другої – до загострення протиріч. Партнерське взаємне сприйняття змінилось антагонізмом, а Азійсько-Тихоокеанський регіон перетворився на основний майданчик, на якому обидва гравця намагаються створити й розширити своєї сфери впливу. Незважаючи на перешкоди в двосторонній взаємодії, можна зробити висновок, що для Китаю та США наразі відкрито шлях можливостей для встановлення нового типу економічних та торгових відносин. Китай та США можуть стати найбільшими торговими партнерами один для одного ще до 2022 р. Інтереси КНР в регіоні АТР можна поділити на економічно-фінансові, політико-стратегічні, ідеологічні та військово-технічні. Але захищає їх Китай за допомогою створення економічних союзів, зате – з усіма країнами регіону. Натомість військово-технічні зв'язки для КНР значно обмежені ідеологічними причинами.

Бібліографічний список:

1. Лексютина Я. В. Американо-китайские отношения в условиях трансформирующейся международной системы в начале XXI в.: дис. докт. політ. наук : 23.00.04. Санкт-Петербург, 2012. 492 с.
2. Полный текст доклада, с которым выступил Си Цзиньпин на 19-м съезде КПК.
URL: http://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm. (дата звернення: 21.09.2020).
3. Портяков В. Я. Основные особенности и итоги XVII съезда Компартии Китая. Проблемы Дальнего Востока, 2008. №1. С. 24.
4. Honggang W. Mending the Gap between Reassurance and Rebalance. China-US Focus.
URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/mending-the-gap-between-reassurance-and-rebalance>. (дата звернення: 02.10.2020).
5. Honggang W. Strategic Game. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/a-strategic-game>. (дата звернення: 21.09.2020).
6. Liping L. China can hardly rule the world. Contemporary International Relations, 2011. №21. С. 5.
7. Liwei Q. China and US Forge A New Type of Economic Relationship. China-US Focus.
URL: <https://www.chinausfocus.com/finance-economy/china-and-us-forge-a-new-type-of-economic-relationship>. (дата звернення: 08.10.2020).
8. Qingguo J. Closer and more balanced China-US relations in transition. Canberra: ANU E Press, 2009. С. 199.
9. The PRC White Paper (2008). URL: http://www.andrewerickson.com/wp-content/uploads/2019/07/China-Defense-White-Paper_2008_English-Chinese.pdf. (дата звернення: 30.09.2020).
10. The PRC White Paper (2011). URL: http://www.andrewerickson.com/wp-content/uploads/2019/07/China-Defense-White-Paper_2010_English-Chinese_Annotated.pdf. (дата звернення: 01.10.2020).
11. Wenzhao T. Building a New Model for the China-US Relationship. China-US Focus.
URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/to-build-new-type-great-power-relationship>. (дата звернення: 05.10.2020).
12. Wenzhao T. How to Build a New Type of Great Power Relationship. China-US Focus.
URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/how-to-build-a-new-type-of-great-power-relationship>. (дата звернення: 05.10.2020).
13. Wenzhao T. More Positive Energy Needed in Sino-U.S. Ties. China-US Focus.
URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/more-positive-energy-needed-in-sino-u-s-ties>. (дата звернення: 26.09.2020).
14. Xinbo W. Understanding the geopolitical implications of the global financial crisis. The Washington Quarterly, 2010. №33. С. 155.
15. Xulong C. China's View of the New Type of Relations between Major Powers. China-US Focus.
URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/chinas-view-of-the-new-type-of-relations-between-major-powers>. (дата звернення: 26.09.2020).
16. Yinhong S. The Role China Ought to Play in the World. China-US Focus.
URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/the-role-china-ought-to-play-in-the-world>. (дата звернення: 28.09.2020).
17. Yuan P. China's strategic choices. Contemporary International Relations, 2010. №20. С. 21.
18. Zurong W. Finding the Right Approach to Differences. China-US Focus.
URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/finding-the-right-approach-to-differences>. (дата звернення: 18.09.2020).

References:

1. Leksjutina Ja. V. Amerikano-kitajskie otnosheniya v usloviyah transformirujushhejsja mezhdunarodnoj sistemi v nachale XXI v.: dis. dokt. polit. nauk : 23.00.04. Sankt-Peterburg, 2012. 492 s.
2. Polnyj tekst doklada, s kotorym vystupil Si Czin'pin na 19-m s'ezde KPK. URL: http://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm. (data zvernennia: 21.09.2020).
3. Portjakov V. Ja. Osnovnye osobennosti i itogi XVII s'ezda Kompartii Kitaja. Problemy Dal'nego Vostoka, 2008. №1. S. 24.
4. Honggang W. Mending the Gap between Reassurance and Rebalance. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/mending-the-gap-between-reassurance-and-rebalance>. (data zvernennia: 02.10.2020).
5. Honggang W. . China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/a-strategic-game>. (data zvernennia: 21.09.2020).
6. Liping L. China can hardly rule the world. Contemporary International Relations, 2011. №21. C. 5.
7. Liwei Q. China and US Forge A New Type of Economic Relationship. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/finance-economy/china-and-us-forge-a-new-type-of-economic-relationship>. (data zvernennia: 08.10.2020).
8. Qingguo J. Closer and more balanced China-US relations in transition. Canberra: ANU E Press, 2009. C. 199.
9. The PRC White Paper (2008). URL: http://www.andrewerickson.com/wp-content/uploads/2019/07/China-Defense-White-Paper_2008_English-Chinese.pdf. (data zvernennia: 30.09.2020).
10. The PRC White Paper (2011). URL: http://www.andrewerickson.com/wp-content/uploads/2019/07/China-Defense-White-Paper_2010_English-Chinese_Annotated.pdf. (data zvernennia: 01.10.2020).
11. Wenzhao T. Building a New Model for the China-US Relationship. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/to-build-new-type-great-power-relationship>. (data zvernennia: 05.10.2020).
12. Wenzhao T. How to Build a New Type of Great Power Relationship. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/how-to-build-a-new-type-of-great-power-relationship>. (data zvernennia: 05.10.2020).
13. Wenzhao T. More Positive Energy Needed in Sino-U.S. Ties. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/more-positive-energy-needed-in-sino-u-s-ties>. (data zvernennia: 26.09.2020).
14. Xinbo W. Understanding the geopolitical implications of the global financial crisis. The Washington Quarterly, 2010. №33. C. 155.
15. Xulong C. China's View of the New Type of Relations between Major Powers. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/chinas-view-of-the-new-type-of-relations-between-major-powers>. (data zvernennia: 26.09.2020).
16. Yinhong S. The Role China Ought to Play in the World. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/the-role-china-ought-to-play-in-the-world>. (data zvernennia: 28.09.2020).
17. Yuan P. China's strategic choices. Contemporary International Relations, 2010. №20. C. 21.
18. Zurong W. Finding the Right Approach to Differences. China-US Focus. URL: <https://www.chinausfocus.com/foreign-policy/finding-the-right-approach-to-differences>. (data zvernennia: 18.09.2020).

Levyts'ka-Doba Y. O. Conceptual Basis of the PRC Foreign Policy in XXI cent.

The article is devoted to the problem of determining the place and role of the People's Republic of China in the modern post-bipolar system of international relations. The views of Chinese political scientists and official doctrinal sources are analyzed in the article that helps to reveal the Chinese view of its historical role in nowadays world architecture.

The article reveals the features of the modern foreign policy course of the People's Republic of China. The official documents of the People's Republic of China and the White Papers, which provide a basis for assessing and forecasting the realization of China's national interests in the Asia-Pacific region and around the world, are analyzed. The official speeches of the first persons of the state were also researched.

Elements of China's foreign policy strategy are considered. Among them are China's vision of the XX cent. world order, China's role in modern international relations, the United States' role in future world architecture, and interaction with Washington as a major competitor for world hegemony.

It was found out in the research that the United States are doctrinally recognized as one of the threats to the territorial integrity and national unity of the Chinese people through the US involvement to the Taiwan conflict. China's ongoing claim to supranationalism by the middle of the XX cent. has been traced, which would undoubtedly lead to a sharper conflict of interests with the United States.

It was found that despite the secrecy and autocracy of the political regime, there is some political debate in Beijing about the future of US-China interaction. The thesis that US-China relations are evolving from asymmetric interaction with the US dominance to a more balanced one, from limited contacts to comprehensive interpenetration and from cooperation in several areas to increasing areas of cooperation has developed.

Key words: *the PRC, Asia-Pacific region, China's containment policy, regional leadership, the PRC White Papers.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>**Тихоненко І. В., Чорноморський національний університет
імені Петра Могили**

ПРОТИДІЯ COVID-19 У РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ КИТАЮ (НА ПРИКЛАДІ РЕГІОНУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ)

У статті здійснено спробу аналізу використання Китаєм протидії COVID-19 у реалізації зовнішньополітичної стратегії у регіоні Південно-Східної Азії. Регіон Південно-Східної Азії розглядається офіційним Пекіном як об'єкт реалізації ідеї розбудови «спільноти єдиної долі», проголошеної очільником КНР Сі Цзиньпіном. У свою чергу, протидія коронавірусній хворобі та надання відповідної допомоги державам регіону реалізується Китаєм як елемент ініціативи «Пояс і шлях», а саме її складової «Шовковий шлях здоров'я». Автором проаналізовано основні складові допомоги Китаю державам Південно-Східної Азії у посткоронавірусну добу, які втілюються у реалізації «дипломатії масок»: 1) матеріальна допомога у вигляді медичних засобів; 2) допомога через обмін досвідом протидії інфекції (надання медичних бригад). Відзначено багаторівневий підхід Китаю до співробітництва з регіоном у посткоронавірусну добу: 1) співробітництво на інституційному рівні Південно-азійської асоціації регіонального співробітництва (АСЕАН); 2) розвиток механізмів Ланканг-Меконг (Китай, М'янма, Камбоджа, В'єтнам, Лаос, Тайланд) та субрегіональної групи до якої входять Китай, Бруней, Індонезія, Малайзія, Філіппіни / Східний АСЕАН.

Зазначено, що активізація Китаю у регіоні Південно-Східної Азії у напрямку протидії COVID-19 може бути охарактеризована як елемент «м'якої сили» Пекіну, а також інструмент досягнення регіонального та глобального лідерства у конкурентній боротьбі зі США, що знайшло своє втілення не лише у «дипломатії масок», а й «дипломатії вакцин». Передумовою до такої активізації Китаю у регіоні є нове загострення проблеми Південно-Китайського моря та активна підтримка держав регіону зі сторони США на сучасному етапі (петиція США до ООН від 1 червня 2020 р.). Автор дійшов висновку, що надання допомоги державам Південно-Східної Азії у протидії COVID-19 вдало імплементує стратегію Китаю з досягнення світового лідерства, розширення ініціативи «Пояс і шлях» та налагодження зв'язків партнерства / підпорядкування з державами АСЕАН.

Ключові слова. *Китай, Південно-Східна Азія, АСЕАН, COVID-19, «м'яка сила», «Шовковий шлях здоров'я».*

Постановка проблеми. У 2020 р. міжнародна спільнота зіштовхнулася з новим викликом у розбудові співробітництва як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівнях. Китайська Народна Республіка є досить неординарним прикладом у так звану пост-коронавірусну добу міжнародних відносин. Китай, який перший постраждав і зазнав негативного впливу від COVID-19 на національному рівні, у той самий момент почав надавати допомогу іншим державам у протидії коронавірусній інфекції (реалізація ініціативи «Шовковий шлях здоров'я» та зовнішньополітичної стратегії розбудови «спільноти єдиної долі»). Яскравим прикладом такої допомоги став регіон Південно-Східної Азії, який у міру об'єктивних причин отримав чи не найбільшу допомогу від Китаю у протидії COVID-19, яка стала інструментом реалізації нових видів дипломатії «дипломатія масок» та «дипломатія вакцин». Така політика Китаю у посткоронавірусну добу у Південно-Східній Азії є проявом «м'якого» впливу на регіон та поступового досягнення Пекіном регіонального та глобального лідерства у конкурентній боротьбі зі Сполученими Штатами Америки, які також надають державам Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) допомогу у протидії COVID-19.

Аналізуючи стан наукової розробки проблеми варто зазначити, що низка науковців приділяє увагу дослідженню зовнішньополітичних ініціатив Китаю, зокрема, теоретичні та концептуальні засади зовнішньополітичної стратегії Китаю за головування Сі Цзиньпіна розглянуті у працях українського науковця М. Тарана [9] та російського фахівця О. Мокрецького [5].

А. А. Комліченко [2] розглянула фактори стратегічності відносин Китаю з державами Південно-Східної Азії як кризу призму безпеки, так і економічної взаємодії, а Д. Коробкова [3] висвітлює окремі аспекти взаємодії Китаю з державами АСЕАН на сучасному етапі.

Загальні тенденції протидії Китаю COVID-19, зокрема, на національному рівні, було проаналізовано членами Української асоціації китаєзнавців – А. Гончаруком [1], Стрижак О. у співавторстві з віцеголовою Китайської діаспори в Україні Хе Мьо [8], а також російським науковцем А. Корольовим [4]. Значну увагу проблематиці приділяють науковці з Південно-Східної Азії [12; 16; 17; 21]. Динамічність подій сприяла тому, що вагомим джерелом дослідження стали публікації ЗМІ, зокрема, китайських газет «China Daily» [24], «Xinhua» [11; 18].

Незважаючи на здобутки у висвітленні зовнішньої політики Китаю українською науковою школою, питання реалізації зовнішньополітичної стратегії Пекіну у посткоронавірусну добу на прикладі держав Південно-Східної Азії залишається відкритим.

Метою статті є дослідження використання протидії COVID-19 у реалізації зовнішньополітичної стратегії Китаю, зокрема, у форматі досягнення регіонального та глобального лідерства (ініціативи «Пояс і шлях», «Шовковий шлях здоров'я»), а також охарактеризувати особливості взаємодії Пекіну з державами регіону на двосторонньому, так і багатосторонньому рівнях – інституційний механізм АСЕАН у протидії COVID-19 як «м'якої сили» Китаю у регіоні («маскова дипломатія» та «дипломатія вакцин»), зокрема, у контексті «стримування» США.

Китайська Народна Республіка у XXI ст. поставила перед собою вагомі цілі, які є досить чітко концептуально та ідеологічно оформленими.

На конференції в жовтні 2013 р. голова КНР Сі Цзіньпін підкреслив, що Пекін повинен прагнути до того, щоб сусіди Китаю «були більш тісно пов'язані з ним, щоб вони відчували себе в безпеці і допомагати їм розвиватися», а також створити більш сильне почуття «спільної долі» між Китаєм і його сусідами в регіональному співтоваристві – створення «спільноти єдиної долі». Зазначається і про досягнення лідерства Китаю у світі до 2049 р. [12, р. 98-99].

Із приходом до влади у Китаї Сі Цзіньпіна все більшого розмаху набуває реалізація ідеї розбудови «спільноти єдиної долі», зокрема через ініціативу «Пояс і шлях», що було внесено до Конституції [6].

Однією із складових концепції «Пояс і шлях» є реалізація ініціативи «Шовковий шлях здоров'я». Про політику «Шовковий шлях здоров'я» вперше публічно згадав очільник КНР Сі Цзіньпін під час виступу в Узбекистані 2016 р. «Шовковий шлях здоров'я» було започатковано у 2017 р. Китаєм та Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Обидва дали амбіційне зобов'язання щодо загальної підтримки здоров'я через глобальне співробітництво в галузі розвитку охорони здоров'я, особливо серед країн «Поясу і шляху» [15].

Таким чином, міжнародна співпраця у галузі охорони здоров'я була визнана важливим аспектом реалізації ініціативи «Пояс і шлях». У 2015 р. китайські органи охорони здоров'я оприлюднили документ під назвою «Трирічний план впровадження ініціативи «Пояс і шлях» для розвитку співпраці у галузі охорони здоров'я (2015-2017)». Цей документ заклав ідеологічні основи «Шовкового шляху здоров'я». У довгостроковій перспективі (від п'яти до десяти років, або 2020-2030 рр.) Китай повинен мати можливість скористатися перевагами попередніх проектів та продемонструвати світові переваги співпраці у галузі охорони здоров'я з Китаєм [17, р. 8-9].

Китай розпочав надавати допомогу COVID-19 Південно-Східній Азії на початку лютого 2020 р., у той час, коли він ще проводив активні дії щодо подолання вірусу всередині країни. Однак допомога Пекіна решті світу, включаючи Південно-Східну Азію, набрала обертів з березня 2020 р., особливо після довгоочікуваного візиту президента КНР Сі Цзіньпіна до Уханя 10 березня, який ознаменував своєрідну перемогу в боротьбі Китаю з коронавірусом [7].

Активно надають фінансову та матеріально-технічну допомогу країнам Південно-Східної Азії і китайські неурядові організації, зокрема фонди Алібаба та Джек Ма. 19 березня обидва фонди оголосили, що направлять 2 000 000 масок, 150 000 тестових наборів, 20 000 комплектів засобів індивідуального захисту (ЗІЗ) та 20 000 щитів для обличчя в Індонезію, Малайзію, Філіппіни, М'янму та Таїланд [14].

Науковець Лі Лян Фук – координатор Регіональної програми стратегічних та політичних досліджень та Програми досліджень В'єтнаму в ISEAS – Інститут Юсуфа Ісхака (Сінгапур) видав низку аналітичних матеріалів у яких зазначено, що характер допомоги Китаю Південно-Східній Азії можна розділити на дві великі категорії.

1. Матеріальна допомога у вигляді медичні матеріали та обладнання. До цієї групи входять: маски (такі як маски для обличчя, хірургічні маски та респіратори KN95), тестові набори, термометри,

**Китайська допомога державам регіону Південно-Східної Азії за перше півріччя 2020 р.
(за даними Центру стратегічних і міжнародних досліджень (США, Вашингтон) –
розділ Southeast Asia Covid-19 Tracker [14])**

№	Країна / організація	Надана допомога	
		Дата (2020 р.)	Допомога
1.	АСЕАН	21 квітня	Китай передав 75000 хірургічних масок, 300 пляшок дезінфікуючих засобів для рук та 35 інфрачервоних термометрів Секретаріату АСЕАН у Джакарті.
2.	Малайзія	19 березня	Перша партія допомоги (згодом ще 3 партії)
		28 березня	Міністр закордонних справ Малайзії Хішаммуддін Хуссейн отримав найбільшу партію медичних товарів з Китаю
3	Філіппіни	21 березня	Перша партія допомоги
		5 квітня	Друга партія допомоги, а також команда медичних експертів
		27 квітня	Ще одна партія допомоги
		10 травня	100 засобів вентилявання легень, 150 000 тестових наборів, 70 000 захисних костюмів, 70 000 масок KN95 та 70 000 окулярів
		9 червня	7 200 мішків рису
		15 червня	3000 тонн рису сім'ям, які постраждали від Covid-19.
4	Таїланд	12 травня	Китай надіслав медичних товарів на 9 мільйонів доларів
		29 червня	1,3 мільйон масок, 70 000 масок N95, 150 000 тестових наборів та 70 000 костюмів засобів індивідуального захисту
5	Індонезія	20 березня	9 тонн медичних товарів, а через тиждень Консорціум китайських установ та міністерств через тиждень відправив до Індонезії 40 тонн тест-наборів та інших медичних засобів
		5 червня	100 000 наборів для тестування, 70 000 комплектів ЗІЗ, 70 000 захисних масок та 1,3 мільйона хірургічних масок.
		Довідково. 4 квітня 2020 р. президент Сі Цзіньпін зобов'язався допомогти Індонезії в боротьбі із спалахом захворювання під час телефонного дзвінка з президентом Джоко Відодо, повідомляючи: «Ми віримо, що завдяки вашій наполегливості Індонезія зможе перемогти цю пандемію» [24].	
6	Лаос	10-11 квітня	Китайські експерти та лікарі обмінювалися досвідом з лаоськими колегами. 10000 комплектів ПЛР, 10000 масок KN95 та 30000 масок
		14 серпня	Місто Куньмін 14 надало медичні матеріали та обладнання В'єт'яні і Луанг Прабанг, включаючи дві машини швидкої допомоги.
7	Камбоджа	18 і 23 березня	Набори для тестування, засоби вентилявання легень, засоби індивідуального захисту та маски.
		26 квітня	Наступна партія допомоги, включаючи тестові набори та захисні халати.
		4 червня	Ще одна партія допомоги
8	М'янма	8 квітня	Перша бригада китайських медиків з провінції Юньнань прибула до Янгону з 14-денним візитом.
		22 квітня	20 апаратів штучної вентиляції легень на суму 400 000 \$
		30 квітня	30 апаратів штучної вентиляції легень
		13 травня	150 000 тестових наборів та 18 000 комплектів засобів індивідуального захисту
		Довідково. Посол Китаю Чень Хай 9 червня оголосив про дарування масок, окулярів та інших засобів індивідуального захисту в ознаменування 70-ї річниці дипломатичних зв'язків між Китаєм та М'янмою [11].	
9	Бруней	23 квітня	100 000 респіраторів N95 та 1000 хірургічних халатів. Посольство Китаю в Брунеї також пожертвувало близько 42 000 доларів Фонду допомоги Covid-19 Брунею.
		14 травня	Ще одна партія допомоги, зокрема, маски, окуляри, захисний одяг, костюми тощо.
		11 серпня	35 000 масок для обличчя та 5 000 одиниць дезінфікуючого засобу для рук.
10	Сінгапур	5 травня	620 000 масок для обличчя від китайського уряду та Товариства Червоного Хреста Китаю.

інфузійні насоси, засоби для штучної ветиляції легень та засоби індивідуального захисту (такі як рукавички, маски, окуляри, ізоляційні халати, захисні костюми та медичні бахіли)

2. Інші форми допомоги – обмін своїм досвідом у боротьбі з пандемією в таких аспектах, як профілактика та контроль, тестування, діагностика, лікування та навіть навчання своїх медичних колег у Південно-Східній Азії [16, р. 2-3].

Варто акцентувати увагу на тому, що Китай, хоч і надає значну допомогу державам АСЕАН, але у результаті проведеного аналізу, можна виокремити певну нерівноцінність цієї допомоги. Зокрема, щодо відправлення медичних бригад. М'янма і Лаос отримали додаткові військові медичні бригади (мають вище політичне значення), так як ці держави взяли на себе зобов'язання співпрацювати з Китаєм у розбудові «спільноти єдиної долі» [16, р. 4].

Зазначимо, що реалізація політики Китаю у Південно-Східній Азії відбувається як на рівні АСЕАН, так за допомогою існуючих механізмів співпраці – механізм Ланканг-Меконг, який запрацював у 2016 р. і охоплює Китай, М'янму, Камбоджу, В'єтнам, Лаос, Тайланд та субрегіональну групу до якої входять Китай, Бруней, Індонезія, Малайзія, Філіппіни / Східний АСЕАН – зона зростання [22].

У співробітництві з державами Південно-Східної Азії Китай не обмежується лише двостороннім рівнем, а й проводить співпрацю з АСЕАН. 20 лютого 2020 р. Китай закликав країни АСЕАН до солідарності щодо запобігання поширенню спалаху коронавірусу, що знайшло підтримку серед міністрів закордонних справ держав-членів організації [21].

На Саміті АСЕАН з питань коронавірусної хвороби (14 квітня 2020 р.) країни пообіцяли тримати ринки відкритими для торгівлі та інвестицій [13]. Зокрема, Китай та Сінгапур на початку червня 2020 р. створили домовленість про швидкісні смуги для полегшення важливих ділових та службових поїздок між двома країнами у період всесвітньої пандемії [23].

У вересні 2020 р. на онлайн зустрічі міністрів закордонних справ держав-АСЕАН, Міністр закордонних справ Китаю Ван І зазначив: «Ми домагатимемось підписання Регіонального всебічного економічного партнерства до кінця цього року» [10].

Можна стверджувати, що дії Китаю у форматі «дипломатії масок» є ефективними, проте, Пекін на цьому не зупиняється. Не можна оминати увагою і виступ Сі Цзиньпіна на засіданні Світової організації охорони здоров'я 18 травня 2020 р. у якому він пообіцяв, що Китай зробить вакцину від коронавірусу «світовим суспільним благом», яка буде доступною, особливо для країн, що розвиваються, після її розробки та випробування в Китаї [18].

У цьому аспекті набуває ваги так звана «дипломатія вакцин». Китай та деякі його провідні фармацевтичні виробники почали вести мову про забезпечення регіону доступом до китайської вакцини проти COVID-19. Зокрема, 24 серпня 2020 р. прем'єр-міністр КНР Лі Кецянь пообіцяв нижчим країнам Меконгу – В'єтнаму, Камбоджі, Лаосу, Таїланду та М'янмі пріоритетний доступ до вакцин, вироблених китайськими компаніями. Наступного дня державний виробник ліків Sinovac оголосив, що співпрацює з індонезійською компанією PT Bio Farma для розробки дистрибуції вакцини, яка зараз проходить випробування в країні. Філіппінам також запропоновано достроковий доступ до китайської вакцини. Такі активні дії Китаю зумовлені не лише стратегічністю регіону Південно-Східної Азії, а й діями США, як конкурента, у зазначеному регіоні. Університет Дьюка та американська фармацевтична компанія Arcturus оголосили про партнерство із Сінгапуром щодо розробки ще однієї вакцини (відомої як Lunar-Cov19), яка зараз перебуває на першому етапі клінічних випробувань. Зауважимо, що 22 квітня 2020 р. Державний департамент США запустив програму США – АСЕАН ініціатива «Майбутнє здоров'я» [20].

Розширенню впливу Китаю у регіону під приводом протидії коронавірусної інфекції спонукають і результати соціологічних опитувань. Як зазначає російський науковець О. Корольов, цікавими є результати соціологічного опитування, проведеного в 2020 р. одним з провідних аналітичних центрів Південно-Східної Азії, – сінгапурським ISEAS. 85,4% респондентів відповіли, що стурбовані політичним і стратегічним впливом КНР в Південно-Східній Азії. 53,6% респондентів віддали перевагу Вашингтону, аніж Пекіну у регіоні. Подібні результати наочно демонструють зростаючий рівень недовіри країн АСЕАН щодо Пекіна [4].

Приводом до активізації Китаю у регіоні є і «американський» фактор та ситуація у Південно-Китайському морі, яка загострює відносини Китаю з державами регіону. Зазначимо, що починаючи з грудня 2019 р., Малайзія, В'єтнам, Індонезія та Філіппіни подали до ООН вербальні ноти, в яких відхиляється китайська позиція щодо «дев'яти ліній», а також підтримали петицію США до ООН 1 червня 2020 р. щодо відхилення китайських вимог щодо морських перевезень у Південно-Китайському морі [19].

Тому, закладені основи китайської політики у Південно-Східній Азії щодо протидії COVID-19 вже можуть бути розглянуті як плацдарм до більш активного залучення. Як зазначає Ngeow Chow-Bing – директор Інститут дослідження Китаю (Університет Малайя, Малайзія), субрегіонально, після COVID-19, Китай, швидше за все, реорганізує механізм співпраці Ланканг-Меконг, включивши у порядок денний співпраці і галузь охорони здоров'я. Держави регіону стануть об'єктом інвестицій Китаю у фармацевтичні та медичні потужності [17, р. 17-19].

На основі вище згаданих фактів, можна стверджувати, що використання протидії COVID-19 у зовнішній політиці Китаю саме у Південно-Східній Азії видається досить результативним з огляду на амбітні плани Пекіну у досягненні світового лідерства, що може бути регламентоване наступними характеристиками:

1. Послідовна реалізація Китаєм концепції «спільноти єдиної долі» у регіоні Південно-Східної Азії та теоретичне обґрунтування досягнення політичних цілей крізь призму ініціативи «Пояс і шлях». Зокрема, реалізація «Шовкового шляху здоров'я».

2. Залучення регіону Південно-Східної Азії як об'єкта «дипломатії масок» у форматі двосторонньої взаємодії – надання фінансової та матеріально-технічної допомоги державам регіону, яка реалізується як урядом Китаю, так і неурядовими організаціями. Хоча, існує певний привілейований підхід до розподілу такої допомоги за суб-регіонами – Ланканг-Меконг та держави зони зростання (східний АСЕАН).

3. Використання Китаєм допомоги у протидії COVID-19 як інструменту «м'якої сили» і засобу «підпорядкування» держав власній зовнішньополітичній стратегії з огляду на загострення питання Південно-Китайського моря та зростаючої підтримки держав регіону зі сторони США.

4. Взаємодія Китай-АСЕАН на інституційному рівні організації, яка дозволяє Пекіну лобіювати власні національні інтереси у економічній сфері і розбудові діалогу на інституційному рівні організації.

5. Використання Китаєм інструментів допомоги державам АСЕАН у протидії коронавірусній інфекції як важелю впливу та «стримування» політики США у регіоні. У другому півріччі 2020 р. все більшого розмаху набуває так звана «дипломатія вакцини», яку Китай вже досить активно пропагує серед держав Південно-Східної Азії.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у аналізі допомоги Китаю державам Південно-Східної Азії у найближчому майбутньому та оцінці її ефективності у контексті конкуренції за глобальне лідерство зі США.

Бібліографічний список:

1. Гончарук А. Соціалізм із китайською специфікою в боротьбі з коронавірусом. *Україна-Китай*. 2020. №1 (19). С. 8-13.
2. Комліченко А. А. Південно-Східна Азія як стратегічний регіон у зовнішньополітичній стратегії КНР. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2020. 3(1). С. 180-187.
3. Коробкова Д. В. Периферийная дипломатия как инструмент внешнеполитической коммуникации КНР. *Журнал «Международные коммуникации» Издание Факультета международной журналистики МГИМО МИД России*. 2019. URL: <http://intcom-mgimo.ru/2019-11/prc-peripheral-diplomacy> (дата звернення: 12.10.2020).
4. Королев А. С. Деньгами горю не поможешь: КНР, АСЕАН и проблема Южно-китайского моря. *Россия в глобальной политике*. 2020. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/dengi-gore-more/> (дата звернення: 12.10.2020).
5. Мокрецкий А. Китайская дипломатия в эпоху Си Цзиньпина. *Международная жизнь*. 2019. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2163> (дата звернення: 13.10.2020).
6. Пойта Ю. Китай змінює конституцію: як це вплине на Піднебесну та світ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2414415-kitaj-minae-konstituciu-ak-ce-vpline-na-pidnebesnu-ta-svit.html> (дата звернення: 13.10.2020).
7. Сі Цзінпін приїхав в Ухань вперше з початку спалаху коронавірусу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2892878-si-czinpin-priihav-v-uhan-vperse-z-pocatku-spalahu-koronavirusu.html> (дата звернення: 15.10.2020).
8. Стрижак О., Хе Мью Безпека життя та здоров'я людей – на першому місці. Як Китай бореться з епідемією. *Україна-Китай*. 2020. №1(19). С. 14-19.
9. Таран М. «Китайська мрія» в «гармонійному світі». URL: <https://sinologist.com.ua/kitajska-mriya-v-garmonijnomu-svi/> (дата звернення: 12.10.2020).
10. China-ASEAN Ties: Foreign ministers tackle COVID-19, economic recovery, South China Sea issue. URL: <https://news.cgtn.com/news/7867444f32514464776c6d636a4e6e62684a4856/index.html> (дата звернення: 19.10.2020).

11. China donates more medical supplies to Myanmar to fight against COVID-19.
URL: http://www.xinhuanet.com/english/2020-06/09/c_139126200.htm (дата звернення: 15.10.2020).
12. Chow P. C. Y. *The US Strategic Pivot to Asia and Cross-Strait Relations: Economic and Security Dynamics*. Palgrave Macmillan, 2014. 292 p.
13. Declaration of the Special ASEAN Summit on Coronavirus Disease 2019 (COVID-19).
URL: <https://asean.org/storage/2020/04/FINAL-Declaration-of-the-Special-ASEAN-Summit-on-COVID-19.pdf> (дата звернення: 20.10.2020).
14. International assistance to Southeast Asia. July 8. Center for Strategic and International Studies. 2020.
URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/200708_Covid_Tracker.pdf (дата звернення: 18.10.2020).
15. Lancaster K., Rubin M., Rapp-Hooper M. Mapping China's Health Silk Road. *Council on Foreign Relations*. 2020. URL: <https://www.cfr.org/blog/mapping-chinas-health-silk-road> (дата звернення: 14.10.2020).
16. Lye Liang Fook China's COVID-19 Assistance to Southeast Asia: Uninterrupted Aid amid Global Uncertainties. *Perspective*. 2020. No. 58. P. 1-12. URL: https://think-asia.org/bitstream/handle/11540/12101/ISEAS_Perspective_2020_58.pdf?sequence=1 (дата звернення: 12.10.2020).
17. Ngeow Chow-Bing COVID-19, Belt and Road Initiative and the Health Silk Road: Implications for Southeast Asia. Friedrich-Ebert-Stiftung Indonesia Office, 2020. 22 p. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/indonesien/16537.pdf> (дата звернення: 20.10.2020).
18. Speech by President Xi Jinping at opening of 73rd World Health Assembly.
URL: http://www.xinhuanet.com/english/2020-05/18/c_139067018.htm (дата звернення: 15.10.2020).
19. Storey I. The South China Sea Dispute in 2020-2021. URL: https://www.iseas.edu.sg/wp-content/uploads/2020/08/ISEAS_Perspective_2020_97.pdf
20. Strangio S. Southeast Asia's Coming COVID-19 Vaccine Windfall.
URL: <https://thedi diplomat.com/2020/09/southeast-asias-coming-covid-19-vaccine-windfall/> (дата звернення: 18.10.2020).
21. Tanakasempipat P. China tests its soft power with neighbours over coronavirus outbreak.
URL: <https://www.reuters.com/article/us-china-health-asean-idUSKBN20E0TM> (дата звернення: 18.10.2020).
22. The Fifth Lancang-Mekong Cooperation Foreign Ministers' Meeting was Held in Vientiane.
URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1748375.shtml (дата звернення: 18.10.2020).
23. Xi says anti-epidemic cooperation becomes new highlight of China-Singapore ties.
URL: <http://www.csc.mti-mofcom.gov.sg/article/bilaterallnfo/bilateraloooperation/202007/419554.html> (дата звернення: 14.10.2020).
24. Xu Wei Xi calls for renewed friendship with Indonesia. URL: <https://www.chinadailyasia.com/article/127391> (дата звернення: 14.10.2020).

References:

1. Goncharuk A. Socializm iz ky`tajs`koyu specy`fikoyu v borot`bi z koronavirusom. *Ukrayina-Ky`taj*. 2020. N 1(19). S. 8-13.
2. Komlichenko A. A. Pivdenno-Sxidna Aziya yak strategichny`j region u zovnishn`opolity`chnij strategiyi KNR. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2020. 3(1). S. 180-187.
3. Korobkova D. V. Periferijnaja diplomatija kak instrument vneshnepoliticheskoy kommunikacii KNR. *Zhurnal «Mezhdunarodnye kommunikacii» Izdanie Fakul'teta mezhdunarodnoj zhurnalistiki MGIMO MID Rossii*. 2019. URL: <http://intcom-mgimo.ru/2019-11/prc-peripheral-diplomacy> (дата звернення: 12.10.2020).
4. Korolev A. S. Den`gami gorju ne pomozhesh': KNR, ASEAN i problema Juzhno-kitajskogo morja. *Rossija v global'noj politike*. 2020. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/dengi-gore-more/> (дата звернення: 12.10.2020).
5. Mokreckij A. Kitajskaja diplomatija v jepohu Si Czin'pina. *Mezhdunarodnaja zhizn'*. 2019. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2163> (дата звернення: 13.10.2020).
6. Pojta Yu. Ky`taj zminyuye konsty`tuciyu: yak ce vply`ne na Pidnebesnu ta svit. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2414415-kitaj-minae-konstituciu-ak-ce-vplyne-na-pidnebesnu-ta-svit.html> (дата звернення: 13.10.2020).
7. Si Czzin`pin pry`yixav v Uxan` vpershe z pochatku spalaxu koronavirusu. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2892878-si-czinpin-priihav-v-uhan-vperse-z-pochatku-spalahu-koronavirusu.html> (дата звернення: 15.10.2020).
8. Stry`zhak O., Xe M`o Bezpeka zhy`ttya ta zdorov`ya lyudej – na pershomu misci. *Yak Ky`taj bore`sya z epidemiyeyu*. *Ukrayina-Ky`taj*. 2020. #1(19). S. 14-19.
9. Taran M. «Ky`tajs`ka mriya» v «garmonijnomu sviti». URL: <https://sinologist.com.ua/kitajska-mriya-v-garmonijnomu-svi/> (дата звернення: 12.10.2020).
10. China-ASEAN Ties: Foreign ministers tackle COVID-19, economic recovery, South China Sea issue. URL: <https://news.cgtn.com/news/7867444f32514464776c6d636a4e6e62684a4856/index.html> (дата звернення: 19.10.2020).
11. China donates more medical supplies to Myanmar to fight against COVID-19. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2020-06/09/c_139126200.htm (дата звернення: 15.10.2020).

12. Chow P. C. Y. *The US Strategic Pivot to Asia and Cross-Strait Relations: Economic and Security Dynamics*. Palgrave Macmillan, 2014. 292 p.
13. Declaration of the Special ASEAN Summit on Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). URL: <https://asean.org/storage/2020/04/FINAL-Declaration-of-the-Special-ASEAN-Summit-on-COVID-19.pdf> (data zvernennia: 20.10.2020).
14. International assistance to Southeast Asia. July 8. Center for Strategic and International Studies. 2020. URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/200708_Covid_Tracker.pdf (data zvernennia: 18.10.2020).
15. Lancaster K., Rubin M., Rapp-Hooper M. Mapping China's Health Silk Road. Council on Foreign Relations. 2020. URL: <https://www.cfr.org/blog/mapping-chinas-health-silk-road> (data zvernennia: 14.10.2020).
16. Lye Liang Fook China's COVID-19 Assistance to Southeast Asia: Uninterrupted Aid amid Global Uncertainties. Perspective. 2020. No. 58. P. 1-12. URL: https://think-asia.org/bitstream/handle/11540/12101/ISEAS_Perspective_2020_58.pdf?sequence=1 (data zvernennia: 12.10.2020).
17. Ngeow Chow-Bing COVID-19, Belt and Road Initiative and the Health Silk Road: Implications for Southeast Asia. Friedrich-Ebert-Stiftung Indonesia Office, 2020. 22 p. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/indonesien/16537.pdf> (data zvernennia: 20.10.2020).
18. Speech by President Xi Jinping at opening of 73rd World Health Assembly. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2020-05/18/c_139067018.htm (data zvernennia: 15.10.2020).
19. Storey I. The South China Sea Dispute in 2020-2021. URL: https://www.iseas.edu.sg/wp-content/uploads/2020/08/ISEAS_Perspective_2020_97.pdf
20. Strangio S. Southeast Asia's Coming COVID-19 Vaccine Windfall. URL: <https://thediplomat.com/2020/09/southeast-asias-coming-covid-19-vaccine-windfall/> (data zvernennia: 18.10.2020).
21. Tanakasempipat P. China tests its soft power with neighbours over coronavirus outbreak. URL: <https://www.reuters.com/article/us-china-health-asean-idUSKBN20E0TM> (data zvernennia: 18.10.2020).
22. The Fifth Lancang-Mekong Cooperation Foreign Ministers' Meeting was Held in Vientiane. URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1748375.shtml (data zvernennia: 18.10.2020).
23. Xi says anti-epidemic cooperation becomes new highlight of China-Singapore ties. URL: <http://www.csc.mti-mofcom.gov.sg/article/bilateralInfo/bilateraloooperation/202007/419554.html> (data zvernennia: 14.10.2020).
24. Xu Wei Xi calls for renewed friendship with Indonesia. URL: <https://www.chinadailyasia.com/article/127391> (data zvernennia: 14.10.2020).

Tykhonenko I. V. Combating COVID-19 in the implementation of China's foreign policy strategy (on the example of the Southeast Asia)

The article attempts to analyze China's use of countering COVID-19 in the implementation of foreign policy strategy in the region of Southeast Asia. The region of Southeast Asia is seen by official Beijing as the object of the idea of building a "community of one destiny" proclaimed by Chinese President Xi Jinping. In turn, the fight against coronavirus disease and the provision of appropriate assistance to the countries of Southeast Asia is implemented by China as an element of the Belt and Road Initiative, namely its component "Health Silk Road". The author analyzes the main components of China's assistance to the countries of Southeast Asia in the post-coronavirus era, which are embodied in the implementation of "mask diplomacy": 1) material assistance in the form of medical supplies; 2) assistance through the exchange of experience in combating infection (provision of medical teams). China's multilevel approach to cooperation with the region in the post-coronavirus era was noted: 1) cooperation at the institutional level of the South Asian Association for Regional Cooperation (ASEAN); 2) development of the Lancang-Mekong mechanisms (China, Myanmar, Cambodia, Vietnam, Laos, Thailand) and a subregional group that includes China, Brunei, Indonesia, Malaysia, the Philippines namely East ASEAN.

It should be noted that China's intensification in the region of Southeast Asia in the direction of counteracting COVID-19 can be described as an element of Beijing's "soft power", as well as a tool to achieve regional and global leadership in competition with the United States using not only "mask diplomacy", but also "vaccine diplomacy". The precondition for such intensification of China in the region is a new aggravation of the South China Sea issue and active support of the states of the region by the USA at the present stage (US petition to the UN from June 1, 2020). The author concludes that providing assistance to the countries of Southeast Asia in counteracting COVID-19 successfully implements China's idea of the achievement of global leadership, expanding the Belt and Road Initiative and establishing partnerships / subordination with ASEAN member states.

Key words: China, Southeast Asia, ASEAN, COVID-19, "soft power", "Health Silk Road".

DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.15

УДК 327(479)+061.1ЄС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9114-1911>**Turchyn Ya. B., Lviv Polytechnic National University**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2141-3309>**Ivasechko O. Ya., Lviv Polytechnic National University**

COUNTRIES OF THE SOUTH CAUCASUS IN THE FOCUS OF THE EASTERN POLICY OF THE EUROPEAN UNION

Peculiarities and main stages of the European Union modern eastern policy formation are considered, including the countries of the South Caucasus – Armenia, Azerbaijan, and Georgia. The reasons have been brought to light for the weak presence of the EU in the region of the South Caucasus in the early 90s of the XXth century, in particular, the lack of understanding by European partners of the problems of this region; recognition of them as a sphere of influence of Russia; lack of tools in the EU to conduct foreign and security policy in the region, as well as to resolve conflicts there. The grounds for including the countries of the region in the sphere of the EU foreign policy are determined, such as the EU energy security; democratization of the South Caucasus as an important component of European security; reaching a compromise between European partners on strengthening the EU's presence in the post-Soviet space. Emphasis is placed on the peculiarities of the foreign policy priorities of Armenia, Georgia, and Azerbaijan concerning the European Union, and the formation of cooperation, major achievements, problems, and challenges. It has been proved that from the very beginning of the institutionalization of the modern EU eastern policy, the countries of the South Caucasus have had different interests in cooperation with European partners. Thus, Azerbaijan – the development of economic cooperation with the EU, mainly in the energy sector and the restoration of the territorial integrity of the state; Armenia – investment and financial assistance from the EU, support for peace and stability in the Nagorno-Karabakh region; Georgia – strengthening the European movement, restoring territorial integrity, stabilization of the internal situation and in the South Caucasus in general. It is argued that it is the high level of conflict in the region that is the main obstacle to the full implementation of the EU regulatory force in the South Caucasus region. It is concluded that the main limitations of the EU's Eastern policy towards the countries of the South Caucasus are the lack of a clear strategy towards the South Caucasus, the lack of political and security cooperation, and a certain exclusion of the EU from resolving regional conflicts there. Besides, the effectiveness of the EU's eastern policy in the South Caucasus will largely depend on the influence of third parties, mainly Russia.

Key words: European Union, Eastern policy, Armenia, Georgia, Azerbaijan, South Caucasus, Russia, Eastern partnership.

The collapse of the Soviet Union initiated the implementation of the concept of a «single political Europe», and the basis for its practical implementation was the European Union (EU). The enlargement of the EU by the countries of Central and Eastern Europe (CEE) has led to the shift of its borders to the east, which undoubtedly caused the actualization of European foreign policy towards its new neighbors, including the countries of the South Caucasus, such as Armenia, Georgia and Azerbaijan. The importance of the outlined region in the EU's foreign policy is gradually growing. Proof of this is the increase in the number of bilateral and multilateral agreements of the EU with the countries of the region, as well as the introduction of a number of European foreign policy initiatives. However, the EU cooperation with the countries of the South Caucasus is not easy, as they not only differ significantly in their level of development and foreign policy orientations, but are also characterized by a high level of conflict, intensified by competition for influence in the region between several international players (Turkey, Russia, Iran, China, and the EU).

The issue of transformation of the countries of the South Caucasus is studied by both foreign and domestic scholars in the context of the EU foreign policy. The achievements of such researchers as Galstyan N., Gonchar M., Huseynov F., Kolomiets O., Madoyan K., Nagorniyak I., Snigyr O., Barbarska O., Benedyczak J., Dyner A., Kasa E., Szeligowski D., Cianciara A., Legucka A., Piskorska B., Staszczuk A.,

Ziokowski M., and others are singled out. Most available studies do not take into account recent events in the system of international relations and the South Caucasus region (primarily, the intensification of the conflict between Armenia and Azerbaijan in 2020; strengthening cooperation between the Russian Federation (RF) and Turkey, international sanctions against Russia, etc.). Therefore, the work aims to identify the features and prospects of modern EU policy towards the countries of the South Caucasus in the context of new geopolitical trends.

In general, Eastern policy was one of the priority areas of the European Communities during the Cold War. Evidence of this is the initiatives of French President Charles de Gaulle on pan-European cooperation «from the Atlantic to the Urals» or «Ostpolitik» of West Germany. The modern concept of the Eastern dimension of the EU foreign policy emerged in 1989 when the first discussions on EU enlargement by CEE countries began. Somewhat later, in 1993, the European Council declared the principle of «open doors» for its eastern neighbors. Given that the European political elite has not developed a unified approach to the format of cooperation with Eastern European countries, the process of shaping modern EU policy has been difficult. However, between 2004, 2007, and 2013, 13 new states joined the EU, of which only two – Cyprus and Malta – do not belong to the CEE region. Thus ended the first stage of the Eastern policy of the European Union in the modern interpretation. If at the initial stage of the EU's eastern policy the concept of «enlargement to the East» mostly had to do with the countries of Central Europe (CE) or was unified only with the process of building relations with Russia, then since the enlargement of the EU by the countries of the post-Soviet space Eastern Europe began to be understood as a European part of the former Soviet Union (except for the Baltic states) [12, p. 8]. The second stage of the EU's current Eastern policy concerns those Eastern European countries that are not members of the European Union but are in the sphere of its utmost interest. In general, according to Polish researcher A. Legutka, at the current stage, the EU's eastern policy concerns seven countries: the recipients of the Eastern Partnership (EP) and the Russian Federation. Therefore, the researcher conditionally divided all the EU's eastern neighbors into two groups. The first group includes Russia with which the EU is building strategic relations, as well as the northern dimension of its foreign policy, and the second – the CE countries, which are enveloped in the European Neighborhood Policy (ENP) [13, p. 74]. However, most researchers understand the Eastern dimension of EU foreign policy exclusively in six EP countries (Ukraine, Moldova, Belarus, Georgia, Armenia, Azerbaijan). Therefore, modern Eastern policy of the European Union is a joint formulation of defined principles, working-out of institutional solutions, and adoption of specific decisions and actions through the structures of the European Union as well as the individual Member States in their comprehensive relations with the countries of Eastern Europe [10, p. 171]. In general, the goals of EU policy in Eastern Europe can be outlined in the form of a triad «security-stabilization-Europeanization» [8, p. 190]. According to B. Piskorska, in implementing the Eastern policy, the EU applies elements of «soft influence» on the eastern neighbors, mainly, the policy of deepening and enlargement policy [14, p. 240].

The policy towards the countries of Eastern Europe, first of all, was aimed at solving problems that concerned both the European socio-economic progress and the security of the European region [16, p.143]. There is no doubt that in recent years the space of Eastern Europe has become increasingly important for the EU, especially in the context of security. The EU applies «regulatory force» to this region, that is influences it and stimulates the desired transformations by spreading European norms and values. At the same time, according to O. Shapovalova, the effectiveness of EU regulatory policy in Eastern Europe remains low. There are several reasons for this, such as the limited tools used by the EU here; the insufficient activity of the political dimension of the EU regulatory force; political tension between the Russian Federation and the countries of Eastern Europe, which is a significant obstacle to the realization of EU goals here [8, p. 193]. In this context, the South Caucasus region is of particular importance, as the EU's involvement in resolving conflicts and transformations there can not only strengthen the EU's «soft power» and its position in the international arena but also strengthen the security of the European region.

The inclusion of the countries of the South Caucasus in Eastern European initiatives is explained by various reasons. It is a well-known fact that many EU countries categorically do not support the idea of its enlargement, especially by the countries of Eastern Europe. In fact, the involvement of the countries of the South Caucasus, when Azerbaijan and Armenia did not insist on the prospect of membership, was a kind of «signal» for opponents of the Eastern dimension of EU foreign policy that its direction will develop in the format of «integration without membership». The region was also characterized by conflict, so European partners saw the democratization of the countries of the South Caucasus as a way to establish security, because «democracies are not at war with each other». And, of course, the third reason is the strengthening of EU energy security [5, p. 355].

The South Caucasus is important due to its significance in energy and transport routes that provide energy transit to Europe from Russia, the Caspian region, the Middle East, and North Africa. The Green Paper states that by 2030, the EU will be forced to import at least 70% of its energy carriers, with a significant proportion coming from unstable regions and countries. Given that the EU's energy consumption is constantly growing, it was decided to expand and diversify these transit networks. This, in turn, has strengthened the EU's dependence on the geopolitical situation in peripheral and politically unsteady regions. Thus, the region of the South Caucasus, which is peripheral, but acts as a «geographical bridge» that allows bypassing the territory of the Russian Federation and provides transit to Europe from Central Asia, which is rich in energy resources [2, p. 353]. Here, the EU uses three main interrelated elements of external security policy to neighboring regions, namely: the introduction of new and development of existing energy and communication routes; maintaining regional stability for their uninterrupted functioning; supporting the process of Europeanization/democratization of the countries of the South Caucasus.

Nevertheless, the presence of the European Union in the South Caucasus region in the early 90's of the XXth century was the weakest in comparison with other Eastern European countries. Polish researcher A. Legutka singles out several reasons for this, such as 1) incomprehension by European partners of the problems of this region; 2) recognition of them as the sphere of influence of the Russian Federation; 3) lack of tools in the EU for conducting foreign policy and security policy in the region, including the resolution of conflicts there [13, p. 152]. The situation in the countries of the South Caucasus is the result of the hybrid aggression of the Russian Federation, first of all, this is about Nagorno-Karabakh, South Ossetia, and Abkhazia. Thus, according to German political scientist Sh. Meister, the South Caucasus «is in the backyard of EU policy, despite the conflicts that have been and are there. This threatens the security and stability of the European Union» [9]. The analyst explains the relative passivity of the EU in this region for several reasons, such as 1) the reluctance of Brussels to go for another aggravation of relations with Russia; 2) different views regarding the process of forming a new type of relations with Russia, on the one hand, Germany, Italy, France, and on the other – Poland, Sweden, and the Baltic countries, including resolving conflicts in the South Caucasus [9].

And the states of this region at the turn of the XXth and XXIst centuries simultaneously experienced the processes of integration and disintegration, globalization and glocalization. After the collapse of the Soviet Union, the development of international relations of these states was influenced by the unstable political situation in the region (Nagorno-Karabakh; Abkhazia and South Ossetia). At that time, the states of the South Caucasus adhered to a multi-vector direction in their foreign policy. This, on the one hand, has led to greater Russian pressure in the region, and on the other – to the strengthening of EU requirements for deepening of socio-political reforms here [11, p. 140]. Instead, the rapprochement of the countries of the region to the EU occurred after the accession of Georgia (1999), Armenia (2001), and Azerbaijan (2001) to the Council of Europe. From the very beginning of the institutionalization of the EU's modern Eastern policy, the countries of the South Caucasus have had different interests in cooperation with European partners. Thus, the development of economic cooperation with the EU, mainly in the energy sphere, and the restoration of the territorial integrity of the state have become priorities for Azerbaijan. Armenia, as a country with much more modest development indicators and resources, has always claimed investment and financial assistance from the EU, as well as support for peace and stability in the Nagorno-Karabakh region. Instead, Georgia immediately declared its European movement, but with an emphasis on the issue of territorial integrity, stabilization of the internal situation and the South Caucasus in general [7, p. 19]. As we can see, all countries in the region are interested in involving the EU in resolving the conflicts in the South Caucasus. European partners have tried to use elements of the theory of democratization of the world for this purpose. Hence, the idea of supporting in neighboring countries effective governance, democracy, the conceptual foundations of the rule of law for lasting peace and stability, regional cooperation, involvement in the European decision-making system, rather than the formation of new military-political blocs has matured. On this basis, the ENP, the EP and the Black Sea Synergy were proposed for the countries of the South Caucasus.

As already mentioned, all three countries form their own types of foreign policy based on national interests and the geopolitical position. Thus, the foreign policy of Azerbaijan after the collapse of the Soviet Union is characterized by stability, balance, and independence from external actors. The priority at the regional level is to weaken the position of Armenia and restore the territorial integrity of Azerbaijan, and at the global level – to maximize the use of transit and energy potential of the state to strengthen its position in the international arena. At the same time, Russia, Iran, and Turkey compete for influence on the state [6]. Due to security issues, Azerbaijan adheres to the policy of equal distance between the EU and Russia.

The history of cooperation between Azerbaijan and the EU dates back to 1993, and on April 22, 1996, a bilateral agreement on partnership and cooperation between the EU and Azerbaijan was signed. This state is a member of the ENP and the addressee of the EP. This refers to the development of relations in two planes – economic and political, ie gradual economic integration and strengthening of political cooperation [3, p. 307]. Although cooperation is developing dynamically, the economic interests of both parties remain a priority, mainly in the energy sector. Thus, back in 2006, a Memorandum of Understanding was signed between the EU and Azerbaijan, the purpose of which was to create an energy partnership between the signatory parties and strengthen Azerbaijan's integration into the European energy market [3, p. 310].

It is important that Azerbaijan's participation in the EP is limited for several reasons. Firstly, Azerbaijan cannot fully benefit from the multilateral format of the Eastern Partnership, as it is hindered by the unresolved conflict in Nagorno-Karabakh. Secondly, without being a member of the World Trade Organization, Azerbaijan cannot sign an agreement with the EU on a deep free trade area. Thirdly, the leadership of Azerbaijan insists on changing the format of the Association Agreement with the EU and offers its own modernized version of the Strategic Partnership Agreement.

Instead, the EU has repeatedly expressed concern about human rights violations, media freedom, and corruption in Azerbaijan. In fact, the state joins European initiatives but slows down reforms in the system of public administration and democratization of the state. In cooperation with the EU, Azerbaijan seeks to form the image of a European, reliable business partner; demonstration of its position on Nagorno-Karabakh; development of relations with the EU in the field of energy (development of gas transmission systems within the Southern Gas Corridor project) and trade; limiting the influence of both economic and political on the part of the Russian Federation; visa liberalization and signing a condition on a free trade zone, but in a limited format [15, p. 16-18]. Although cooperation between the EU and Azerbaijan is ongoing, the latter is not interested in deepening it, as it positions itself as a powerful regional player and strives for a balanced relationship with the EU.

All of Georgia's activities in the international arena are aimed at resolving issues of restoring territorial integrity, expanding international ties, and integrating into such structures as the EU and NATO. The main strategic partner of this state of the South Caucasus is the United States. Although Georgia avoids intensifying the confrontation with Russia, it continues its policy of non-recognition of Abkhazia and South Ossetia. Azerbaijan and Turkey are also strategic partners in the economic and security spheres for Georgia [6].

The development of relations between the EU and Georgia began in the early 90's of the XXth century. The first bilateral Georgia-EU relations were established in 1992. However, cooperation between the EU and Georgia underwent radical changes after the Rose Revolution (2003). In 2006, the ENP Action Plan was developed for Georgia, which served as the basis for the «People's Strategic Document» (2007). The next important stage of EU-Georgia cooperation is related to the introduction of the Eastern Partnership in 2009, and in 2014 Georgia signed an Association Agreement with the EU, which entered into force in 2016.

From cooperation with the EU Georgia expects membership prospects and enhanced security collaboration. The Georgian side also seeks to extend the European Monitoring Mission and the mandate of the EU Special Representative in the countries of the South Caucasus and the conflict in Georgia; development of infrastructure projects, which anticipates financial support from the EU in the field of transport and energy (for example, the construction of the port of Anaklia, the extension of the Baku-Tbilisi-Kars railway to Europe via Turkey, Bulgaria, and Romania, etc.). A problematic moment in the development of relations with the EU may be the non-implementation of the Association Agreement in terms of justice, anti-corruption, and nepotism [15, p. 21-22].

Thus, the EU provides significant support for political reforms in Georgia, primarily to ensure the rule of law, a transparent electoral system, transformation into a parliamentary form of government, and an effective system of public financial management, etc. At the same time, the EU lacks the main impetus for reforms, namely proposals for membership in the European Union. The EU's role in resolving the issue of Abkhazia and South Ossetia also remains important. In the presence of tense relations with Russia, a real threat from it, the conflict potential of this state increases. This necessitates enhanced security cooperation between the EU and Georgia. EU-Armenia cooperation began with the Partnership and Cooperation Agreement, which was signed in 1996 and entered into force in 1999. In 2004, Armenia joined the ENP, and in 2006 the EU-Armenia Action Plan was adopted. Subsequently, in 2009, Armenia became the recipient of the European Eastern Partnership initiative. And in February 2012, negotiations began on signing an agreement on visa facilitation and readmission. In October 2013, the European Parliament approved a visa liberalization agreement with Armenia. This country also intended to sign an Association Agreement with the EU, but on September 3, 2013, the President of Armenia S. Sargsyan stated Armenia's desire to join the

Customs Union under the auspices of the Russian Federation, but at the same time declared desire to continue cooperation with the EU [2, p. 361-362].

As a result, Armenia failed to paraph a free trade agreement with the EU. EU Commissioner Stefan Fule has openly stated pressure from Russia. Indeed, Armenia is heavily dependent on Russia and is its only ally in the South Caucasus under the Collective Security Treaty Organization (CSTO). There are two Russian military bases there – in the city of Gyumri and on the border with Turkey [2, p. 361]. Armenia is also dependent on Russia for energy supply, accounting for 60% of Russia's natural gas consumption and about 20% of nuclear energetics. Russia's monopoly is also reflected in Armenia's transport sector, as the Armenian Railways has been in a 30-year concession for Russia's South Caucasus Railway since 2008. Therefore, a significant change in Armenia's foreign policy requires at least a neutral attitude to this issue on the part of the Russian Federation, as well as the inviolability of Russia's security guarantees. Therefore, shortly, we should not expect sharp tracks in Armenia's foreign policy.

However, in December 2015, negotiations between Armenia and the EU on the possibility of a new framework agreement began. In 2017, Armenia signed a Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement with the European Union. Moreover, there were a number of reasons for this. According to K. Modeyan, Armenia's membership in the Customs Union was accompanied by significant geopolitical crises. In particular, it is a question of weakening of investment opportunities of the Russian Federation through the introduction of sanctions, and also aggravation of a situation on the Armenian-Azerbaijani border that provided a possibility of aggravation of the conflict [4]. As a result of a new armed confrontation, an agreement was signed in November 2020 to end the war in Nagorno-Karabakh between Armenia, Azerbaijan, and Russia. Analysts believe that, in fact, as a result, Armenia was defeated, and Russia and Turkey determined the course of the war in Nagorno-Karabakh, which means that the United States and the EU were on the geopolitical periphery. Another dangerous point is the introduction of so-called Russian peacekeepers in order to consolidate new borders, which will certainly increase Russia's influence in the South Caucasus [1].

We see that in relations with the EU, Armenia is trying to position itself as a country to which cooperation with the European Union is closer than for the countries of the «second EP speed», ie Belarus and Azerbaijan. However, due to its significant dependence on Russia in the field of security and economy, Yerevan formulates its European priorities quite «cautiously». Despite a balanced policy between the EU and Russia, Armenia expects the EU to present a new roadmap that will set out the goals of future cooperation. Armenia is not interested in EU membership, but it is interested in a free trade zone. Armenia also seeks to strengthen security cooperation, primarily to resolve the Nagorno-Karabakh conflict and modernize the Metsamor nuclear power station. Instead, the EU expects more active actions of the Armenian authorities in the fight against corruption and oligarchic clans [15, p. 27-29].

In general, Armenia, due to its geopolitical and economic position, pursues a multi-vector policy. On the other hand, the EU has not developed a specific strategy for relations with this country, including the Nagorno-Karabakh issue, and is not ready for another strain in relations with Russia. It is most likely that relations between Armenia and the EU will remain in the traditional format, as well as the peculiarities of the country's foreign policy.

It is obvious that the main obstacle to the full implementation of EU normative force in the South Caucasus region is the presence of a number of regional conflicts and the low activity of the EU in their settlement. Russia is the most interested party in the Nagorno-Karabakh conflict. Thus, relations with Russia in all countries of the South Caucasus are crucial for the international order of the region. Currently, relations between Georgia and Russia are in a stage of «cold hostility», Armenia is in a state of no alternative to Russia, while Azerbaijan is maneuvering between the EU and Russia [6].

Instead, the EU can use the «Balkan scheme» to resolve regional conflicts in the South Caucasus, which consists of three components: political (providing membership prospects), security (attachment of the EP countries to the European security system, strengthening cooperation in the security dimension) and modernization (internal changes in the countries of the South Caucasus in the direction of democratization and the formation of a market economy). First of all, it is Georgia, which can significantly strengthen the EU's presence in the region and, as a result, intensify cooperation with Armenia and Azerbaijan, including in the political and security sphere.

In fact, three scenarios for the development of cooperation between the EU and the countries of the South Caucasus can be predicted. The first is the actual increase in the political, financial, and military structures of the EU, which will help bring the countries of the South Caucasus closer to European standards, and, accordingly, limit the influence of the Russian Federation in the region. The second is the recognition of

Russian influence here, which will automatically limit the EU's influence and return Armenia, Azerbaijan, and Georgia to their previous political course. The third is the most realistic, as it provides for a balanced foreign policy in the South Caucasus. That is, Georgia will continue to build ties with the EU, but Armenia and Azerbaijan will build cooperation with European partners in selective areas. Obviously, if the benefits of such cooperation will be greater than the proposals provided by other partners, mainly the Russian Federation [14, p. 183].

The main shortcomings of the EU's Eastern policy towards the countries of the South Caucasus are the lack of a clear strategy towards the South Caucasus, insufficiency of political and security cooperation, and a certain exclusion of the EU from resolving regional conflicts there. Also, the effectiveness of the EU's eastern policy in the South Caucasus will largely depend on third parties, primarily Russia, which may be the subject of further research.

References:

1. Vijnna v Nagirnomu Karabaxu vnosyt pyat zmin v liniyi na mapax. URL: <https://www.unian.ua/world/viyna-v-nagirnomu-karabasi-naslidki-viyni-vnesut-p-yat-zmin-u-liniji-kordoniv-novini-svitu-11222462.html> (data zvernennya: 20.12.2020).
2. Galstjan N. Juzhnyj Kavkaz v prostranstve normativnoj geopolitiki Evropejskogo sojuza. Vzglyad iz Erevana. Vostochnoe partnerstvo: celi – opyt – vyzovy Analiz processa implementacii v gosudarstvax ohvachennyh programmoj. Krakiv, 2013. S. 341-364.
3. Gusejnov F. Vostochnoe partnerstvo kak instrument mezhdunarodnogo sotrudnichestva Azerbajdzhanskij obrazec. Vostochnoe partnerstvo: celi – opyt – vyzovy Analiz processa implementacii v gosudarstvax ohvachennyh programmoj. Krakiv, 2013. S. 307-317.
4. Madoyan K. Virmeniya za dva roky pislya Vilnyusa: mizh Yevrosoyuzom i vijnoyu. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/12/14/7042163/> (data zvernennya: 10.11.2020).
5. Nagorniyak I. Initsiatyva YeS "Shidne partnerstvo". Instytucijni osnovy, zavdannya ta perspektivy zmin. *Naukovi zapysky Instytutu politychnyx i etnonacionalnyx doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny*. 2017. Vyp. 2. S. 346-365.
6. Snigyr O. Otsinka aktualnogo zovnishnopolitychnogo poryadku dennogo v regioni Pivdenного Kavkazu (Gruziya, Virmeniya, Azerbajdzhan). URL: <https://www.academia.edu/38046633> (data zvernennya: 22.12.2020).
7. Sxidne partnerstvo YeS: dodatkovy mozhlyvosti dlya yevrointegraciyi Ukrayiny / I. Gazizullin, M. Gonchar, O. Kolomiyecz [ta in.]. *Ahenstvo «Ukrayina»*. Kyiv, 2009. 84 s.
8. Shapovalova O. Normativna sya Yevropejskogo Soyuzu v Sxidnij Yevropi. *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny*. 2009. Vyp. 15. S. 187-194.
9. Juzhnyj Kavkaz – na zadvorkah vneshnej politiki ES. URL: <https://www.dw.com/ru> (data zvernennya: 08.12.2020).
10. Barburska O. Polityka wschodnia Unii Europejskiej jako część składowa polityki zagranicznej UE. Warszawa: ASPRA-JR, 2018. 484 s.
11. Cianciara Agnieszka K. Partnerstwo Wschodnie 2009-2014. Geneza, funkcjonowanie, uwarunkowania. Warszawa: ISP PAN, 2014. 177 s.
12. Europa Wschodnia i Południowy Kaukaz w polityce Unii Europejskiej. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2011. 187 s.
13. Legucka A. Polityka wschodnia Unii Europejskiej. Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008. 180 s.
14. Piskorska B. Soft power w polityce UE wobec państw Partnerstwa Wschodniego. Lublin: KUI, 2017. 597 s.
15. Wizja rozwoju Partnerstwa Wschodniego po 2020 roku. Warszawa, 2019. 44 s.
16. Ziółkowski M. Projekt: Ukraina. Kraków: Zakład Graficzny Colonel, 2009. 154 s.

Бібліографічний список:

1. Війна в Нагірному Карабаху вносить п'ять змін в лінії на мапах. URL: <https://www.unian.ua/world/viyna-v-nagirnomu-karabasi-naslidki-viyni-vnesut-p-yat-zmin-u-liniji-kordoniv-novini-svitu-11222462.html> (дата звернення: 20.12.2020).
2. Галстян Н. Южный Кавказ в пространстве нормативной геополитики Европейского союза. Взгляд из Еревана. Восточное партнерство: цели – опыт – вызовы Анализ процесса имплементации в государствах охваченных программой. Краків, 2013. С. 341-364.
3. Гусейнов Ф. Восточное партнерство как инструмент международного сотрудничества Азербайджанский образец. Восточное партнерство: цели – опыт – вызовы Анализ процесса имплементации в государствах охваченных программой. Краків, 2013. С. 307-317.
4. Мадоян К. Вірменія за два роки після Вільнюса: між Євросоюзом і війною. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/12/14/7042163/> (дата звернення: 10.11.2020).
5. Нагорняк І. Ініціатива ЄС "Східне партнерство". Інституційні основи, завдання та перспективи змін. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 2. С. 346-365.
6. Снігир О. Оцінка актуального зовнішньополітичного порядку денного в регіоні Південного Кавказу (Грузія, Вірменія, Азербайджан). URL: <https://www.academia.edu/38046633> (дата звернення: 22.12.2020).

7. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / І. Газізуллін, М. Гончар, О. Коломієць [та ін.]. Агенство «Україна». Київ, 2009. 84 с.
8. Шаповалова О. Нормативна сила Європейського Союзу в Східній Європі. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 187-194.
9. Южный Кавказ – на задворках внешней политики ЕС. URL: <https://www.dw.com/ru> (дата звернення: 08.12.2020).
10. Barburska O. Polityka wschodnia Unii Europejskiej jako część składowa polityki zagranicznej UE. Warszawa: ASPRA-JR, 2018. 484 s.
11. Cianciara Agnieszka K. Partnerstwo Wschodnie 2009-2014. Geneza, funkcjonowanie, uwarunkowania. Warszawa: ISP PAN, 2014. 177 s.
12. Europa Wschodnia i Południowy Kaukaz w polityce Unii Europejskiej. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2011. 187 s.
13. Legucka A. Polityka wschodnia Unii Europejskiej. Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2008. 180 s.
14. Piskorska B. Soft power w polityce UE wobec państw Partnerstwa Wschodniego. Lublin: KUI, 2017. 597 s.
15. Wizja rozwoju Partnerstwa Wschodniego po 2020 roku. Warszawa, 2019. 44 s.
16. Ziółkowski M. Projekt: Ukraina. Kraków: Zakład Graficzny Colonel, 2009. 154 s.

Турчин Я. Б., Івасечко О. Я. Країни Південного Кавказу у фокусі східної політики Європейського Союзу

Розглянуто особливості та основні етапи формування сучасної східної політики Європейського Союзу, у тому числі й щодо країн Південного Кавказу – Вірменії, Азербайджану та Грузії. З'ясовано причини слабкої присутності ЄС у регіоні Південного Кавказу на початку 90-х рр. XX ст., зокрема, нерозуміння європейськими партнерами проблем цього регіону; визнання їх сферою впливу Росії; недостатність у ЄС інструментів для проведення закордонної політики і політики безпеки в цьому регіоні, також й до розв'язання тамтешніх конфліктів. Визначено підстави включення країн даного регіону до сфери зовнішньої політики ЄС, як-от: енергетична безпека ЄС; демократизація Південного Кавказу як важливої складової європейської безпеки; досягнення компромісу між європейськими партнерами щодо посилення присутності ЄС на пострадянському просторі. Акцентовано увагу на особливостях зовнішньополітичних пріоритетів Вірменії, Грузії та Азербайджану по відношенню до Європейського Союзу, формування співробітництва, основних досягнень, проблемах та викликах. Доведено, що вже із самого початку інституалізації сучасної східної політики ЄС країни Південного Кавказу мали різні інтереси у співпраці з європейськими партнерами. Так, Азербайджан – розвиток економічної співпраці з ЄС, головнo в енергетичній сфері та відновленні територіальної цілісності держави; Вірменія – інвестиційну та фінансову допомогу від ЄС, підтримку миру та стабільності в регіоні Нагірного Карабаху; Грузія – посилення європейського руху, відновлення територіальної цілісності, стабілізації внутрішньої ситуації та Південному Кавказі загалом. Стверджується, що головною перешкодою для повноцінної реалізації нормативної сили ЄС у регіоні Південного Кавказу є висока конфліктність даного регіону. Зроблено висновок, що головними недоліками східної політики ЄС до країн Південного Кавказу є відсутність чіткої стратегії до країн Південного Кавказу, недостатність політико-безпекової складової співпраці, а також певне відсторонення ЄС від розв'язання тамтешніх регіональних конфліктів. Також ефективність реалізації східної політики ЄС на Південному Кавказі значною мірою буде залежати від впливу третіх сторін, головнo, Росії.

Ключові слова: Європейський Союз, східна політика, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Південний Кавказ, Росія, Східне партнерство.

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити в явному чи неявному вигляді такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редколегія залишає за собою право редагування текстів статей.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються **рецензією** доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 16-20 тис. друкованих знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати **кутові лапки** «Текст»; розрізняти символи **дефіс і тире** (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти **нерозривні пробіли** між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту **уніфікувати скорочення** (напр. зупинитися на одному з варіантів – 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати **аббревіатури** при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати **зайві пробіли**).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **politlifejournal@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Nagornyak).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **«Бібліографічний список:»** та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 і виконується мовою оригіналу. Бажано, за наявності, надавати DOI-адресу цитованого матеріалу. Джерела в переліку посилань **нумеруються вручну** (без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Якщо в Бібліографічному списку є хоча б одне видання кирилицею, після нього вміщується References – бібліографічний список у «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Для автоматичної транслітерації кирилических джерел можна скористатися сайтами <http://www.translit.ru> – для російськомовних джерел, та <https://slovnuk.ua/translit.php> — для українських джерел.

Структура статті: УДК, ORCID-ідентифікатор автора, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою, текст статті, бібліографічний список, бібліографічний список (References) латиницею; прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Обсяг кожної з анотацій – українською та англійською мовою – не менше 1800 знаків, враховуючи ключові слова та пробіли.

Реєстрацію в системі ORCID можна здійснити за адресою: <https://orcid.org/>

Зразок оформлення статті:

УДК

ORCID-ідентифікатор автора

Прізвище та ініціали автора, назва організації

НАЗВА СТАТТІ

Анотація та ключові слова українською мовою (не менше 1800 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

References:

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)

Приклад оформлення Бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов. Москва: Издательский дом Гребенникова, 2003. 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (дата звернення: 16.07.2018).
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (дата звернення: 01.12.2018).
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане : опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке. Ежегодный альманах. URL: <http://worldpol.ru/index.html> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Безуглий П. Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 3. С. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Люстрація в Україні як засіб легітимації нового політичного режиму / Бондаренко С. В., Зайченко І. А., Нагорняк Т. Л. [та ін.]. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2.
8. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
9. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни : Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка. *Міжнародний діловий журнал Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (дата звернення: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijin. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Приклад оформлення розділу References для поданого вище бібліографічного списку:

1. Aaker D. Sozdanie sil'nyh brendov (Creation of strong brands). Moskva: Izdatel'skij dom Grebennikova, 2003. 440 p.
2. Avstralija – luchshaja dlja zhizni strana. Zapiski emigranta (Australia – the best country for life. Memoirs of emigrant. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (Access date: 16.07.2018).
3. Agentstvo Bloomberg predstavilo rejting stran mira, zhiteli kotoryh bol'she vsego stradayut ot stressa i depressii (Bloomberg Agency ranked countries in the world whose residents are most affected by stress and depression). URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (Access date: 01.12.2018).
4. Adilov V. A. Obraz Rossii v Kazahstane : opyt proektirovaniya brenda strany vo vneshnej srede (The image of Russia in Kazakhstan: the experience of designing a country's brand in the external environment) : dis. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Moskva, 2009. 198 p.
5. Aktual'nye problemy mirovoj politiki v XXI veke. Ezhegodnyj al'manah (Actual problems of world politics in the 21st century. Annual almanac). URL: <http://worldpol.ru/index.html> (Access date: 24.10.2018).
6. Bezuglyi P. G. Chynnyky ta naslidky` migracijnogo ruxu v Ukraini (Factors and effects of migrations in Ukraine). *Politychne zhyttya (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 3. S. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Lyustraciya v Ukraini yak zasib legitimacyi novogo politychnogo rezhymu (Lustration in Ukraine as the mean of new political order legitimization) / Bondarenko S. V., Zajchenko I. A., Nagornyak T. L. [ta in.]. *Politychne zhyttya (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 2. P. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2
8. Polovyi M. A. Politychni procesy: teoriya ta prakty`ka modelyuvannya (Political processes: theory and practice) : monograph. Odesa: Feniks, 2011. 288 p.
9. Potencial vzayemodiyi Uryadu i suspilstva potribno vykorystaty dlya modernizaciyi krayiny : Interv'yu Golovy Derzhinformnauky Volody`my`ra Semy`nozhenka (Government-society interaction potential should be used to modernize country: Interview of the Head of the State Agency of Science). *Mizhnarodnyj dilovyj zhurnal Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (Access date: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (Access date: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijin. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); ORCID-ідентифікатора, наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (098) 68-52-788

E-mail: politlifejournal@gmail.com

politzhyttya@i.ua

Примірники журналу можна придбати в редакції.

Науковий журнал
ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Виходить чотири рази на рік

№ 4, 2020 р.

Свідоцтво KB 22504-12404ПР від 27.01.2017
Тираж 300 прим. Замовлення №PL-20-4

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.614.
Тел.: гол. ред.: (0432) 508-779;
відп.секр.: (098) 68-52-788;
e-mail: politlifejournal@gmail.com
polit-period.div@donnu.edu.ua

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
тел.: +380 432 50 89 37
e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua
Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Виготовлювач видавничої продукції: ПП «Фенікс»

Україна, м.Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25
Тел.: +38(048)7777591
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.law-books.od.ua
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1044 від 17.09.02)

Дизайн обкладинки: І. О. Мельничук
Переддрукарська підготовка видання: М. А. Польовий
Технічні редактори: М. А. Польовий
О. І. Скопова

Підписано до друку 29.12.2020. Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 10,1. Обл. видавн. арк. 12,4.
